
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2021/2

КВІТЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Сергій Дембицький (Київ)* Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан 5
- Марта Борецька (Львів)* Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді 24
- Аліса Пясковська (Київ, Відень)* Домагання та досягнення як чинники щастя/задоволеності: механізми формування 45
- Наталія Коваліско (Львів), Сергій Makeєв (Київ)* Соціологія соціальної структури покоління 60
- Віталіна Буткалюк (Київ)* Нерівність у сфері праці: глобальний вимір 75
- Гульбаршин Чепурко (Київ)* Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері 94
- Olga Vurova (Kyiv)* Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine 105
- Світлана Шевченко (Київ)* Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз 116
- Алла Петренко-Лисак (Київ), Тіна Полек (Київ)* Балконний простір: антрополого-соціологічна розвідка 136

СОЦІОГРАФІЯ

- Ольга Іващенко (Київ), Дмитро Боярчук (Київ), Євген Шульга (Вашингтон, Київ)* Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі 156

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Олександр Стегній (Київ) Біополітика в період пандемії COVID-19:
дилеми суспільної безпеки та свободи. 181

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Володимир Паніотто (Київ) Наш друг Мелвін Кон 197

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв’язку.

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2021 року — **74276**.

CONTENT

ARTICLES

- Serhii Dembitskyi** (*Kyiv*) Geopolitical orientation of Ukraine's population in 2018–2020: dynamics of changes and current state 5
- Marta Borets'ka** (*Lviv*) European values in the axiological space of modern Ukrainian youth 24
- Alisa Piaskovska** (*Vienna, Kyiv*) Aspirations and achievements as factors of happiness / satisfaction: mechanisms of formation 45
- Natalia Kovalisko** (*Lviv*), **Serhii Makeiev** (*Kyiv*) Sociology of generation's social structure 60
- Vitalina Butkaliuk** (*Kyiv*) Global dimension of labor inequality 75
- Guilbarshyn Chepurko** (*Kyiv*) COVID-19 pandemic: challenges and threats in the social sphere 94
- Olga Burova** (*Kyiv*) Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine 105
- Svitlana Shevchenko** (*Kyiv*) Bullying and countering it in the educational space. Sociological analysis. 116
- Alla Petrenko-Lysak** (*Kyiv*), **Tina Polek** (*Kyiv*) Balcony space: anthropological and sociological study 136

SOCIOGRAPHY

- Olha Ivashchenko** (*Kyiv*), **Dmytro Boyarchuk** (*Kyiv*), **Yevgen Shulga** (*Washington, Kyiv*) On Ukrainian Citizens as taxpayers in sociological measurements 156

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Oleksandr Stegnii (*Kyiv*) Biopolitics during the COVID-19 pandemic:
dilemmas of public safety and freedom. 181

ORAL HISTORY OF SOCIOLOGY

Volodymyr Paniotto (*Kyiv*) Our friend Melvin Kohn. 197

Підписано до друку 29.06.2021 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 13,0. Обл.-вид.арк. 12,7. Тираж 250 прим. Зам. № 73-2.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ТОВ “505”

вул. М. Бердичівська, 17-А, м. Житомир, 10012

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5609 від 21.09.2017 р.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII DEMBITSKYI,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

e-forge@me.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан

Проблематика геополітичних орієнтацій перебуває в центрі уваги досліджень особливостей політичної культури українського суспільства. Перш за все це зумовлено цілеспрямованою євроінтеграційною політикою України, що виражається у співробітництві з Європейським Союзом, відповідною угодою про асоціацію, а також діяльністю міністерств та відомств¹. Підтримка цієї діяльності здійснюється також з боку наукової спільноти² та організацій громадського сектору³. Понад те, цей геополітичний напрям заявлений у назві однієї з ключових партій Верховної Ради України нинішнього скликання.

Отже, в інституційному вимірі проєвропейський геополітичний вектор не підлягає сумніву. Разом із тим, питання геополітичної спрямованості серед населення України є більш суперечливим, а відтак потребує детального вивчення з метою отримання фактологічної бази для здійснення ефективної інформаційної політики, а також фіксації можливих загроз євроінтеграційним процесам⁴.

1 Див., напр.: [Міністерство інфраструктури України, 2021; Міністерство юстиції України, 2021; Фонд державного майна України, 2021].

2 Див., напр.: [Пирожков, 2019].

3 Див., напр.: [Золкіна, 2014].

4 Звичайно, загрози можуть мати й інституційний характер (низька ефективність реформ, нездатність захистити національні інтереси, корупція тощо), але це питання виходить за межі розгляду в цій статті.

Маючи досвід концептуального, методологічного та емпіричного дослідження геополітичних орієнтацій населення України [Дембіцький, 2019: сс. 34–63, 159–179], у цій статті я планую проаналізувати динаміку змін геополітичних орієнтацій населення України в період 2018–2020 років. Фокусування на цьому періоді зумовлене тим, що на момент фактичного початку президентських перегонів 2018 року Україна та Європейський Союз вже більш як рік виконували Угоду про асоціацію. Таким чином, різні політичні сили були змушені вибудовувати свою політичну комунікацію, беручи до уваги цей об'єктивний факт державного розвитку України. Крім того, не менш важливим чинником зміни геополітичних орієнтацій є й новий досвід частини населення України, що сформувався внаслідок використання нових можливостей, наданих асоціацією між Європейським Союзом та Україною.

Не менш важливою є проблема геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації, зумовлена конфліктом на Сході України, а також анексією Автономної республіки Крим. Але класична в українській соціології дихотомія «Захід–Схід» не скасовує інших геополітичних можливостей, а отже, і геополітичних орієнтацій. З огляду на це я заторкну питання геополітичних орієнтацій не лише у розрізі головного цивілізаційного вибору, а й під кутом зору додаткових геополітичних можливостей (Балтійська Асамблея, Вишеградська Четвірка, США, ГУАМ, Туреччина).

Вибір цих додаткових геополітичних акторів зумовлений от чим. Балтійська Асамблея та Вишеградська Четвірка є нашими найближчими сусідами у Європейському просторі, що тісно взаємодіють з Україною на рівні міграційних процесів та політичної підтримки. США є ключовим геополітичним гравцем у світі, а його діяльність має безпосереднє значення для стримування агресії Російської Федерації на Донбасі. Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ включає Грузію, Україну, Азербайджан та Молдову, тобто країни, що мають територіальні конфлікти із квазідержавними утвореннями, підтримуваними Російською Федерацією. До складу населення Туреччини входить значна кількість кримськотатарського народу, окрім того, вона є важливим геополітичним актором у Причорномор'ї.

Поняття геополітичних орієнтацій та геополітичних позицій

Я розглядаю *геополітичні орієнтації* як набір установок політичної спільноти щодо зовнішніх джерел владних відносин у глобальній перспективі. Це визначення фокусує увагу на двох принципових моментах концептуалізації геополітичних орієнтацій: 1) суб'єктах геополітичної взаємодії — нації як уявленій спільноті [Андерсон, 2001], а також державних і наддержавних інститутах, що відповідають за різні питання міжнародної взаємодії (далі — геополітичні актори); 2) оцінних судженнях, сформульованих на мікрорівні (з боку представників політичної спільноти) щодо зовнішніх макроструктур (геополітичних акторів); при цьому я виходжу з того, що такі судження респондентів переважно

зроблено з позиції їхнього розуміння національних інтересів України на певному етапі [Дембіцький, 2019: сс. 34–37].

У процесі розроблення інструментів вимірювання геополітичних орієнтацій населення України я визначив чотири їх ключові елементи [Дембіцький, 2019: сс. 38–61]: 1) оцінка пріоритетності співробітництва з геополітичним актором (загальна геополітична відкритість); 2) оцінка політики геополітичного актора щодо своєї (респондентової) держави (ступінь продуктивності поточної геополітичної взаємодії); 3) ставлення до військової співпраці з геополітичним актором (геополітична кооперація у сфері безпеки); 4) ставлення до втручання геополітичного актора в політику своєї держави (прийняття геополітичного актора як старшого партнера).

Не менш важливим поняттям для подальшого аналізу є *геополітична позиція індивіда, або інтегральний вияв його геополітичних орієнтацій щодо конкретного геополітичного актора*. Геополітичні позиції задаються ступенем узгодженості різних установок, а також готовністю індивіда формувати думку про різні аспекти геополітичної ситуації. Усього я виокремлюю п'ять різновидів геополітичних позицій [Дембіцький, 2019: сс. 62–63]:

- негативна, що характеризується переважанням негативних оцінок;
- нейтральна, що характеризується переважанням проміжних оцінок (кожна така оцінка допускає наявність як позитивних, так і негативних елементів геополітичної взаємодії);
- невизначена, що характеризується нездатністю або небажанням сформулювати думку з ключових геополітичних питань;
- амбівалентна, що характеризується наявністю цілком позитивних оцінок за одними напрямками геополітичного співробітництва та цілком негативних — за іншими;
- позитивна, характеризується переважанням позитивних оцінок.

Методи дослідження

Дизайн. Як емпіричну базу використано результати п'яти опитувань, результати яких репрезентують думку дорослого населення України (від 18 років і старших). Вибірки всіх досліджень побудовані на підставі стратифікації (регіон і тип населеного пункту) та квотування (стать і вік). Ключові характеристики вибірок наведено далі (див. табл. 1). Усі опитування були зорганізовані Інститутом соціології НАН України в межах дослідницького проекту «Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів» та соціологічного моніторингу «Українське суспільство».

Інструменти. Для вимірювання геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу та Російської Федерації використано соціологічні тести «EU-geopol» та «RF-geopol» відповідно [Дембіцький, 2019: сс. 191–192]. Подання результатів зазначених соціологічних тестів здійснено за допомоги адитивних значень вказаних методик, а також класифікаторів, які дають змогу визначити геополітичну позицію респондентів на підставі їхніх відповідей на запитання-індикаторів тестів.

Характеристики вибірок опитувань

Дослідження (дата)	N	Відсоток чоловіків	Відсоток жінок	Середній вік
Дослідження політичної культури українського суспільства (11.2018)	600	45,0	55,0	47,0
Дослідження політичної культури українського суспільства (05.2019)	600	45,0	55,0	47,0
Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ (08–09.2019)	1800	45,3	54,7	46,1
Дослідження політичної культури українського суспільства (09.2019)	600	45,3	54,7	46,7
Соціологічний моніторинг Інституту соціології НАНУ (09–10.2020)	1800	45,4	54,6	47,0

Тести, застосовані для дослідження геополітичних орієнтацій щодо інших геополітичних напрямів (Балтійська Асамблея, Вишеградська Четвірка, США, ГУАМ і Туреччина), побудовані за тими самими принципами, що й «EU-geopol» та «RF-geopol»¹.

Окремо слід спинитися на інтерпретаційних особливостях адитивних значень тестів. Для кожного тесту вони можуть дорівнювати від -4 до $+4$. При цьому я виходжу з того, що значення від -2 і нижчі свідчать про дуже несприятливі для співробітництва геополітичні орієнтації населення, від 2 і вищі — про дуже сприятливі.

Статистичний аналіз. У межах цієї статті я використовую методи описової статистики з метою окреслення найзагальнішого стану геополітичних орієнтацій населення України. Також використано ієрархічний кластерний аналіз (метод Варда) з метою узагальнення сили геополітичних орієнтацій у багатовимірній моделі. Усі обрахунки здійснено в середовищі статистичної обробки R (версія 4.0.1).

Динаміка змін геополітичних орієнтацій населення України у 2018–2020 роках

Для відповіді на питання про особливості зміни геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу та Російської Федерації впродовж двох останніх років буде використано два показники: розподіл геополітичних позицій респондентів (див. табл. 2–3), а також силу геополітичних орієнтацій, що розрахована з використанням адитивного значення (див. рис.).

Європейський Союз. Ставлення населення України до західної геополітичної перспективи поступово поліпшувалося. Якщо наприкінці 2018 року баланс між позитивними і негативними геополітичними позиціями був від'ємним (при

¹ У дослідженні ставлення до сфери військового співробітництва за такими напрямками, як Балтійська Асамблея, Вишеградська Четвірка, США і Туреччина використано те саме запитання, що стосується оцінки військового співробітництва з НАТО.

цьому переважання негативних позицій не досягало 5%), то за два роки кількість позитивних позицій удвічі перевищила кількість негативних (див. табл. 2). Цікавим моментом є те, що у 2018 та 2019 роках кількість респондентів, що мали чітку (негативну або позитивну) геополітичну позицію, не перевищувала 60%. А у хвилі 2020 року кількість їх досягла двох третин респондентів.

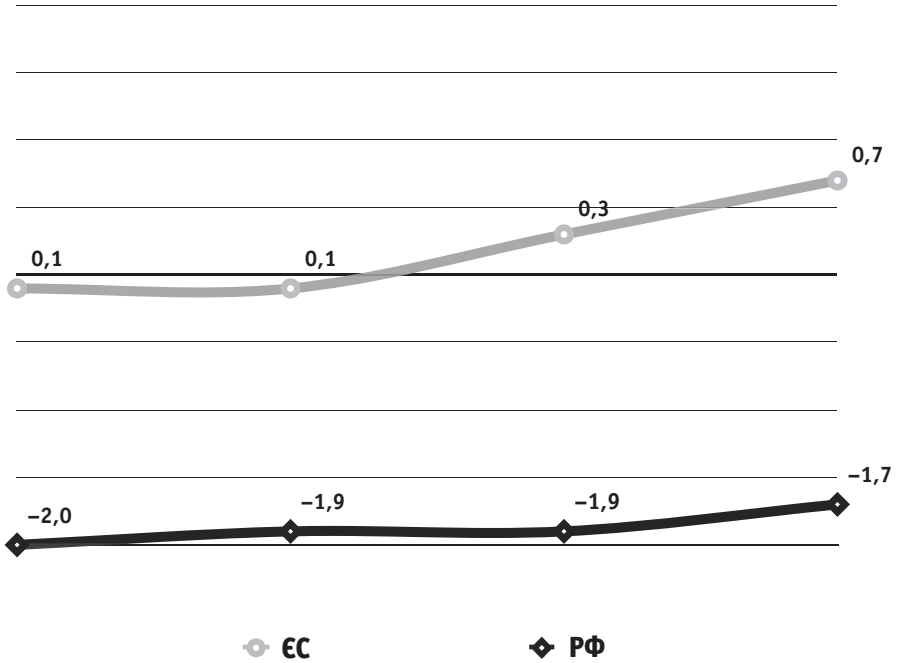

Рис. Динаміка індексу геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу та Російської Федерації, середні значення¹

Таблиця 2

Розподіл геополітичних позицій респондентів щодо Європейського Союзу, %

Геополітична позиція щодо ЄС	Опитування				
	11.2018	04.2019	08.2019	09.2019	09.2020
Негативна	31,5	29,7	23,9	20,8	21,3
Амбівалентна	11,5	9,8	8,8	10,8	5,5
Нейтральна	22,8	20,8	25,2	23,8	16,1
Невизначена	6,8	10,7	7,8	8,5	12,4
Позитивна	27,3	29,0	34,2	36,0	44,7
Баланс крайніх позицій	-4,2	-0,7	11,3	15,2	23,4

Характер змін сили геополітичних орієнтацій можна простежити за графіком (див. рис.). Судячи з нього, переломний момент (принаймні якщо говорити

1 Для побудови графіка було використано результати чотирьох опитувань (першого, другого, третього і п'ятого), оскільки третє і четверте опитування проведені майже в той самий час. При цьому третє опитування базується на значно більшій вибірці, а отже, його результати мають бути надійнішими.

про період з 11.2018 по 09.2020) настав у середині 2019 року. З того часу індекс зріс приблизно на 10% щодо його максимального діапазону.

Російська Федерація. Ставлення населення України до Російської Федерації як до геополітичного партнера виглядає значно стабільнішим у досліджуваний період (див. табл. 3). Очевидно, що баланс між позитивними і негативними геополітичними позиціями був і залишається суттєво від'ємним. Майже в кожній хвилі відповідна величина, з невеликими флуктуаціями, перебуває на рівні 60%. Утім, в останній хвилі баланс між крайніми позиціями поліпшується більш ніж на 10%. Говорячи про загальну кількість респондентів із чіткою геополітичною позицією, можна відзначити відмінний порівняно з попереднім випадком патерн. Так, відповідна кількість респондентів перших чотирьох хвиль становила близько трьох чвертей усіх респондентів, а у 2020 році кількість їх дещо зменшилася.

Таблиця 3

**Розподіл геополітичних позицій респондентів
щодо Російської Федерації, %**

Геополітична позиція щодо РФ	Опитування				
	11.2018	04.2019	08.2019	09.2019	09.2020
Негативна	67,0	65,8	68,3	68,8	59,5
Амбівалентна	6,0	5,7	5,0	5,2	4,4
Нейтральна	9,8	10,0	8,8	11,2	10,5
Невизначена	8,0	9,3	7,8	7,5	13,3
Позитивна	9,2	9,2	10,0	7,3	12,3
<i>Баланс крайніх позицій</i>	-57,8	-56,6	-58,3	-61,5	-47,2

Судячи з показників індексу геополітичних орієнтацій (див. рис.), сила позитивних зрушень, зафіксованих у 2020 році, становить близько 4% стосовно максимального діапазону індексу.

***Сучасний стан геополітичних орієнтацій
населення України щодо Європейського Союзу
та Російської Федерації***

Детальний опис сучасного стану геополітичних орієнтацій передбачає відповідь на значну кількість аналітичних запитань. Утім, в межах цієї статті я зосереджуся на найголовніших аспектах вказаної проблеми: окремих складових геополітичних орієнтацій, поширеності різних комбінацій геополітичних позицій, регіональних та електоральних особливостях, а також на сучасному стані геополітичних орієнтацій у рамках багатовимірної моделі. Тут і далі буде використано дані 2020 року ($N = 1800$).

Окремі складові геополітичних орієнтацій. Перш за все розгляньмо геополітичні установки респондентів, що дають змогу сформувати уявлення про їхню загальну геополітичну відкритість, оцінку продуктивності поточної геополітичної взаємодії та актуальності кооперації у сфері безпеки, а також прийняття геополітичного актора як старшого партнера.

Геополітичну відкритість оцінено за допомоги запитання про ступінь пріоритету співробітництва з тим чи тим геополітичним актором (див. табл. 4). Дещо умовно, на підставі розгляду змістовних варіантів відповіді, тобто без варіанта «Важко сказати», розподіли відповідей щодо Європейського Союзу та Російської Федерації можна назвати оберненими. У результаті часткова або повна відкритість щодо Європейського Союзу як геополітичного партнера становить принаймні¹ 69,5%, а щодо Російської Федерації — принаймні 37,2%.

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання щодо пріоритету співробітництва з ЄС та РФ, %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Низький пріоритет: співробітництво необхідно скорочувати	12,4	45,1
Ситуаційний пріоритет: інтенсивність співробітництва залежить від виконуваних завдань	26,0	21,1
Високий пріоритет: співробітництво має стратегічно важливий характер	43,5	16,1
Важко сказати	18,1	17,8

Оцінку продуктивності поточної геополітичної взаємодії фіксовано за допомоги запитання щодо міри, якою геополітичний актор враховує під час взаємодії інтереси України (див. табл. 5). У цьому випадку оцінки як щодо Європейського Союзу, так і щодо Російської Федерації стають більш негативними. Але якщо для Європейського Союзу модальна категорія зміщується до проміжного варіанта відповіді, а негативний і позитивний варіанти майже врівноважують один одного, то для Російської Федерації в цілому негативна картина стає ще гіршою. В результаті 61,3% опитаних вважають, що хоча б якась частина інтересів України враховується Європейським Союзом, а у випадку Російської Федерації цей показник зменшується до 22,1%.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання щодо врахування інтересів України з боку ЄС та РФ, %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Інтереси України не враховуються	23,9	63,0
Враховується менша частина інтересів України	40,0	17,1
Враховується більшість інтересів України	21,3	5,0
Важко сказати	14,8	14,9

З очевидних причин в разі оцінки актуальності військового співробітництва з Європейським Союзом запитання стосувалося співробітництва з НАТО. Незважаючи на суттєво більшу кількість респондентів, яким було важко сфор-

1 Я вживаю слово «принаймні», бо певна кількість респондентів, які обрали варіант відповіді «Важко сказати», можуть насправді схилитися до надання ситуаційного або високого пріоритету.

мулювати свою думку (в обох випадках — близько 27%), загальна картина є досить чіткою (див. табл. 6). Так, абсолютна більшість респондентів вважають, що військового співробітництва з Російською Федерацією допускати не можна, й майже половина всіх опитаних дотримуються думки про необхідність військового співробітництва з НАТО.

Таблиця 6

Розподіл відповідей на запитання щодо військового співробітництва України з НАТО та РФ, %

Варіант відповіді	НАТО	Російська Федерація
Такого співробітництва не можна допускати	23,9	55,7
Таке співробітництво є необхідним	49,3	17,5
Важко сказати	27,3	26,8

Прийняття геополітичного актора як старшого партнера оцінювалося за допомоги запитання про ставлення до можливого впливу Європейського Союзу та Російської Федерації на внутрішньополітичне життя України (див. табл. 7). Картина з оцінками щодо Російської Федерації залишається досить схожою на оцінки вже розглянутих складових геополітичних орієнтацій. Однак слід зауважити, що принаймні 30,0% опитаних допускають позитивні наслідки такого впливу. У випадку Європейського Союзу їх кількість збільшується до 66,9%. Водночас кількість респондентів, упевнених у позитивних результатах такого впливу з боку Європейського Союзу, перевищує в 4 рази кількість респондентів, які вірять у позитивний вплив з боку Російської Федерації.

Таблиця 7

Розподіл відповідей на запитання щодо можливого впливу на внутрішньополітичне життя України з боку ЄС та РФ, %

Варіант відповіді	Європейський Союз	Російська Федерація
Цей вплив є руйнівним для України	19,2	55,6
Наслідки впливу можуть бути як позитивними, так і негативними	32,1	21,5
Цей вплив піде Україні на користь	34,8	8,2
Важко сказати	13,9	14,7

Поширеність геополітичних позицій: крос-класифікація. Вище я розглянув розподіл респондентів за їхніми геополітичними позиціями. Утім, ця інформація була наявна окремо для геополітичних позиції щодо Європейського Союзу, з одного боку, і Російської Федерації — з іншого. Далі наведено найбільші за кількістю респондентів п'ять крос-класифікаційних позицій (див. табл. 8). Разом ці п'ять груп становлять дві третини опитаних. Як видно, значний приріст фіксується в категорії респондентів, які позитивно оцінюють співпрацю з Європейським Союзом та негативно — з Російською Федерацією. Упродовж двох років ця категорія осіб завжди була найчисленнішою й поступово збільшувалася. Водночас кількість осіб, що мають діаметрально протилежну позицію, майже не змінилася.

Таблиця 8

Найпоширеніші геополітичні позиції: крос-класифікація, %

Позиція щодо ЄС	Позиція щодо РФ	Розмір групи у 2020 році (зміни порівняно із 2018 роком)
Позитивна	Негативна	36,6 (+13,6)
Нейтральна	Негативна	8,7 (-7,5)
Негативна	Негативна	7,2 (-8,3)
Невизначена	Невизначена	6,9 (+5,6)
Негативна	Позитивна	6,9 (-0,1)

Отже, співвідношення осіб, які належать до однієї з указаних антагоністичних груп, значно зміцнило прозахідні та антиросійські позиції в Україні загалом (з 3 : 1 у 2018 до 5 : 1 у 2020). Разом із тим спостерігається суттєва регіональна специфіка. У Західному регіоні це співвідношення становить 118 : 1, у Центральному — 9 : 1, у Південному — 1 : 1, у Східному — 1,4 : 1, на Донбасі — 1 : 1,3¹.

Регіональна специфіка геополітичних орієнтацій. Цілком очікувано на Заході України спостерігається найсильніша підтримка європейського геополітичного вектора, а також найсильніший спротив щодо російського (див. табл. 9). Понад те, позитивну геополітичну позицію у першому випадку та негативну у другому посідає абсолютна більшість опитаних. Схожий патерн у розподілі позицій респондентів фіксується і в Центрі України. Втім, він виражений дещо слабше. Загалом населення Заходу та Центру України (сукупний розмір підвибірki у цьому дослідженні — 62,2%) утворює прозахідний та антиросійський ареал у межах України.

Таблиця 9

Геополітичні позиції щодо ЄС та РФ у різних регіонах України, %

Геополітична позиція	Регіон та геополітичний актор									
	Захід		Центр		Південь		Схід		Донбас	
	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ	ЄС	РФ
Негативна	5,6	83,3	15,1	66,6	40,3	31,3	36,4	43,6	36,0	28,1
Амбівалентна	4,0	2,8	5,6	3,3	5,7	6,6	6,5	5,1	6,1	9,6
Нейтральна	13,1	5,2	16,1	8,4	18,5	19,0	16,1	13,4	23,7	19,3
Невизначена	12,0	6,6	11,1	11,4	16,1	28,4	12,7	12,8	13,2	23,7
Позитивна	65,3	2,1	52,1	10,3	19,4	14,7	28,2	25,1	21,1	19,3
<i>Баланс крайніх позицій</i>	59,7	-81,2	37,0	-56,3	-20,9	-16,6	-8,2	-18,5	-14,9	-16,8

Південний та Східний регіони, а також Донбас демонструють суттєво відмінну ситуацію. По-перше, в кожному з цих регіонів негативна геополітична позиція переважає над позитивною, незалежно від того, про якого геополітич-

1 *Захід*: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. *Центр*: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська та Чернігівська, а також місто Київ. *Південь*: Миколаївська, Одеська та Херсонська області. *Схід*: Дніпропетровська, Запорізька та Харківська області. *Донбас*: Донецька та Луганська області. Опитування проведено тільки на підконтрольних Україні територіях Сходу.

ного актора йдеться — про Європейський Союз чи про Російську Федерацію. По-друге, незважаючи на те, що модальною геополітичною позицією в кожному із цих регіонів є негативна, її розмір не досягає абсолютної більшості.

Таким чином, у південно-східному ареалі, включно з Донбасом (сукупний розмір підвибірки у нашому дослідженні — 37,7%), спостерігається значна неоднорідність геополітичних орієнтацій серед населення. При цьому ступінь негативу стосовно Російської Федерації та Європейського Союзу є дуже близьким на Донбасі та на Півдні України.

Електоральна специфіка геополітичних орієнтацій. Можливо, аналіз електоральних симпатій у розрізі геополітичних орієнтацій є найцікавішим, оскільки однією із головних складових політичного вибору індивіда є його зовнішньополітичні преференції. Важливо зазначити, що задля надійності оцінок у цій частині статті я приділив увагу найпоширенішим електоральним позиціям (n_i яких у вибірці становить 100 чи більше респондентів).

Серед потенційного електорату політичних партій «Батьківщина», «Європейська солідарність» та «Слуга народу» абсолютну більшість становлять індивіди, які посідають позитивну геополітичну позицію щодо Європейського Союзу (див. табл. 10). Однак особливо треба виокремити прихильників Європейської солідарності, серед яких 8 із 10 опитаних зорієнтовані на Європейський Союз, а кількість прихильників східного геополітичного вектора становить лише близько 3%.

Окреме місце посідають прихильники Опозиційної платформи «За життя» та ті, хто не планує брати участі в парламентських виборах. І якщо серед останніх кількість осіб з негативними та позитивними поглядами щодо співпраці з Європейським Союзом є майже однаковою, то абсолютна більшість електорату Опозиційної платформи «За життя» виявляє негативну геополітичну позицію.

Таблиця 10

Геополітичні позиції щодо ЄС у різних групах електорату, %

Геополітична позиція	Електоральні вподобання*					
	ЄвС	СН	Б-на	Не визн.	Не план.	ОПЗЖ
Негативна	2,9	14,9	15,7	17,1	27,1	55,2
Амбівалентна	1,4	6,0	6,8	5,2	7,4	3,3
Нейтральна	10,7	16,6	15,7	17,9	17,1	16,0
Невизначена	5,0	10,2	9,8	16,2	16,0	10,5
Позитивна	80,0	52,3	52,0	43,6	32,2	14,9
<i>Баланс крайніх позицій</i>	<i>77,1</i>	<i>37,4</i>	<i>36,3</i>	<i>26,5</i>	<i>5,1</i>	<i>-40,3</i>

* Скорочення для цієї та наступної таблиці: Б-на — Батьківщина, ЄвС — Європейська солідарність, ОПЗЖ — Опозиційна платформа «За життя», СН — Слуга народу, Не визн. — не визначився з партією, Не план. — не планують голосувати.

У випадку геополітичних позицій щодо Російської Федерації до симпатиків політичних партій «Батьківщина», «Європейська солідарність» та «Слуга народу» також додається група респондентів з невизначеною позицією (див. табл. 11). В усіх цих групах абсолютна більшість посідає негативну геополітичну по-

зицію. Знову ж таки, серед вказаних груп саме електорат Європейської солідарності є найбільш консолідованим.

Цікаво, що прихильників Опозиційної платформи «За життя» не можна з певністю назвати прибічниками співпраці з Російською Федерацією, оскільки співвідношення між кількістю респондентів, які мають позитивну та негативну геополітичну позицію, становить 3 до 2. Утім, можливим поясненням такої ситуації є небажання окремих респондентів розкривати свої справжні геополітичні вподобання щодо Російської Федерації. Так, кількість прихильників Опозиційної платформи «За життя» у вибірці, які мають невизначену геополітичну позицію стосовно Росії, є найбільшою, якщо розглядати респондентів з чіткими електоральними перевагами.

Таблиця 11

Геополітичні позиції щодо РФ у різних групах електорату, %

Геополітична позиція	Електоральні уподобання*					
	ЄвС	Не визн.	СН	Б-на	Не план.	ОПЗЖ
Негативна	87,1	64,3	61,5	60,8	46,1	23,3
Амбівалентна	3,6	4,1	5,6	2,0	5,2	5,6
Нейтральна	2,9	8,1	12,8	7,8	14,9	17,8
Невизначена	3,6	14,7	10,3	10,8	21,9	17,8
Позитивна	2,9	8,7	9,8	18,6	11,9	35,6
<i>Баланс крайніх позицій</i>	<i>-84,9</i>	<i>-55,6</i>	<i>-51,7</i>	<i>-42,2</i>	<i>-34,2</i>	<i>12,3</i>

Сучасний стан геополітичних орієнтацій населення України у багатовекторному вимірі

Тепер розглянемо геополітичні орієнтації щодо Балтійської Асамблеї, Вишеградської Четвірки, США, ГУАМ і Туреччини (див. табл. 12). Як видно, цих геополітичних акторів можна розділити на дві групи. До першої належать Балтійська Асамблея, Вишеградська Четвірка і США, до другої — ГУАМ і Туреччина.

Таблиця 12

Геополітичні позиції за додатковими зовнішньополітичними напрямками, %

Геополітична позиція	Геополітичні актори*				
	БА	ВЧ	США	ГУАМ	ТУР
Негативна	15,9	14,2	20,4	14,5	17,0
Амбівалентна	5,8	6,9	6,0	6,2	9,7
Невизначена	23,6	23,1	18,8	34,2	26,0
Нейтральна	17,1	20,4	18,6	24,3	26,0
Позитивна	37,6	35,3	36,2	20,8	21,3
<i>Баланс крайніх позицій</i>	<i>21,7</i>	<i>21,1</i>	<i>15,8</i>	<i>6,3</i>	<i>4,3</i>

* Скорочення у цій та наступній таблиці: БА — Балтійська Асамблея, ВЧ — Вишеградська Четвірка, США — Сполучені Штати Америки, ГУАМ — Організація за демократію та економічний розвиток ГУАМ, ТУР — Туреччина.

Перша група характеризується відчутним переважанням позитивних геополітичних позицій над негативними. Фактично розподіл геополітичних позицій

за відповідними напрямками є дуже близьким до розподілу щодо Європейського Союзу. Ключові відмінності порівняно з Європейським Союзом полягають у більшій представленості респондентів з невизначеною геополітичною позицією. При цьому кількість респондентів з негативною позицією щодо Балтійської Асамблеї та Вишеградської Четвірки є навіть дещо меншою.

Друга група характеризується ще більшою кількістю респондентів, які мають невизначену геополітичну позицію щодо відповідних акторів (особливо у випадку ГУАМ). Таке збільшення невизначеності відбувається за рахунок зменшення кількості респондентів із позитивною геополітичною позицією.

Якщо взяти до уваги додаткові напрями геополітичного співробітництва, це відкриває можливість оцінки українського суспільства не у двовимірній системі (Європейський Союз vs Російська Федерація), а у багатовимірній. У разі нашого дослідження можна говорити про сім таких напрямів. Для узагальнення даних був застосований ієрархічний кластерний аналіз, для якого було використано адитивні значення тестів як вхідні параметри. У результаті було отримано 8 груп респондентів (див. табл. 13).

Таблиця 13

Результати кластеризації респондентів за сімома геополітичними напрямками

№	Назва групи (розмір групи, %)	Центроїди для геополітичних акторів						
		ЄС	БА	ВГ	США	ГУАМ	ТУР	РФ
1	Орієнтована на Захід (8,9)	2,9	2,9	1,9	2,4	-1,0	0,7	-3,7
2	Загальновідкрита (15,1)	1,4	1,4	1,5	1,3	0,9	1,2	0,4
3	Орієнтована на Росію (14,4)	-2,6	-1,8	-1,5	-2,6	-0,2	-1,5	1,4
4	Антиросійська — 1 (23,7)	1,9	1,6	1,5	1,5	0,6	1,1	-3,5
5	Геополітично закрита (5,8)	-2,4	-1,8	-1,9	-2,5	-1,6	-2,0	-3,0
6	Антиросійська — 2 (8,5)	3,3	3,7	3,3	3,5	2,5	2,3	-3,7
7	Геополітично скептична (16,1)	-0,3	-0,1	-0,1	-0,3	-0,2	-0,4	-0,5
8	Орієнтована на ЄС (7,5)	0,9	-0,4	-0,3	-0,3	-0,8	-0,6	-3,3

Фактично повну геополітичну відкритість демонструє група № 2. У цій групі респондентів фіксуються досить позитивні оцінки щодо всіх геополітичних акторів, окрім Російської Федерації. Але і в останньому випадку груповий центроїд демонструє додатне значення.

Три групи є переважно відкритими у геополітичному вимірі. Насамперед це стосується груп № 4 та № 6, що демонструють геополітичну закритість лише щодо Російської Федерації. Далі йде група № 1, представники якої зорієнтовані переважно на Захід.

Дві групи характеризуються відкритістю лише до одного із геополітичних акторів: у групі № 3 це Російська Федерація, у групі № 8 — Європейський Союз.

Групу № 7 можна назвати геополітично скептичною. Так, її центроїди щодо всіх геополітичних акторів демонструють від'ємні значення, які, утім, є досить близькими до 0. Нарешті, найбільшу геополітичну закритість демонструє група № 5.

Обговорення

Напрямок розвитку геополітичних орієнтацій. Оцінюючи зміни геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу, слід вказати на їхню позитивну динаміку. При цьому вказані зміни почалися у проміжок між квітнем та серпнем 2019 року, тобто приблизно через два роки після набуття повною мірою чинності Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Імовірно, саме поглиблення справжніх євроінтеграційних процесів, результатами яких змогли скористатися широкі верстви населення України, є ключовим фактором позитивних змін. Разом із тим агреговане адитивне значення тесту «EU-geopol» станом на вересень 2020 року (0,7) вказує на те, що в загальнонаціональному масштабі ще зарано говорити про прозахідну геополітичну спрямованість (від 2,0 і вище). Найближче до стану такої геополітичної свідомості перебуває населення Заходу України (1,8), натомість населення Центру, умовно кажучи, пройшло половину шляху (1,1). Водночас на Півдні (-0,41), Сході (-0,27) та на Донбасі (-0,52) євроінтеграційну ситуацію можна назвати ще доволі несприятливою.

Своєю чергою, змін геополітичних орієнтацій щодо Російської Федерації майже не відбувалося, за винятком деякого пом'якшення у 2020 році. На даний момент ситуація в цілому по Україні (-1,7) є близькою до антиросійської (від -2,0 і нижче). При цьому на Заході (-2,9) та в Центрі України (-2,1) геополітичні орієнтації слід назвати саме антиросійськими, а ось на Півдні (-0,7), Сході (-0,8) та на Донбасі (-0,2) вони просто належать до помірно негативного спектра.

Геополітичні установки. Оцінки Європейського Союзу та Російської Федерації як геополітичних партнерів демонструють два відмінні патерни. У випадку Європейського Союзу різні установки мають відмінну специфіку, а у випадку Російської Федерації — спільну.

В останньому випадку такі характеристики, як загальна геополітична відкритість, оцінки продуктивності поточної геополітичної взаємодії та актуальності кооперації у сфері безпеки, а також ставлення до геополітичного актора як до старшого партнера викликають серед респондентів переважно негативні реакції.

У випадку ж Європейського Союзу за переважної геополітичної відкритості, а також визнання важливості співробітництва у військовій сфері оцінки продуктивності поточної геополітичної взаємодії та ставлення до геополітичного актора як до старшого партнера є більш суперечливими.

Крос-класифікаційний вимір геополітичних позицій. Одним з ключових результатів розвитку геополітичних орієнтацій населення України є значне збільшення частки осіб, котрі позитивно сприймають західний вектор розвитку України та негативно — східний. Водночас кількість осіб із протилежними геополітичними позиціями залишилася майже незмінною.

Найсильніше цей результат проявляється на Заході та в Центрі України. А ось в інших макрорегіонах співвідношення протилежних позицій є майже однаковим. Це вказує на те, що ймовірність певного політичного напруження з

приводе зовнішньополітичного вектора розвитку існує передусім в південних та східних областях України, а також на Донбасі. В інших місцях України чітка проросійська позиція вже зараз виявилася у статусі маргінальної.

Важливим показником також є зменшення загального геополітичного негативізму, який визначається кількістю опитаних, котрі дотримуються негативної геополітичної позиції як щодо Європейського Союзу, так і щодо Російської Федерації. Так, розмір відповідної групи зменшився більш ніж удвічі і становить менш як 10%. Ця тенденція також може свідчити про успіхи євроінтеграційних процесів в Україні.

Регіональна та електоральна специфіка. В регіональному вимірі Україна умовно поділяється на два великі регіони. Для першого, що складається із Західної та Центральної України, характерні чіткі прозахідна та антиросійські позиції. На інших територіях як Європейський Союз, так і Російська Федерація отримують значну кількість негативних оцінок, які дещо переважають над позитивними. Я вважаю, що ситуація в Південній та Східній Україні, а також на Донбасі свідчить про трансформацію геополітичних орієнтацій відповідної частини населення.

Разом із тим в електоральному розумінні можна виокремити три групи¹: 1) потенційних виборців політичних партій «Слуга народу», «Батьківщина», «Європейська солідарність», а також тих, хто на момент опитування ще не визначився; 2) потенційних виборців Опозиційної платформи «За життя»; 3) абсентеїстів, або тих, хто не планує брати участі у виборах. Перша група є переважно прозахідною, а також антиросійською. Друга демонструє невелике переважання проросійських оцінок над антиросійськими, але в той же час значно виразніше несприйняття західного вектора. Остання ж група переважно негативно оцінює східний вектор співробітництва, а щодо західного негативні та позитивні оцінки за своєю кількістю дуже близькі.

Отже, регіональний та електоральний чинники, умовно кажучи, демонструють вектори сил, що визначатимуть динаміку змін геополітичних орієнтацій населення України. Якщо західні області вже реалізували потенціал відповідних змін, то в Центрі продовжується зміцнення євроінтеграційного вектора. Водночас ширшому прийняттю західного вектора розвитку на Півночі, Сході, а також на Донбасі заважатимуть окремі політичні сили, які мають досить високу підтримку в цій частині України.

Геополітична багатомірність. Близько половини опитаних (47,3%) демонструють геополітичну відкритість за майже усіма запропонованими у дослідженні напрямками співробітництва (з відомих причин головний виняток — Російська Федерація). Ще 16,4% респондентів так чи інакше демонструють геополітичну відкритість щодо Європейського Союзу. Отже, євроінтеграційна політика, навіть якщо її розглядати у ширшому контексті, а не як єдину можливу стратегію, за сприятливих умов має отримувати підтримку майже двох третин населення України.

1 Звичайно ми розглядаємо лише проаналізовані групи, а не всі можливі.

Цікавим фактом є те, що досить сильні позитивні установки (адитивне значення тесту > 1) щодо співпраці з Російською Федерацією асоціюються з негативними установками за майже всіма іншими напрямками (розмір цієї групи — 14,3%). Винятком є ГУАМ. Адитивне значення відповідного тесту є дуже близьким до 0. Можливо, в цьому разі спрацьовує належність країн-членів ГУАМ до колишнього СРСР, а також відсутність інтеграції їх до проектів західного партнерства.

Нарешті, приблизно кожен п'ятий з опитаних (21,9%) демонструє той чи той ступінь загальної геополітичної закритості. Разом із тим лише 5,8% респондентів можна схарактеризувати як таких, що є виразно закритими (середні адитивних значень їхніх тестів варіюють від $-3,0$ до $-1,6$).

З огляду на це справжніми євроскептиками можна назвати 20,1% опитаних, до яких належать респонденти, котрі демонструють виразну геополітичну відкритість лише стосовно Російської Федерації, а також повністю геополітично закриті респонденти.

Проблема обізнаності та джерел інформації. Ці питання не були розглянуті у статті, але я вирішив навести свої міркування (нехай і дещо спекулятивні) з огляду на зауваження від рецензентів статті.

По-перше, було зазначено, що поза увагою залишився вплив медійного контенту. Зокрема, було висловлено припущення, що відмінності в регіональному розподілі викликані також споживанням проєвропейського та євразійського контенту. Незважаючи на те, що в масиві була інформація про джерела новин (Україна, Росія, Європа тощо), вона не була специфікована стосовно донесення проєвропейського чи євразійського контенту. Проведений аналіз хоч і продемонстрував певний вплив на геополітичні орієнтації, але не дав підстав для висновку про вирішальний вплив джерел новин. Але в своїх подальших дослідженнях я буду намагатися повніше дослідити цей чинник.

По-друге, було висловлено зауваження щодо необхідності врахування рівня задекларованої поінформованості (компетентності) респондентів щодо зазначених політичних блоків. На жаль, надати таку інформацію було неможливо, оскільки відповідні запитання відсутні в анкеті. Побічним (і, ясна річ, не найкращим) показником такої обізнаності може слугувати кількість респондентів, що мають невизначену позицію за тим чи тим геополітичним напрямом (ці дані наведено у статті).

Утім, я не звертаюся до респондентів як до обізнаних експертів, а намагаюся з'ясувати їхні оцінні судження щодо різних геополітичних напрямів — орієнтовно визначити зовнішньополітичний клімат у суспільстві. Наприклад, переважна більшість населення може не володіти експертними знаннями щодо взаємостосунків з ЄС, але це не привід відмовитися від дослідження їхнього ставлення за цим геополітичним напрямом. Фактично, експертні об'єктивні оцінки та масові реакції в суспільстві — це дві окремі складові, що мають свою вагу в контексті прийняття та особливостей впровадження геополітичних рішень політичною елітою.

Висновки

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок про назагал сприятливі умови євроінтеграційних процесів, якщо ми розглядаємо геополітичні орієнтації українського суспільства загалом. Про це свідчить як геополітична відкритість щодо Європейського Союзу серед абсолютної більшості населення України, так і стійка позитивна динаміка змін відповідних орієнтацій.

Водночас існує принаймні одна суттєва проблема суспільного масштабу, що може створювати перешкоди на шляху до євроінтеграції. Це зумовлено станом суспільних настроїв у Південно-Східному регіоні України. Враховуючи значну поширеність у вказаному регіоні скепсису щодо співпраці з Європейським Союзом, а також політичних сил, які такий скепсис підтримують, зміни геополітичних орієнтацій серед відповідної частини населення можуть відбуватися впродовж досить тривалого періоду або взагалі залишатися у теперішньому стані.

З огляду на це одним з першочергових завдань євроінтеграції в Україні є проведення додаткових детальних соціологічних досліджень у Південно-Східному регіоні України, фокусованих на проблематиці геополітичних орієнтацій. Відповідні результати дадуть змогу сформулювати адекватні принципи інформаційної роботи та впровадження програм західного партнерства у зазначеному регіоні.

Джерела

Андерсон, Б. (2001). *Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма*. Москва: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле.

Антимонопольний комітет України (2021). *Євроінтеграційна діяльність*. Отримано з: <https://amcu.gov.ua/napryami/mizhnarodna-diyalnist/mizhnarodne-spivrobotnicтво>

Дембіцький, С. (2019). *Політична культура українського суспільства: тенденції розвитку в умовах новітніх викликів*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Золкіна, М., Месежніков, Г., Вінерський, Л., Казіміркевич, П. (2014). *Євроінтеграція України: досвід сусідів та перспективи об'єднання суспільства*. Київ: Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва.

Міністерство інфраструктури України (2021). *Євроінтеграція*. Отримано з: <https://mtu.gov.ua/timeline/Evrointegraciya.html>

Міністерство юстиції України (2021). *Євроінтеграція*. Отримано з: <https://minjust.gov.ua/eurointergration>

Пирожков, С.І. (Ред.). (2019). *Євроатлантичний вектор України: національна доповідь*. Київ: Національна академія наук України.

Фонд державного майна України (2021). *Європейська інтеграція*. Отримано з: <http://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-collaboration-eurointegration.html>

Отримано 17.02.2021

References

Anderson, B. (2001). *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. [In Russian]. Moscow: Canon-Press-C, Kuchkovo pole. [=Anderson 2001]

Antimonopoly Committee of Ukraine (2021). *Eurointegration activity*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://amcu.gov.ua/napryami/mizhnarodna-diyalnist/mizhnarodne-spivrobitnictvo> [=Антимонопольний комітет України 2021]

Dembitskiy, S. (2019). *Political Culture of Ukrainian Society: Tendencies of Development in Terms of New Challenges*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Дембіцький 2019]

Ministry of Infrastructure of Ukraine (2021). *European integration*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://mtu.gov.ua/timeline/Evrointegraciya.html> [=Міністерство інфраструктури України 2021]

Ministry of Justice of Ukraine (2021). *European integration*. Retrieved from: <https://minjust.gov.ua/eurointergration> [=Міністерство юстиції України 2021]

Pyrozhkov, S. (Ed.). (2019). *Euro-Atlantic Vector of Ukraine: National Report*. [In Ukrainian]. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine. [=Пирожков 2019]

State Property Fund of Ukraine (2021). *European integration*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.spfu.gov.ua/ua/content/spf-collaboration-eurointegration.html> [=Фонд державного майна України 2021]

Zolkina, M., Mesezhnikov, G., Vinerskiy, L., Kazimirkevich, P. (2014). *European Integration of Ukraine: the Experience of Neighbors and Prospects for Unification of Society*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. [=Золкіна, Месежніков, Вінерський, Казіміркевич 2014]

Received 17.02.2021

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ

Геополітичні орієнтації населення України у 2018–2020 роках: динаміка змін та сучасний стан

У статті розглянуто зміни геополітичних орієнтацій населення України щодо Європейського Союзу та Російської Федерації у 2018–2020 роках. Аналіз базується на п'яти репрезентативних опитуваннях населення України. Геополітичні орієнтації зафіксовано із використанням соціологічних тестів «EU-geopol» та «RF-geopol». Також за результатами дослідження 2020 року додатково проаналізовано геополітичні орієнтації щодо Балтійської Асамблеї, Вишеградської Четвірки, США, ГУАМ і Туреччини. Це дало змогу скласти портрет геополітичної відкритості/закритості на підставі багатовекторної геополітичної моделі.

Отримані результати дозволяють зробити висновок про стабільні та динамічні аспекти геополітичних орієнтацій українського населення. Динамічним аспектом є поступове покращення геополітичних орієнтацій щодо Європейського Союзу. Так, у період з 2018 по 2020 рік адитивний індекс соціологічного тесту «EU-geopol» зріс з $-0,1$ до $0,7$ (діапазон можливих значень обох тестів становить від -4 до 4). Стабільним аспектом є стійкі негативні геополітичні орієнтації щодо Російської Федерації. Значення адитивного індексу соціологічного тесту «RF-geopol» варіювали в діапазоні від $-2,0$ до $-1,7$.

З'ясовано, що в регіональній площині Україна умовно поділяється на дві великі зони: 1) Західний та Центральний регіони, що характеризуються прозахідною та антиросійською позиціями; 2) Південний та Східний регіони, а також Донбас, що характеризуються змішаними поглядами в питаннях геополітичного співробітництва. Під кутом зору електоральних уподобань симпатии всіх політичних сил, окрім Опозиційної платформи «За життя», зорієнтовані на співпрацю з Європейським Союзом та проти співпраці з Російською Федерацією. Зроблено висновок про необхідність проведення додаткових детальних соціологічних досліджень у Південно-Східному регіоні України, що фокусуються на проблематиці геополітичних орієнтацій. Відповідні результати допомагають сформулювати адекватні принципи інформаційної роботи та впровадження програм західного партнерства у зазначеному регіоні.

Ключові слова: геополітичні орієнтації, геополітичні позиції, Європейський Союз, Російська Федерація, Балтійська Асамблея, Вишеградська Четвірка, США, ГУАМ, Туреччина

СЕРГЕЙ ДЕМБИЦКИЙ

Геополитические ориентации населения Украины в 2018–2020 годах: динамика изменений и современное состояние

В статье рассматриваются изменения геополитических ориентаций населения Украины в отношении Европейского Союза и Российской Федерации в 2018–2020 годах. Анализ базируется на пяти репрезентативных опросах населения Украины. Геополитические ориентации зафиксированы с помощью социологических тестов «EU-geopol» и «RF-geopol». Также по результатам исследования 2020 года дополнительно проанализированы геополитические ориентации в отношении Балтийской Ассамблеи, Вышеградской четверки, США, ГУАМ и Турции. Это позволило составить портрет геополитической открытости / закрытости на основании многовекторной геополитической модели.

Полученные результаты позволяют сделать вывод о стабильном и динамическом аспектах геополитических ориентаций украинского населения. Динамическим аспектом является постепенное улучшение геополитических ориентаций в отношении Европейского Союза. Так, в период с 2018 по 2020 год аддитивный индекс социологического теста «EU-geopol» вырос с $-0,1$ до $0,7$ (диапазон возможных значений обоих тестов составляет от -4 до 4). Стабильным аспектом составляют устойчивые негативные геополитические ориентации в отношении Российской Федерации. Значения аддитивного индекса социологического теста «RF-geopol» варьировали в диапазоне от $-2,0$ до $-1,7$.

Установлено, что в региональной плоскости Украина условно делится на две большие зоны: 1) Западный и Центральный регионы, характеризующиеся прозападной и антироссийской позициями; 2) Южный и Восточный регионы, а также Донбасс, характеризующиеся смешанными взглядами в вопросах геополитического сотрудничества. С точки зрения электоральных предпочтений, симпатии всех политических сил, кроме Оппозиционной платформы «За жизнь», ориентированы на сотрудничество с Европейским Союзом и против сотрудничества с Российской Федерацией.

Сделан вывод о необходимости проведения дополнительных детальных социологических исследований на Юго-Востоке Украины, сфокусированных на проблематике геополитических ориентаций. Соответствующие результаты позволят сформировать адекватные принципы информационной работы и реализации программ западного партнерства в указанном регионе.

Ключевые слова: геополитические ориентации, геополитические позиции, Европейский Союз, Российская Федерация, Балтийская Ассамблея, Вышеградская четверка, США, ГУАМ, Турция

SERHII DEMBITSKYI

Geopolitical orientation of Ukraine's population in 2018–2020: dynamics of changes and current state

The article examines the changes in the geopolitical orientations of Ukraine's population towards the European Union and Russian Federation in 2018–2020. The analysis is based on five representative surveys of the Ukraine's population. Geopolitical orientations were measured with sociological tests «EU-geopol» and «RF-geopol». Also, based on the results of the 2020 survey, geopolitical orientations towards the Baltic Assembly, V4, USA, GUAM and Turkey were additionally analyzed. This made it possible to compose a portrait of geopolitical openness / closeness from the point of view of a multi-vector geopolitical model.

Obtained results allow us to draw a conclusion about the stable and dynamic aspects of the geopolitical orientations of Ukraine's population. Dynamic aspect is the gradual improvement of geopolitical orientations towards European Union. So, in the period from 2018 to 2020, additive index of the sociological test «EU-geopol» increased from -0.1 to 0.7 (the range of possible values for both tests is from -4

to 4). A stable aspect is constant negative geopolitical orientations towards to Russian Federation. The value of additive index of sociological test «RF-geopol» varied in the range from -2.0 to -1.7 .

It has been established that from the regional point of view, Ukraine is conditionally divided into two large zones: 1) Western and Central regions, characterized by a pro-Western and anti-Russian position; 2) Southern and Eastern regions, as well as Donbass, characterized by mixed views on issues of geopolitical cooperation. In terms of electoral preferences, respondents from all political forces, except for the For Life Opposition Platform, are oriented toward cooperation with European Union and against cooperation with Russian Federation.

It is concluded that it is necessary to conduct additional detailed sociological research in the South-East of Ukraine in order to focus on the problem of geopolitical orientations. The corresponding results will make it possible to form adequate principles of information work and implementation of Western partnership programs in the specified region.

Key words: geopolitical orientations, geopolitical positions, European Union, Russian Federation, Baltic Assembly, V4, USA, GUAM, Turkey

МАРТА БОРЕЦЬКА,

студентка 1 курсу магістерської програми кафедри соціології Львівського національного університету імені І. Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

MARTA BORETS'KA,

graduate student at the Department of Sociology, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska St., Lviv, 79000)

boretskamarta1407@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0651-7898>

Європейські цінності в аксіоспросторі сучасної української молоді

Сучасні трансформаційні процеси в Україні, необхідні для її ефективної модернізації та швидкої євроінтеграції, мають вплив фактично на всі сфери життєдіяльності людини. Мінливість зовнішнього середовища (спричинена головню недавнім вибором геополітичної орієнтації держави, фактом соціальної ідентифікації українського соціуму та складною політико-економічною ситуацією) вимагає від кожного індивіда адаптивності, яка за таких умов немислима без критичного самоаналізу та коригування особистих ціннісних орієнтацій з боку кожного індивіда, оскільки останні за нормального функціонування соціуму мають відповідати суспільній системі цінностей. Найбільш чутливою до змін є молодь, котрій, як відомо, легше пристосовуватися до нового та інтегрувати його у власний світоглядний простір. Звідси й науковий інтерес до дослідження специфіки аксіосфери (зокрема, на предмет наявності в ній європейських цінностей) студентства як нової генерації державотворців проєвропейської України, оскільки ті цінності, носіями яких сьогодні є молоді, невдовзі домінуватимуть у ціннісному просторі всього українського соціуму. Відтак з'ясування проблеми цінностей на сучасному етапі розвитку України як незалежної держави, повноцінного суб'єкта міжнародних політичних та економічних відносин має прогностичне значення: відстеження тенденцій та змін в аксіосфері молоді дасть змогу передбачити, яким згодом буде український соціум та Україна як модернізована держава в цілому. З огляду на складність цієї проблематики необхідність "соціологічної інтервенції" в цю тематичну царину є цілком виправданою.

Цитування: Борецька, М. (2021). Європейські цінності в аксіоспросторі сучасної української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 24–44.

Незважаючи на високий науковий інтерес до сучасної української аксіосфери й чималу кількість теоретичних та емпіричних розвідок щодо її стану [Бакиров, 1988; Головаха, 2014; Ручка, 2014], більшість вітчизняних дослідників зосереджені фактично на фіксації поточного стану, відстеженні змін українського ціннісного простору і тільки віднедавна — на спробах з'ясувати місце в ньому європейських цінностей. Така специфіка вивчення аксіопростору здебільшого залишає поза увагою питання його становлення та розвитку, механізмів інтеріоризації тих самих європейських цінностей у нього, виявлення агентів впливу, які стимулюють їх формування, тощо. Отже, необхідно встановити комплекс чинників, які впливають на процеси становлення і зміни соціетальних та індивідуальних ціннісних орієнтацій; проаналізувати, що відбувається в цій царині не лише на мега- та макро-, а й на мезо- та мікрорівні соціальної реальності.

Метою статті є виявлення стану аксіопростору сучасної української молоді та з'ясування ієрархії в ньому цінностей, зокрема європейських. Для цього слід встановити сукупність теоретичних положень застосовно до аналізу аксіопростору й на цих засадах розробити власну теоретичну модель дослідження ціннісного простору сучасних молодих українців; здійснити вторинний аналіз результатів вітчизняних та закордонних емпіричних досліджень світового та українського ціннісного простору; реалізувати на емпіричному рівні авторську соціологічну розвідку цінностей сучасної української студентської молоді на предмет присутності в їхньому комплексі базових європейських цінностей та специфіки механізмів їх інтеріоризації.

Теоретико-методологічні основи дослідження (європейських) цінностей

Сучасний часопростір нестабільний: швидкі та множинні трансформаційні процеси в соціальній реальності щоразу змінюють стан справ на політичній арені світу, в економічній, соціально-культурній та інших сферах життєдіяльності людини, тим самим усіяко впливаючи на життєві практики як окремих індивідів, так і цілих соціумів. Зміни зовнішнього соціального середовища вимагають від кожної людини внутрішньоособистісних адаптаційних перетворень. Першою чергою під удар потрапляють їхні цінності, ціннісні орієнтації та життєві принципи. Особливо сьогодні, в час світової пандемії коронавірусу COVID-19, у період економічних криз та політичної турбулентності, ми бачимо, як формуються ті нові погляди на важливе, цінне, ідеальне, які згодом детерминуватимуть поведінкові моделі сучасників.

Базовість та багатоаспектність поняття “цінність” забезпечили йому місце в категоріальних апаратах багатьох соціогуманітарних наук, кожна з яких пропонує своє трактування терміна відповідно до особливостей власного предметного поля. Так, психологія вивчає переважно ціннісні моделі конкретної особистості чи малих груп; філософія пояснює здебільшого суть цінностей в абстрактно-теоретичному плані, тоді як інші науки аналізують їх або в межах однієї сфери життєдіяльності людини (економічні, політологічні, правові та ін. дисципліни), або в рамках локальних культур (етнологія) чи на певних етапах

розвитку країн (історія). У цьому дискурсі дисциплінарна специфіка соціології полягає щонайменше у трьох характеристиках: 1) як наука генералізувальна, вона досліджує цінності, що стосуються всіх сфер життя суспільства; 2) вона органічно поєднує теоретичні положення з емпіричними дослідженнями цінностей; 3) вона використовує чотири рівні соціологічного аналізу цінностей усередині єдиної ціннісної системи, або аксіоспростору: мікро-, мезо-, макрота мегарівень, що вможливорює максимально повне врахування специфіки різних носіїв/суб'єктів цінностей у їхній взаємопов'язаності та взаємозумовленості.

Перевагою соціології як науки в цьому контексті є не тільки її комплексний дослідницький характер, а й її мультипарадигмальність, тому вона пропонує чимало теоретичних підходів до вивчення аксіосфери. Класичними у цьому дискурсі вважають соціологічні напрацювання М. Вебера (ціннісно-раціональна дія як один з чотирьох типів соціальної дії; типологічний поділ цінностей на мирські та вищі, сакральні); Е. Дюркгайма (розуміння цінностей як “колективних уявлень”); Т. Парсонса (культура в парадигмі AGIL); Р. Мертона (поняття “аномії” — стану соціуму в кризовий період розпаду старої та формування нової системи цінностей); П. Сорокіна (концепція трьох типів культурних суперсистем — чуттєвої, ідеалістичної та ідеаціональної) тощо. Звідси ведуть свою генезу наукові розвідки, насамперед, щодо цінностей як детермінант поведінкових стандартів, функційним призначенням яких є забезпечення нормативного функціонування та розвитку суспільств у контексті різних історичних періодів, соціокультурних та політико-економічних ситуацій. Сьогодні фокус розвідок аксіосфери спрямований на аналіз динаміки змін цінностей за умов глобалізації. Сюди відносимо напрацювання двох опозиційних одна до одної груп соціологів. *Перша:* Д. Бел, Р. Інглгарт, М. Кастельс, Е. Тофлер, Ш. Шварц, П. Штомпка та ін., яких об'єднує оптимістичний погляд на процес зростання взаємозалежності та посилення взаємозв'язку між світовими центрами політики, економіки, науки та культури. *Друга група:* Ж. Бодрійяр, З. Бауман, Е. Гіденс та ін., котрі вбачають у глобалізації загрозу людині. Так, останній переконаний, що процес багатоаспектної всесвітньої інтеграції та уніфікації чинить неабиякий тиск на особистість, яка “у глобальному світі стає незахищеною традиціями своєї культури, їй доводиться керуватися здебільшого загальнолюдськими цінностями, що визначаються більшістю людей, при цьому їй необхідно залишатися самою собою, зберігати особистість і дотримуватися власних ціннісних установок” [Гідденс, 2004: с. 5]. Індивід перебуває під тиском більшості, цінності та погляди якої нерідко конфронтують із його власними, що своєю чергою викликає в нього внутрішні конфлікти та спонукає його “бути як усі”, жертвуючи власною ідентичністю та самотністю.

Детермінантою дослідницької методології та наукової логіки цієї роботи є класичні положення структурного функціоналізму, засадничі принципи якого описали Т. Парсонс та Р. Мертон. Відтак із позиції структуралістської перспективи соціальну систему слід розуміти як консолідовану сукупність взаємопов'язаних структур, існування яких є об'єктивним і не залежить від

індивідуальної свідомості соціальних суб'єктів. Функціональний підхід декларує наявність певних функцій системи, на підставі яких можна виокремити її структури, між якими існують причинно-наслідкові зв'язки [Арбітман, 2010: с. 118]. З цієї причини соціальна система є внутрішньо інтегрованою, схильною прагнути стабільності та постійної самовідтворюваності. Звідси духовна культура, до якої входить ціннісний простір, є однією з багатьох складових соціальної системи, що визначає “обличчя” й забезпечує тяглість існування останньої. Функціональний аналіз у межах цього напрямку соціологічного теоретизування зводить цінності до статусу своєрідних інструментів, що забезпечують адекватну, нормативну та злагоджену взаємодію індивідів у різних царинах життєдіяльності, сприяють соціалізації останніх та відповідають за міжпоколінне передання культурних та поведінкових взірців. Таким чином, ціннісний простір — це об'єктивно дана основа соціального життя, що фактично утворює регулятивно-нормативну «клітку» стосовно поведінкової своди індивідів.

Взаємозалежність структурних елементів соціальної системи (її культурної, економічної, політичної складових тощо) на практиці має причинно-наслідковий характер. З цієї позиції логічним видається пояснення відмінностей у аксіосферах окремо взятих суспільств їхнім різним історичним досвідом і, зокрема, станом політичної, економічної, культурної сфер. Відтак виокремлення конструкту європейських цінностей як такого, що передбачає цілковиту ціннісну однотипність та уніфікованість для сукупності окремих національно-етнічних, територіально-поселенських спільнот європейського географічного регіону, є радше конструюванням ідеального типу (об'єкта), практичне втілення якого має умовний характер. Проте далі європейськими пропонуємо називати ті цінності, які 1) мають першочергове значення та право на втілення в аксіосфері представників європейських народів; 2) є детермінованими культурою (грецькою філософією, римським правом, християнством, засадничими ідеями класичного гуманізму та ін.), історичним минулим (принципами загального виборчого права, декларованими державами-націями у ХІХ столітті; капіталістичним лібералізмом із ідеями свободи підприємництва та створення єдиного ринку; пізніше соціал-демократією, що передбачає право на захист трудящих) та сучасними подіями (екологічним рухом, фемінізмом, рухом солідарності з країнами третього світу тощо), що становить спільний контекст для абсолютної більшості європейських держав [Гервас, 2011]; 3) є декларованими в європейських правових документах, зокрема в низці нормативних документів Ради Європи як першої міжнародної організації, покликаної «об'єднати європейські країни для забезпечення та втілення ідеалів і принципів, які є спільним надбанням» (наприклад, у Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950), Європейській соціальній хартії (1996), Преамбулі до Хартії основних прав Європейського Союзу (2000) тощо) (докл. див.: [Амельченко, 2013: с. 6]). Важливо розуміти, що європейські цінності — це не ті значущості, які є важливими для індивідів суто на теренах об'єднаної Європи чи є поширеними лише там, а та сукупність цінностей, яка має першочергове значення та право на втілення в

аксіосфері європейців. Фактично сучасна система європейських цінностей є відповіддю на певні чинні нині в Європі вимоги: дати Європі кінцеву мету та чіткі політичні цілі; викликати почуття належності, яке здатне мобілізувати людей задля співпраці; визначити межі європейського громадянства та європейської ідентичності як щодо себе самої, так і щодо іноземних держав [Гервас, 2011].

Аргументом тих науковців, що заперечують коректність вживання поняття “європейські цінності” здебільше є теза про те, що останні є тотожними світовим цінностям. Натомість ми пропонуємо таку поняттєву категоризацію цінностей:

- світові (загальнолюдські) — базові цінності, які є спільними для абсолютної більшості населення світу (наприклад, цінність життя, миру, безпеки тощо);
- європейські — цінності, які мають першочергове значення та право на втілення в аксіосфері представників європейських держав; їхнє формування є культурно та історично зумовленим у аксіоспросторі останніх; вони є задекларованими в основних нормативно-правових документах як окремих європейських держав, так і їхніх об’єднань (наприклад, цінність самореалізації, особистої свободи, солідарності, толерантності, верховенства права тощо);
- локусні (від лат. locus — місце) — цінності, які домінують серед представників одинично вибраних великих соціальних груп (етносів, націй, суспільств) конкретних територій. Відтак означення “локусний” можна застосувати, наприклад, до українського, німецького чи японського ціннісного простору тощо.

Важливо розуміти, що сповідування європейських цінностей фактично є сповідуванням загальнолюдських цінностей у їхньому (західно)європейському варіанті, оскільки європейські цінності базуються на світових та не суперечать останнім. Насправді європейські ідеали є переважно загальнолюдськими, а їхня європейськість часто зводиться до того, наскільки їх готові втілювати й відстоювати самі європейці. Британський історик Т.І. Аш справедливо зауважив, що “такі цінності, як свобода, справедливість чи мир, — це мета, а Європа — це лише засіб їх втілення” (цит. за: [Цюпин, 2013]). Якщо європейські цінності базуються на загальнолюдських, то локусні цінності українців теж базовані на світових, але орієнтовані на їх європейську модель, що зумовлено географічним розташуванням України та її нещодавно обраним за підтримки більшості громадян геополітичним вектором розвитку.

Українська аксіосфера вирізняється з-поміж інших європейських локусних аксіоспросторів наявністю дериватів специфічних, детермінованих радянським минулим цінностей, які є чужими для більшості європейців (наприклад, зрівняльність, ізоляціонізм, патерналізм та безвідповідальність). Така поточна ціннісно-ідеологічна амбівалентність свідомості українців та вкрай повільний процес її подолання, на думку українського соціолога Є. Головахи, змушує віднести Україну за критеріями класичних теорій модернізації «не стільки до

країн, де здійснюється процес наздоганяльного розвитку, скільки до держав “пострадянської модернізації”» [Головаха, 2014: с. 84]. Ця ознака не тільки робить нашу країну не відповідною сучасним цивілізаційним вимогам, а й значно сповільнює процес євроінтеграції України, бо фактично становить зіткнення українського культурного консерватизму з більш ліберальною ментальною моделлю.

За доби глобалізації, коли серед усіх сфер суспільного життя на перший план висувається культура як головна детермінанта будь-яких соціальних перетворень, успіх модернізації та євроінтеграції України прямо залежить від швидкості трансформацій у сучасній аксіосфері українців у бік європейської моделі. Механізм такої трансформації українського ціннісного простору Є. Головаха описує в концепції цінностей-медіаторів. Її суть зводиться до ідеї існування дихотомічних пар між пострадянськими та європейськими цінностями (консерватизм — відкритість до змін, кар’єризм — самореалізація тощо) з можливістю трансформації перших у другі. Така зміна має поступовий характер і вможливується завдяки цінностям-медіаторам — перехідній ланці між наявними та бажаними цінностями [Головаха, 2014]. Наприклад, взаємодопомога як європейська цінність може заступити місце фактичного пострадянського патерналізму в сучасному аксіоспросторі українців, завдяки інтеріоризації в нього спершу соціальної підтримки слабких як цінності-медіатора.

Важливо зауважити, що трансформація ціннісного простору не гарантуватиме українцям моментальний перехід від транзитного суспільства до суспільства європейського зразка. На думку Є. Головахи, Україні необхідно здійснити ще низку кроків, аби її модернізація та водночас євроінтеграція були успішними (див. рис. 1).

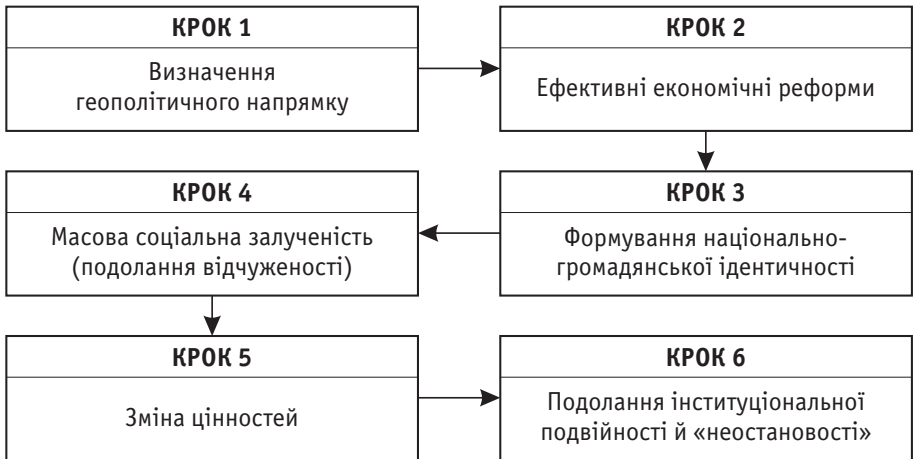

Рис. 1. План транзиту України (згідно з Є. Головахою)

У формуванні теоретичних основ свого дослідження ми врахували також думку представника неklasичної версії соціологічного теоретизування

Дж. Александера [Александр, 2013: с. 93–94]. Він вважає, що всупереч уявленням прибічників соціологічного пуританства, структуралізм і герменевтика непогано поєднуються одне з одним. Тому у своєму дослідженні ми спиралися на комбінацію несуперечливих теоретичних положень з двох ліній соціологічної рефлексії та на якісні методи, які П. Штомпка вважає такими, що більше відповідають “другій” (тобто неklasичній) соціології [Штомпка, 2009: с. 6].

Наведені вище результати аналізу джерел і наукової літератури, обґрунтування вибору теоретико-методологічного напрямку дослідження (європейських) цінностей дали змогу розробити соціологічне моделювання процесу вивчення обраної проблеми (див. Додаток). Цю теоретичну основу було застосовано до емпіричного дослідження європейських цінностей студентів Львівського національного університету (ЛНУ) імені І. Франка в методологічному блоці програми авторського дослідження, а саме в тих його фрагментах, що стосуються теоретичної інтерпретації головних понять дослідження та їх операціоналізації.

Емпіричні дослідження європейських цінностей та формування ціннісних орієнтацій сучасної української молоді

Наймасштабнішими крос-національними розвідками аксіологічного простору сьогодні є Світове дослідження цінностей (World Values Survey — далі WVS) та Європейське дослідження цінностей (European Values Survey — далі EVS), що реалізуються на підставі методик Р. Інґлгарта та Ш. Шварца відповідно [Inglehart, 1990; Inglehart, 1997; Schwartz, 1992]. Перші опитування в рамках цих дослідницьких проєктів в Україні відбулися у 90-х роках ХХ століття. Періодичність їх реалізації дає змогу відстежувати головні тенденції руху ціннісних орієнтацій у межах як окремих соціумів, так і цілих територіальних конгломератів (європейського регіону, зокрема). Так, на підставі аналізу масиву емпіричних даних кількох хвиль WVS Р. Інґлгарт зробив висновки щодо специфіки змін та їхніх тенденцій у світовій аксіосфері — від початку ХХ століття і по сьогодні спостерігається загальний рух до цінностей секуляризації й самовираження¹. Актуалізує таке зміщення науково-технічний прогрес, який створює передумови для зростання суспільного багатства: добробут забезпечує індивідам задоволення базових потреб і, як наслідок, форсує актуалізацію потреб у самореалізації, особистій свободі, толерантності, верховенстві права, гарантоване забезпечення яких є фундаментальним для демократії як політичного режиму. Важливо, що детермінантами успішності таких трансформацій є довготривалі (релігія, історичне минуле) та короткотривалі (економічна криза, політична революція) чинники.

1 Методика Р. Інґлгарта передбачає пошук місцезнаходження ціннісного простору конкретного суспільства на координатній площині двох дихотомічних пар — “традиційність/секулярність” та “цінності виживання/самовираження” [Inglehart, 1990; Inglehart, 1997].

У контексті сказаного вище Україна є унікальним кейсом — пострадянська держава з неконсолідованою протягом тривалого часу нацією, період становлення якої припав на складний політико-економічний час. Попри такий стан справ, дані WVS-2020 демонструють залученість українського аксіопростору в загальну світову тенденцію. Впродовж 1996–2020 років останній здійснив поступовий, проте нелінійний рух до полюса «самовираження», але попри це досі посідає суперечливу позицію за шкалою «традиційність-секулярність» (див. рис. 2). Припускаємо, що головними причинами повільного темпу та нелінійності руху є поточна важка політико-економічна ситуація в державі та неквапливий процес долання радянської ідеологічної спадщини (Soviet Legacy) у свідомості частини дорослого населення держави. Аргументом на користь цієї гіпотези є той факт, що найбільшою мірою секулярно-раціональні цінності та цінності самовираження притаманні таким країнам, як Швеція, Норвегія та Данія, що перебувають у топі найбільш економічно розвинених, політично стабільних держав із найвищими індексами щастя населення (див.: [WVS, 2020: с. 8]).

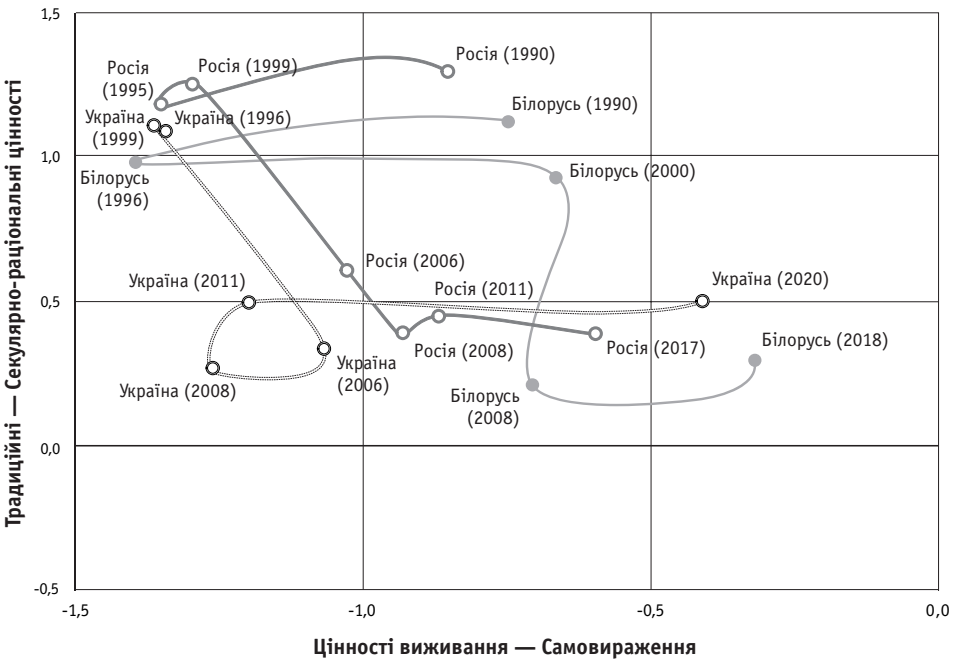

Рис. 2. Динаміка цінностей самовираження та виживання в Україні, Росії та Білорусі (1996–2020)

Джерело: [Світове дослідження цінностей (WVS), 2020: с. 8].

Відхід України від цінностей виживання та перехід до цінностей самовираження відбувається повільно, як і в пострадянських Росії та Білорусі (див.: [WVS, 2020: с. 8]). Швидший рух спостерігаємо в Польщі, Словаччині, Угор-

щині, Чехії, державна політика яких після розпаду СРСР була більш ефективною — законодавче забезпечення політичної демократії, сприяння розвитку ринкової економіки, розроблення нової правової системи тощо. Їм вдалося уникнути криз політичних (владних) інститутів, які спостерігаємо в Україні, так само, як і, різною мірою, в Білорусі та Росії.

Ціннісний простір є чутливим до локального контексту — він залежить від поточного стану всіх сфер життєдіяльності соціуму та ефективності функціонування соціальних інститутів, тому зміни у будь-якій із підсистем суспільства впливають на стан його аксіопростору. Так, особливим для України став 2014 рік, коли українське суспільство «стихійної пострадянської трансформації та відкладеного декларованого транзиту» (цит. за: [Головаха, 2016: с. 26]) знайшло власний геополітичний пункт призначення та переосмислило власну соціетальну національну ідентичність. Революційні події 2014-го стали реальним проявом нових ціннісних орієнтацій народу та виявилися лакмусовим папірцем для нового покоління українців — інакомислячого та прогресивного. Як зазначає М. Рябчук, «Євромайдан не мав бути проявом фундаментальних ціннісних змін у суспільстві (від виживання до самореалізації). Достатньо, щоб відповідні зміни відбулися принаймні в окремому сегменті цінностей (політична культура і громадянська активність) і окремому сегменті суспільства (мотивована, мобілізована молодь)» [Рябчук, 2018: с. 107]. В одній зі статей 2014 року український історик Я. Грицак заявив, що його публічні прогнози про наближення революції базувалися на даних WVS, які вказували на істотні зміни в масовій свідомості. Причину цього він убачав у появі нового покоління українців, сформованого вже за часів незалежності, за доби інтернету та соціальних мереж, — покоління, що «відкидає вертикальну ієрархію і є поколінням “горизонтальних зв’язків”» (цит. за: [Рябчук, 2018: с. 103]). Насправді така категорична позиція щодо зачинателя змін є, на наш погляд, дещо перебільшеною, оскільки істотний зсув від цінностей виживання до цінностей самореалізації відбувся практично в усіх вікових групах, хоча й дійсно найістотнішим він був у ціннісних орієнтаціях української молоді як найбільш адаптивної та прогресивної частини соціуму (див. рис. 3).

Схожа ціннісно-вікова динаміка спостерігається впродовж останніх 5 років. Результати Європейського соціального дослідження та дослідження вітчизняного соціологічного центру «Соціс» надають докази цього (див. рис. 4).

Сьогодні «соціологічні дослідження показують, що за своїми цінностями молоді українці ближчі до молодих поляків, словаків чи британців, аніж до своїх батьків чи дідів... Євромайдан 2014 р. був їхньою революцією. [Він] показав, як далеко зайшла Україна за останні 20–30 років — від колишньої спривінціалізованої й ізольованої радянської республіки до країни, яка повністю відкрилася на зовнішній світ», — стверджував Я. Грицак (цит. за: [Рябчук, 2018: с. 103]).

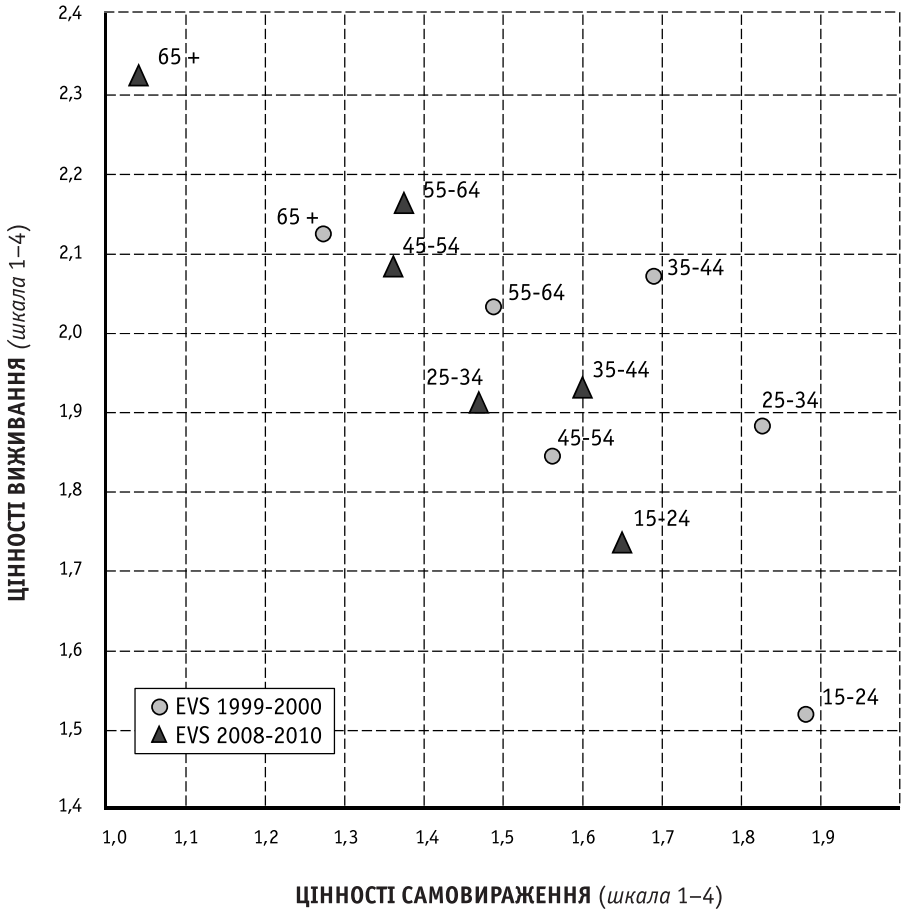

Рис. 3. Цінності самовираження та виживання в Україні, зміни у вікових групах (1999–2008)

Джерело: [Рябчук, 2018: с. 106].

Молодіжні когорти українців як носії нових, нетипових для більшості дорослого населення держави цінностей стали нині важливим об’єктом досліджень. Науковий інтерес пояснюється тим, що цінності є вагомими індикаторами розвитку суспільства й перспектив його модернізації; вже сьогодні цінності молоді демонструють те, що згодом буде звичним для всіх та сприйматиметься як належне. Так, А. Лінкольн вважав, що “те, чому сьогодні навчається в класі одне покоління, стане нормою життя наступного” (див.: [Сахань, 2018]).

Вторинний аналіз іноземних та вітчизняних досліджень аксіосфери лише підтвердив актуальність та виправдав необхідність проведення соціологічного дослідження ціннісного простору студентської молоді (на прикладі студентів Львівського національного університету імені І. Франка) та з’ясування місця в ньому європейських цінностей. Відтак дослідження було реалізовано у квітні–травні 2020 року за допомоги платформи для онлайн-конференцій Zoom. Методом отримання інформації було фокусоване напівструктуроване інтерв’ю із

додержанням принципу біографічного інтерв'ю та використанням проєктивних методик (методики на завершення речення, методики конструювання та ранжування, методики конструювання ситуації). Проведено 12 напівструктурованих інтерв'ю тривалістю 60–90 хвилин кожне. Вибіркова сукупність відповідала методичним вимогам — цілеспрямована гомогенна зі збереженням рівного гендерного співвідношення (50:50). Малий розмір вибірки не забезпечує репрезентативність отриманих результатів для студентства ЛНУ й тим паче для всього українського студентства, проте дає підстави будувати робочі гіпотези та відносно обґрунтовані припущення про стан його ціннісного простору.

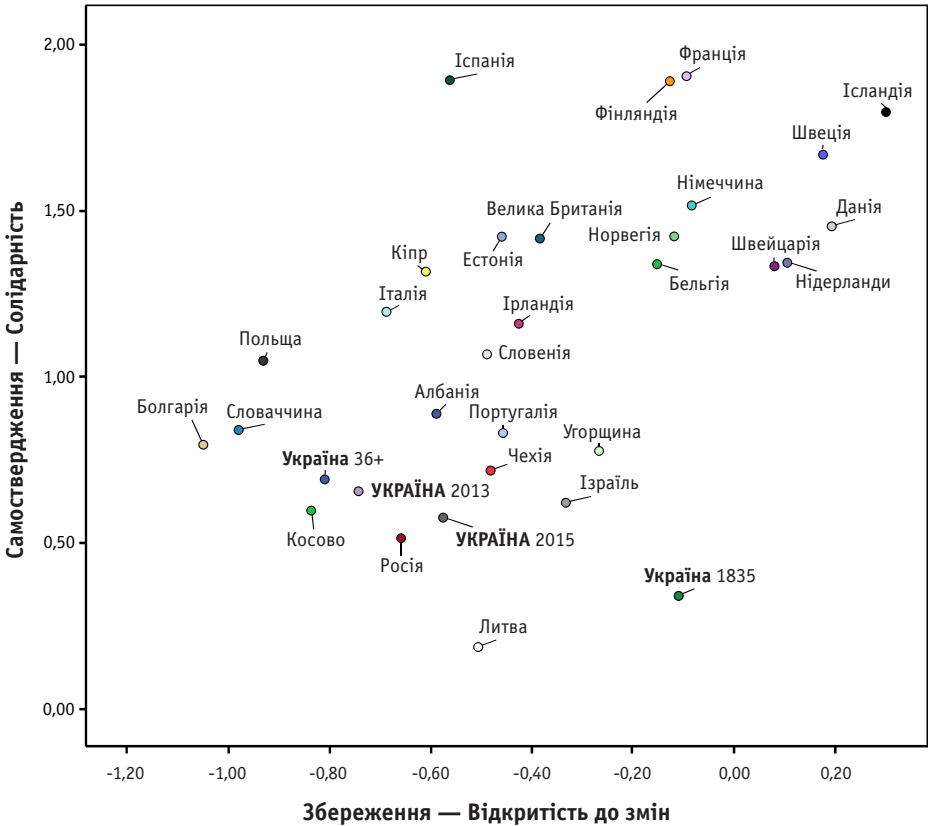

Рис. 4. Ціннісні виміри — Україна (ESS-2013, Соціс-2015), Європа (ESS-2013) в зіставленні з певними віковими групами українців (18–35 та 36+ років)

Джерело: [Соціс, 2015].

Результати за якісним виміром дослідження аксіосфери студентства ЛНУ та місця в ній європейських цінностей дають змогу зробити попереднє узагальнення про переважання цінностей особистого благополуччя (сім'я, дружба, здоров'я, робота, стабільність) та людських якостей як вартісних об'єктів (вірність, безкорисливість, людяність, чесність, щирість та доброта) у свідомості опитаних. Поряд з ними там мають місце й ті цінності, які ми відносимо до єв-

ропейських. Домінують серед останніх цінності індивідуалізувального характеру — самореалізація та особиста свобода. Нижче за ієрархією розмістилися верховенство права та рівність людей перед законом — цінності, що мають чіткий державницький характер, а також ті цінності, які регулюють співжиття в соціумі — толерантність і солідарність. До п'ятірки найпопулярніших європейських цінностей в аксіопросторі опитаних студентів ЛНУ також потрапили цінності людського життя та миру, які, припускаємо, актуалізовані поточною військово-політичною ситуацією в країні (див. табл. 1).

Таблиця 1

ТОП-5 найбільш популярних європейських цінностей в аксіопросторі опитаних студентів ЛНУ імені І. Франка

Позиція в рейтингу	Європейські цінності	Кількість респондентів
1	Особиста свобода	10
	Самореалізація	10
2	Верховенство права/рівність людей перед законом	9
3	Толерантність	6
4	Солідарність (підтримка ближнього, взаємодопомога)	5
	Цінність людського життя	5
	Мир у світі, державі	5
5	Демократія	4
	Права людини	4
6	Відкритість до змін	3
7	Свобода віросповідання	2
	Індивідуальна відповідальність	2
8	Повага до інших культур	1
9	Рівність людей (економічна, культурна тощо)	0

Примітка: N = 12; респондентові було надано перелік європейських цінностей, з-поміж яких він обирав лише 5, найважливіших особисто для нього.

Одне із завдань дослідження передбачало встановлення суб'єктивної ієрархії чинників, які, на думку опитаних студентів, детермінують стан та вектор змін їхніх ціннісних орієнтацій (див. табл. 2). Абсолютна більшість респондентів головним фактором впливу назвали орієнтації найближчого оточення. Другу позицію поділили категорії «друзі» та «книги, фільми, серіали» як популярні варіанти дозвілля серед опитаних. У цьому дискурсі недооціненим чинником впливу, на нашу думку, виявилися поїздки за кордон, відчутний вплив яких на власне світосприйняття відзначали половина респондентів. Опитані вважають, що подорожі можуть змінити їхні звички та життєві погляди, але малоімовірно, що вплинуть на ціннісні орієнтації з огляду на їхню сталу та принципову природу: *“Вплив має зміна середовища ... коли я був у Латвії, мені привили нові цінності стосовно екології, бо до того я на неї ніколи не звертав увагу. Перебуваючи там, я старався не смітити. Після повернення додому я настільки загорівся тим питанням, що тепер намагаюся час від часу, бігаючи, збирати сміття в Шевченківському гаю або у прибудинковому лісопарку”* [Транскрипти інтерв'ю, 2020].

ТОП-5 найбільш явних (значущих) факторів впливу на світогляд та аксіопростір опитаних студентів ЛНУ імені І. Франка

Позиція у рейтингу	Чинники впливу	Кількість респондентів
1	Найближче оточення (сім'я, родичі, батьки, чоловік (хлопець) / дружина (дівчина))	11
2	Друзі	9
	Книги, фільми, серіали	9
3	Навчальні заклади, освітні курси	7
4	Поїздки за кордон	6
5	Інфлюенсери в соціальних мережах (блогери, подкастери тощо)	5
	Колеги, знайомі	5
6	Лідери думок (експерти, політики, знаменитості)	4
7	Віресповідання	3
8	ЗМІ (телебачення, радіо, преса)	1
	Peer-groups (групи однолітків)	1
9	Державна політика	0

Примітка: N = 12; респондентові було надано перелік чинників впливу, з-поміж яких він обирає лише 5, які, на його думку, впливають на його погляди та ціннісні орієнтації найбільше

Наше точкове дослідження передбачало вивчення специфіки вияву толерантності як однієї з ключових європейських цінностей. Поняття «толерантність» всі респонденти усвідомлюють схожим чином — як повагу до права іншого на втілення власної ідентичності, хоч би якою та була. Абсолютно всі опитані респонденти оцінюють свій рівень толерантності як високий або близький до такого, оскільки засуджують як моральне, так і фізичне насилля над представниками соціально вразливих груп: *«Толерантність як неагресивність по відношенню до інших. Толерантність як розуміння того, що є інша людина, яка відрізняється від мене і що я приймаю ці відмінності. Я не обов'язково маю одобрювати ці відмінності, але я точно не заперечую їх існування й приймаю їх такими, якими вони є»* [Транскрипти інтерв'ю, 2020]. Незважаючи на недостатню репрезентативність отриманих даних, вони можуть стати підставою для формування обґрунтованого припущення про рух аксіосфери представників українського студентства від застарілої ціннісної моделі до моделі європейського зразка. Так, згідно з Є. Головахою, за результатами цього дослідження є підстави стверджувати, що вже сьогодні в аксіопросторі опитаних респондентів має місце цінність-медіатор — неприйняття агресії. Така цінність є перехідною ланкою між ізоляціонізмом як небажаною реакцією на інакшість інших, з одного боку, і толерантністю, тобто прийняттям інакшості як бажаною моделлю поведінки та (європейською) цінністю.

Спроби виявити механізми інтеріоризації толерантності в ціннісний простір львівських студентів були малоінформативними, оскільки самі респонденти не могли пояснити такий високий рівень власної терпимості до інакшості. Понад те, більшість опитаних стверджують, що ні в сім'ї, ні в школі процес виховання не був акцентований на цьому питанні. З огляду на отримані дані, можна припустити, що толерантність формується на підґрунті простіших та базових цінностей.

вих цінностей (таких, як повага до старших, доброта, етичність, вихованість застосовно до соціальних взаємодій з іншими тощо), які в процесі первинної соціалізації формуються у свідомості індивідів: *«Такого виховання не було. Воно формувалося на практиці ще з маленьких років. Я пам'ятаю, коли мені було 12 років, люди, які, по суті, були моїми французькими "названими хресними батьками", познайомили мене зі своєю дочкою — лесбійкою. І я добре пам'ятаю, як вона приїжджала до них на вечерю зі своєю дружиною. Спочатку це для мене було дико, бо я нічого не розуміла. Не так дико, як по-новому. З огляду на те, що я бачила адекватну реакцію її батьків на цю ситуацію, я просто почала копіювати їхню поведінку, я собі так думаю»* [Транскрипти інтерв'ю, 2020].

За допомогою шкали Е. Богардуса вдалося виміряти соціальні дистанції між респондентами щодо представників деяких соціально вразливих груп. У контексті цього мінідослідження виявилось, що опитані представники чоловічої статі є більш толерантними, аніж жіночої, при цьому соціально вразливі групи, від яких студенти дистанціюються найбільшою та найменшою мірою, є однаковими для обох ґендерних підгруп опитаних. Відтак найвищий рівень толерантності спостерігається до людей з інвалідністю (2,1) та осіб із ВІЛ-позитивним статусом (2,2). Натомість найменше респонденти толерують колишніх в'язнів (4,3) (див. табл. 3).

Таблиця 3

Соціальна дистанція з боку опитаних студентів ЛНУ імені І. Франка щодо деяких соціально вразливих груп (зведені дані)

Представники соціальних груп		Показник дистанції
1	Людина, яка розмовляє іншою мовою	3,1
2	Людина іншої національності	2,9
3	Людина іншої віри	2,5
4	Людина іншої раси	2,6
5	Людина з обмеженими можливостями (інвалідністю)	2,1
6	ВІЛ-інфікована людина	2,2
7	Людина, хвора на COVID-19	3,0
8	Представник сексуальних меншин	2,9
9	Людина, яка відбула кримінальне покарання	4,3

Важливо зауважити, що отримані дані авторської розвідки пройшли апробацію за результатами схожих соціологічних досліджень толерантності (молодих) українців (на підставі результатів всеукраїнського соціологічного дослідження «Українське суспільство та європейські цінності» [Звіт, 2017] та результатів загальнонаціонального опитування «Українське суспільство Z: цінності та орієнтири» [Результати, 2017]).

Отже, на базі отриманої соціологічної інформації можна оцінити стан ціннісного простору опитаних як такий, що у своїх основах характеризується домінуванням традиційності, до якої вже сьогодні поволі інтеріоризуються засадничі цінності об'єднаної Європи. Детермінантами цього процесу вважаємо активні трансформації політико-економічної ситуації в державі та світі на макрорівні та життєві погляди найближчого оточення, друзів, а також освітні курси, подорожі на мезо- та мікрорівні соціальної системи.

Висновки

З'ясування місця європейських цінностей в аксіопросторі студентської молоді вимагає насамперед уточнення теоретичних засад дослідження. Принципово важливим для цього є розв'язання дискутованого в наукових колах питання співвідношення космополітичних та локальних цінностей і їхніх регіональних різновидів, європейських зокрема. Ми трактуємо останні як такі, що є центральними в аксіосфері представників європейських народів; є детермінованими культурою, історичним минулим та сучасними подіями; є декларованими в засадничих нормативних документах на рівні ЄС та інших співдружностей європейських держав.

В Україні фактична суперечливість та повільність процесу руйнування цінностей викривленої радянської моделі є тими факторами, що сповільнюють і прогресивний розвиток країни сьогодні. В аксіопросторі її громадян, в тому числі й студентства, існують дуальні ціннісні пари, які можна вважати проявами поступового процесу відмови від рудиментів колишньої системи цінностей та початком формування нових, зокрема європейського гатунку цінностей (консерватизм — відкритість до змін, патерналізм — взаємодопомога тощо). Відтак деривати старих цінностей можуть трансформуватись у нові цінності через перехідну цінність-медіатор (ізоляціонізм — неприйняття агресії — толерантність). Тому спостерігаємо поступовий, нелінійний за своїм характером відхід від домінуючих наразі традиційних цінностей у напрямку до цінностей секуляризації та самовираження як засадничих у системі європейських цінностей. Найбільш виразно це виявляється в ціннісних орієнтаціях студентської молоді як найбільш прогресивної та адаптивної соціально-демографічної групи.

Це підтверджують результати авторського дослідження аксіопростору студентів ЛНУ імені І. Франка (дані якого не є репрезентативними для всього студентства вишів України). Одержані автором дані теж демонструють переважання наразі цінностей особистого благополуччя в ієрархії ціннісних моделей опитаних, хоча поряд з ними вже сьогодні поступово інтеріоризуються цінності індивідуалізувального характеру та цінності самовираження, які ми трактуємо як європейські. До останніх відносимо також державницькі та орієнтовані на право цінності. Поточна військово-політична ситуація в Україні активувала в опитаних також цінності людського життя, миру та солідарності. Про рівень толерантності, що є однією з головних європейських цінностей, серед респондентів свідчить однозначне засудження агресії щодо будь-яких проявів інакшості. Звідси можна констатувати факт центральності у ціннісних орієнтаціях опитаних відповідної цінності-медіатора як перехідної ланки між небажаним ізоляціонізмом і толерантністю як бажаною поведінковою реакцією на інакшість. Тому стан ціннісного простору респондентів вважаємо таким, що характеризується ще не житою традиційністю, яку вже сьогодні підважують засадничі цінності об'єднаної Європи, що інтегруються в ціннісний простір українського студентства.

ДОДАТОК

**Соціологічне моделювання процесу вивчення
(європейських) цінностей**

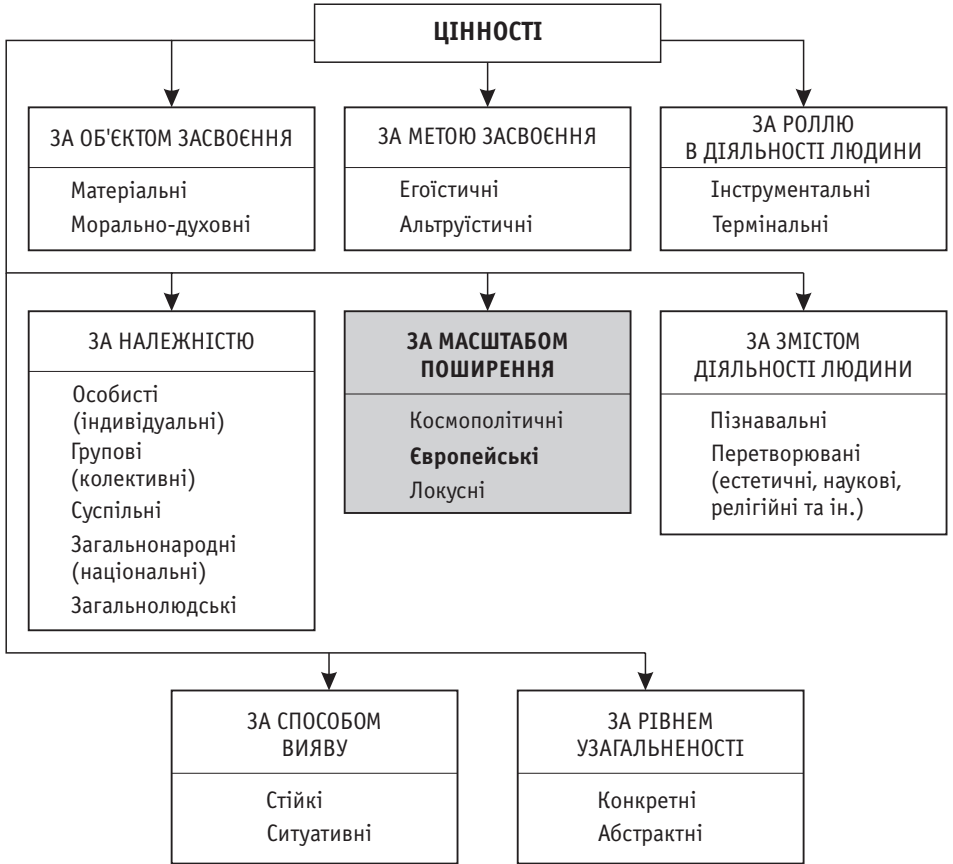

Рис. Д1. Теоретична типологізація цінностей

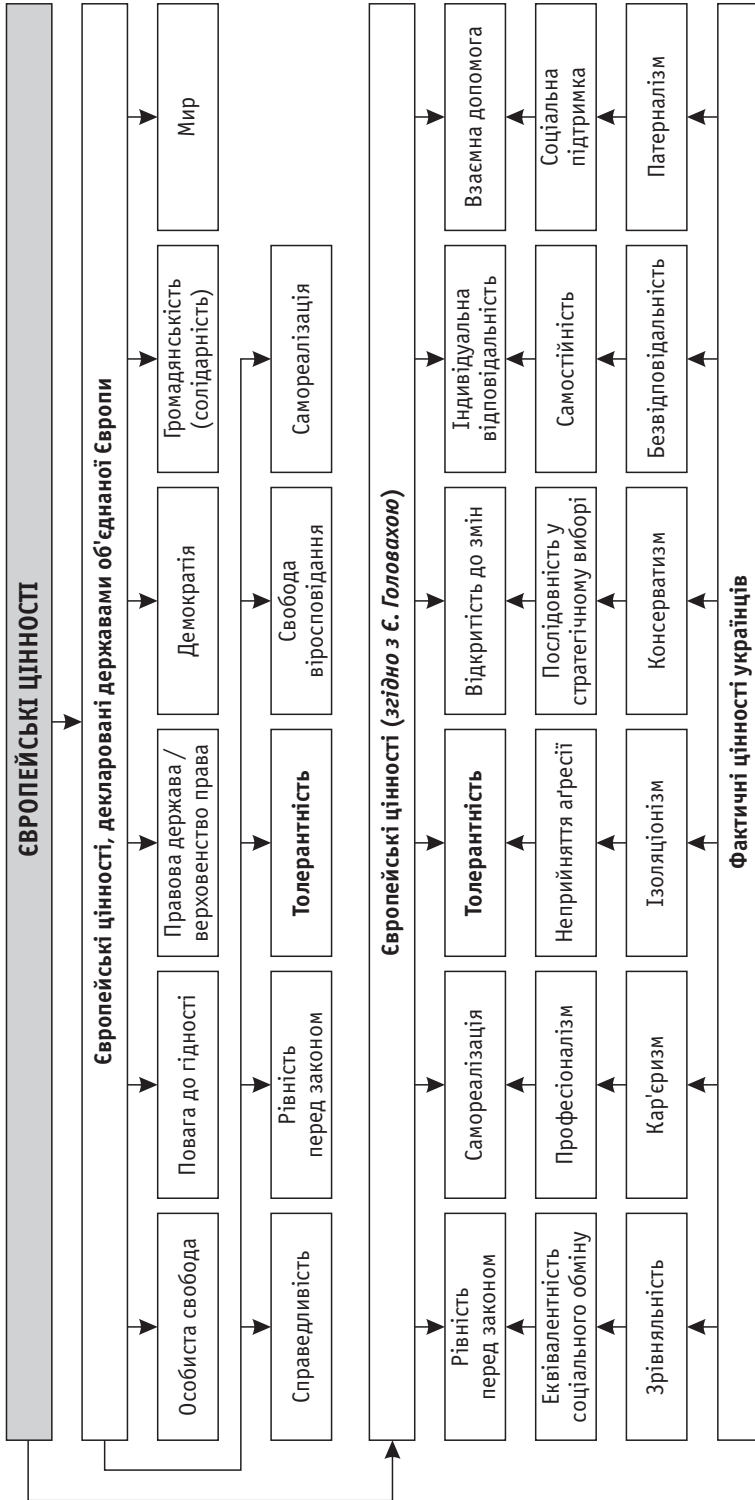

Рис. Д2. Теоретичне моделювання європейського ціннісного простору

Джерела

- Александр, Дж. (2013). *Смыслы социальной жизни: культуросоциология* / Ред. Д.Ю. Куракина. Москва: Праксис.
- Амельченко, Н.А. (2013). *Цінності об'єднаної Європи*. Київ: Лабораторія законодавчих ініціатив. URL: https://parlament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf
- Арбітман, А. (2010). Комунікативний простір блогосфери: функції та дисфункції. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 10, 116–123.
- Бакиров, В.С. (1988). Ценностный аспект мировоззрения студентов и его формирование в вузе. В: *Пути реализации воспитательного потенциала вуза: методология, методика, опыт* / Ред. И.Е. Тарапов, В.И. Чигринов, Н.Ф. Николаевский и др. (с. 16–31). Харьков: Вища школа.
- Гервас, С. (2011). Європейські цінності: між ідеалом, дискурсом та реальністю. URL: <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.html>
- Гидденс, Э. (2004). *Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь*. Москва: Весь мир.
- Головаха, Є. (2014). Ціннісні засади і бар'єри модернізації в Україні. В: *Ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України* / Ред. О.М. Балакірева (с. 83–96). Київ: Інститут економіки та прогнозування НАН України.
- Головаха, Є. (2016). Українське суспільство: шляхи трансформації. *Український соціологічний журнал*, 19 (1–2), 26–30.
- Звіт за результатом всеукраїнського соціологічного дослідження «Українське суспільство та європейські цінності» (2017). Київ: Gorshenin Institute. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Jeuropeiski_cinnosti_tables_and_diagrams_MR_.pdf
- Соціс (2015). *Прес-реліз «Цінності українців pro et contra реформ в Україні»*. URL: http://old.socis.kiev.ua/files/Press_reliz_cinnosti.doc
- Результати загальнонаціонального опитування «Українське суспільство Z: цінності та орієнтири»* (2017). Київ: New Europe Center. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinskekolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyru/>.
- Ручка, А.О. (2014). Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року. В: *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* / Ред. В.М. Ворона, М.О. Шульга (с. 117–124). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Рябчук, М.Ю. (2018). «Європейці» мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України*, 3–4, 93–123.
- Сахань, О.М., Шевчук, Н.В. (2018). До проблеми імплементації європейських цінностей в українському просторі. *Вісник національного юридичного університету імені Я. Мудрого*, 4 (39), 126–142.
- Світове дослідження цінностей 2020 в Україні* (2020). Info Sapiens, ГО «Центр “Соціальний моніторинг”». Київ: Український центр європейської політики. URL: <http://ucser.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA-2020-report-WEB.pdf>
- Танчер, В. (2013). Мультикультурні проблеми соціального світу, що глобалізується. *Культурологічна думка*, 6, 165–171.
- Транскрипти інтерв'ю учасників авторського соціологічного дослідження* (2020).
- Цюпин, Б. (2013). Європейські цінності: реальність чи міф? *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html>
- Штомпка, П. (2009). В фокусі уваги повсякденна життя. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*, 8, 3–13.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press. Schwartz, S.H. (1992). Universal in the content and structure of value: theory and empirical test in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65.

Отримано 06.04.2021

References

- Alexander, J. (2013). *The Meaning of Social Life: A Cultural Sociology*. [In Russian]. In: D. Kurakin (Ed.). Moscow: Praxis [=Александр 2013]
- Amelchenko, N. (2013). *The values of united Europe*. [In Ukrainian]. Kyiv: Agency for legislative initiatives. URL: https://parliament.org.ua/upload/docs/European_Values.pdf [= Амелченко 2013]
- Arbitman, A. (2010). The communicative space of the blogosphere: functions and dysfunctions. [In Ukrainian]. *Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 10, 116–123 [= Арбітман 2010]
- Bakirov, V. (1988). The value aspect of student's worldview and its formation in the university. [In Russian]. In: I. Tarapov, V. Chigrinov, N. Nikolaevskii (Eds.), *Ways of realizing the educational potential of the university: methodology, methodology, experience* (pp. 16–31). Kharkiv: Vyshcha shkola. [= Бакиров 1988]
- Hervas, S. (2011). The European values: between ideal, discourse, and reality. [In Ukrainian]. URL: <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Ghervas.ht ml>. [= Гервас 2011]
- Giddens, A. (2004). *Runaway world. How globalization is Reshaping our Lives*. [In Russian]. Moscow: Ves` mir. [= Гидденс 2004]
- Golovakha, E. (2014). Valuation principles and barriers to modernization in Ukraine. [In Ukrainian]. In: O. Balakireva (Ed.), *Value component of modernization processes in modern society of Ukraine: collective monograph* (pp. 83–96). Kyiv: Institute of Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine. [= Головаха 2014]
- Golovakha, E. (2016). Ukrainian society: the ways of transformation. [In Ukrainian]. *Ukrainian Sociological Journal*, 19(1–2), 26–30. [= Головаха 2016]
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Results of the national survey “Ukrainian society Z: values and guidelines” (2017). [In Ukrainian]. Kyiv: New Europe Center. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/ukrayinske-pokolinnya-z-tsinnosti-ta-oriyentyru/> [= Результати 2017]
- Report on the results of the all-Ukrainian sociological survey «Ukrainian society and European values» (2017). [In Ukrainian]. Kyiv: Gorshenin Institute. URL: http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/JEvropeiski_cinnosti_tables_and_diagrams_MR_.pdf [= Звіт 2017]
- Riabchuk, M. (2018). “Europeans” Despite Themselves. On the Axiological Dimension of the Ukrainian National Identity. [In Ukrainian]. *Scientific issues (I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine)*, 3–4, 93–123. [= Рябчук 2018]
- Ruchka, A. (2014). Valuable metamorphosis in the mentality of Ukrainian citizens during the extraordinary events of 2014. [In Ukrainian]. In: V. Vorona, M. Shulga (Eds.), *Ukrainian Society: Sociological monitoring* (pp. 117–124). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Ручка 2014]
- Sakhan, O., Shevchuk, V. (2018). To the problem of implementation of European values in the Ukrainian space. [In Ukrainian]. *The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University*, 4 (39), 126–142. [= Сахань 2018]
- Schwartz, S. H. (1992). Universal in the content and structure of value: theory and empirical test in 20 countries. *Advances in experimental social psychology*, 25, 1–65.
- Shtompka, P. (2009). The focus is on everyday life. A new turn in sociology. [In Russian]. *Sociological Research*, 8, 3–13. [=Штомпка 2009]
- Socis (2015). Press release «Values of Ukrainians pro et contra reforms in Ukraine» [In Ukrainian]. URL: http://old.socis.kiev.ua/files/Press_reliz_cinnosti.doc [= Соціс 2015]
- Tancher, V. (2013). Multicultural problems of the globalizing social world. [In Ukrainian]. *Culturological Thought*, 6, 165–171. [=Танчер 2013]
- Tsiupin, B. (2013). European values: reality or myth? *Radio Liberty*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25131805.html>
- World Values Survey 2020 in Ukraine (2020). Info Sapiens, NGO «Center for Social Monitoring». [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center for European Policy. URL: http://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2020/117/WVS_UA_2020_report_WEB.pdf [=Світове дослідження 2020]

Received 06.04.2021

МАРТА БОРЕЦЬКА

Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді

У статті здійснено стислий огляд теоретичного поля соціогуманітарних наук на предмет дефініціювання цінностей як наукової категорії та особливостей дисциплінарних підходів до їх вивчення. Визначено специфіку соціології в цьому дискурсі — комплексне дослідження цінностей, що передбачає їх аналіз у взаємозв'язку з іншими елементами соціальної системи з урахуванням актуального соціального контексту. Наголошено доцільність створення теоретичних та методологічних основ дослідження цінностей через поєднання несуперечливих положень структуралізму та герменевтики, а також використання якісних методів, релевантних неklasичному теоретизуванню. Пояснено співвідношення понять світових та європейських цінностей, обґрунтовано коректність їх вживання.

Лейтмотивом статті є ідея прямої залежності між якістю модернізації України та швидкістю трансформації аксіопростору українців у бік (західно)європейської моделі. Відтак на основі даних Світового дослідження цінностей проаналізовано тенденції модифікації сучасної аксіосфери українського соціуму відповідно до змін європейського та світового ціннісних просторів. Наголошено, що в Україні спостерігається поступове зміщення від домінуювальних наразі традиційних цінностей до цінностей секуляризації та самовираження (за Р. Інглгартом). Найвиразніше це виявляється в ціннісних орієнтаціях молоді як найбільш прогресивної та адаптивної соціально-демографічної групи населення. З огляду на це автор досліджує ціннісні орієнтації студентів Львівського національного університету імені І. Франка на предмет наявності в них європейських цінностей, специфіки інтеріоризації їх та з'ясування суб'єктів, які є їх ретрансляторами. Встановлено, що стан ціннісного простору опитаних можна визначити як такий, що загалом характеризується домінуванням традиційності, в яку вже сьогодні поволі інтеріоризуються засадничі цінності об'єднаної Європи. Детермінантами цього процесу визначено активні трансформації політико-економічної ситуації в державі та світі на макрорівні, а також життєві позиції найближчого оточення, зокрема друзів, освітні курси та подорожі на мезо- та мікрорівні соціальної системи.

Ключові слова: європейські цінності; локусні цінності; цінності-медіатори; аксіопростір; ціннісні орієнтації; модернізація; толерантність; студентська молодь

МАРТА БОРЕЦКАЯ

Європейские ценности в аксиологическом пространстве современной украинской молодежи

В статье представлен краткий обзор теоретического поля социогуманитарных наук на предмет дефиниции ценностей как научной категории и особенностей дисциплинарных подходов к их изучению. Определяется специфика социологии в этом дискурсе — комплексное исследование ценностей, предполагающее их анализ во взаимосвязи с другими элементами социальной системы с учетом актуального социального контекста. Отмечается целесообразность создания теоретических и методологических оснований исследования ценностей посредством сочетания не противоречащих друг другу положений структурализма и герменевтики, а также использования качественных методов, релевантных неклассическому теоретизированию. Объясняется соотношение понятий мировых и европейских ценностей, обосновывается корректность их применения.

Лейтмотивом статьи является идея прямой зависимости между качеством модернизации Украины и скоростью трансформации аксиопространства украинцев в сторону (западно) европейской модели. Поэтому на основе данных Всемирного исследования ценностей проанализированы тенденции модификации современной аксиосферы украинского социума в соответствии с изменениями европейского и мирового ценностных пространств. Отмечено, что в Украине наблюдается постепенное смещение от еще доминирующих традиционных

ценностей к ценностям секуляризации и самовыражения (согласно Р. Инглхарту). Достаточно ярко это проявляется в ценностных ориентациях молодежи как наиболее прогрессивной и адаптивной социально-демографической группы населения. Исходя из этого автор исследует ценностные ориентации студентов Львовского национального университета имени И. Франко на предмет наличия в них европейских ценностей, специфики интериоризации их и определения субъектов, являющихся их ретрансляторами. Установлено, что состояние ценностного пространства опрошенных можно определить как в целом характеризующееся доминированием традиционности, в которую уже сегодня постепенно интериоризируются основополагающие ценности объединенной Европы. Детерминантами этого процесса являются активные трансформации политико-экономической ситуации в государстве и мире на макроуровне, а также жизненные позиции ближайшего окружения, в частности друзей, образовательные курсы и путешествия на мезо- и микроуровне социальной системы.

Ключевые слова: европейские ценности; локусные ценности; ценности-медиаторы; аксиологическое пространство; ценностные ориентации; модернизация; толерантность; студенческая молодежь

MARTA BORETS'KA

European values in the axiological space of modern Ukrainian youth

The article provides a brief overview of the theoretical field of socio-humanitarian sciences in terms of definition and features of disciplinary approaches to the study of values as a scientific category. The topicality of sociology is established in this discourse, i.e. it is a comprehensive study of values, which involves their analysis in relation to other elements of the social system, taking into account the current social context. Emphasis is placed on the expediency of creating a theoretical and methodological basis for research by combining consistent provisions of structuralism and hermeneutics as well as the use of qualitative methods relevant to non-classical theorizing. The dialectic of the concepts of world and European values is explained, the correctness of the use of the latter is substantiated.

The leitmotif of the article is the idea of a direct relationship between the quality of modernization of Ukraine and the speed of transformation of the axiological space of Ukrainians towards the (Western) European model. Therefore, based on the data of the World Values Survey, the tendencies of modification of the modern axio-sphere of the Ukrainian society in accordance with the changes of the European and world value spaces are analyzed. It is emphasized that in Ukraine there is a slow departure from the still dominant traditional values to the values of secularization and self-expression (according to R. Inglehart). It is most obvious in the value orientations of young people as the most progressive and adaptive socio-demographic group of the population. In view of this, the author studied the value orientations of the I. Franko Lviv National University students to check them on the availability of European values, the specifics of the internalization of the latter and the search for subjects who are their repeaters. It has been established that the state of the value space of the respondents can be characterized as one that is basically specified by a dominant tradition, in which the fundamental values of a united Europe are already slowly being internalized. The determinants of this process are the active transformations of the political and economic situation in the country and the world at the macro-level as well as the influences of the closest surroundings, friends, educational courses, travelling at the meso- and micro-level of the social system.

Keywords: European values; locus values; mediator values; axiological space; value orientations; modernization; tolerance; student youth

АЛІСА ПЯСКОВСЬКА,

магістр із соціології (Національний університет «Києво-Могилянська академія»); студентка Віденського головного університету (1070, Австрія, Відень, Кеньонґассе, 23–25, 414)

ALISA PIASKOVSKA,

Master of Sociology (National University of «Kyiv-Mohyla Academy»); student at the Vienna Central University (23–25, 414, Kenyongasse, Vienna, Austria, 1070)
alicepaniotto@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6570-4234>

Домагання та досягнення як чинники щастя/ задоволеності: механізми формування

Вступ

Щастя є одною з найважливіших складових життя як окремих індивідів, так і спільнот і соціуму загалом (див., напр.: [Diener, Suh, 2000]). Це один з показників якості життя, важливіший навіть за економічні показники [Diener, Suh, 2000]. Щастя та його чинники відображають стан розвитку та життя країни краще, ніж такі об'єктивні показники, як, наприклад, ВВП. Зважаючи на те, наскільки щастя залежить від безпеки чи від фінансового становища, можна зробити висновки як про культурні особливості країни, так і про її розвиненість — наскільки забезпечено комфортні умови проживання для жителів країни, наскільки адекватною є заробітна платня тощо [Diener, Oishi, 2000].

Дослідження 2001–2017 років щодо чинників щастя українців, результати якого викладено у статті В. Паніотто, Ю. Сахно та А. Пясковської «Динаміка рівня щастя та його детермінанти» [Паніотто, Пясковская, Сахно, 2018], стало одним із джерел натхнення на розроблення інструменту, який зможе вимірювати механізм, що визначає рівень щастя. Але головним стимулом стала пропозиція В. Паніотто перевірити його уявлення про цей механізм, давно сформульоване, але досі не підтверджене. Щастя, з його точки зору, умовно можна уявити як дріб, у чисельнику якого маємо рівень забезпеченості в широкому сенсі, або рівень досягнень (щодо матеріальних благ, творчої роботи, гармонійних стосунків і т.ін.), а у знаменнику — рівень домагань (наприклад, щодо рівня матеріальної забезпеченості, який людина вважає достатнім). Сам же рівень домагань визначається залежно від рівня досягнень референтної групи

Цитування: Пясковська, А. (2021). Домагання та досягнення як чинники щастя/задоволеності: механізми формування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 45–59.

респондента. Такий самий механізм, на думку В. Паніотто, є механізмом зумовлення не тільки рівня щастя, а й задоволеності життям та інших різновидів задоволеності. Наприклад, задоволеність квартирою. Припустімо, що людина після університету пішла працювати й купила нову однокімнатну квартиру, стала жити окремо від батьків на відміну від своїх друзів. Спочатку вона дуже задоволена своєю квартирою. Однак за кілька років друзі теж стали купувати квартири, причому дехто з них купив двокімнатну й набагато кращу, ніж його квартира. Тоді його рівень домагань зростає, його уявлення, що таке хороша квартира, змінюються, і рівень задоволеності квартирою знижується. Як казав Жванецький, «людина не знає, про що мріяти, поки не побачить це в чужих руках».

З попередніх досліджень різних аспектів щастя можна побачити, що загалом дослідники шукають нові фактори, створюють інструменти їх вимірювання і намагаються виявити, який з уже відомих чинників має найбільший вплив на рівень щастя. Парадокс у тому, що хоча знайдені фактори пояснюють великий відсоток рівня щастя, проте коли показники за цими факторами зростають, рівень щастя, попри те, не зростає. У США, наприклад, рівень щастя за останні п'ятдесят років не підвищився, незважаючи на те, що рівень життя в цілому виріс більше ніж у два рази [Layard, 2006]. Причина такої невідповідності полягає в тому, що зазвичай у дослідженнях механізм спричинення щастя розглядають як доволі простий — чим більший показник за тим чи тим із відомих чинників, тим більше щастя.

Наприклад (на мікрорівні), лобстери або французький цибульний суп зараз вважають делікатесами, й у гарних закладах вони коштують достатньо дорого. Сучасна людина може уявляти собі бажаний рівень заможності як «можливість їсти лобстери, коли заманеться, і не зважати на дорожнечу». Проте кілька століть тому пересічна людина цуралася б такої «заможності», адже ці страви становили головний раціон бідних сімей.

Отже, проблемна ситуація, яку буде розв'язувати пропоноване дослідження, — недостатній рівень вивченості життєвих домагань як частини механізму спричинення щастя та відсутність інструментів для їх вимірювання.

Теоретичні засади

Питання якості життя хвилювало людей ще задовго до появи соціології як окремої науки. Філософи та релігійні проповідачі визначали різні його складові як засадові для повноцінного існування — любов, мудрість, відсутність прив'язаностей. Наприклад, школа Конфуція в Давньому Китаї визначала хороше життя як життя в добре впорядкованому суспільстві, де кожен правильно та сумлінно виконує свою роль та обов'язки. Натомість Джеремі Бентам, англійський філософ та юрист вважав, що головні складові хорошого життя — відсутність болю та присутність задоволень (докл. див.: [Diener, Suh, 2000]).

Для вивчення якості життя та розуміння, що таке «хороше життя», треба для початку визначити, що найбільше впливає на визначення життя як хорошого. Хоча мислителі розбігалися в думках щодо головних складових хоро-

шого життя, зрештою можна дійти висновку, що хороше життя — це щасливе життя.

Одним із ключових питань дослідників суб'єктивного відчуття щастя є те, як ми визначаємо, що таке щасливий чи нещасливий. Р. Веенговен вважає, що компонентами визначення щастя є два поняття: гедоністичний рівень афекту та задоволеність. Гедоністичний рівень афекту — це ступінь приємності усіх емоцій, які людина переживає. Задоволеністю є те, наскільки всі її прагнення втілюються в життя. Цей концепт передбачає, що людина на момент визначення своєї щасливості вже визначила для себе свої «хочу» в житті та має бачення того, як ці її бажання будуть втілюватися.

Як багато ми знаємо про щастя — це річ доволі відносна. З одного боку, ми знаємо дуже мало, оскільки все ще не вміємо керувати своїм відчуттям щасливості, так само як не можемо змусити суспільство швидко «пощасливішати». Ми не можемо викликати в себе відчуття щастя ще й тому, що доволі часто не знаємо, що нам для цього потрібно.

З іншого боку, ми маємо багато інформації про загальні ознаки щастя — наприклад, що не існує стабільного набору чинників, здатних зробити будь-яку людину у світі щасливою. Кожне суспільство має своє відмінне розуміння щастя (іноді дуже відмінне), різні групи та категорії людей в тому самому суспільстві мають різні ключові цінності, які впливають на їхній рівень задоволеності життям. Окрім того, відчуття щастя дуже різне на індивідуальному рівні й залежить від багатьох речей, таких як біологічно зумовлена схильність до сильніших чи слабших емоцій.

Гуртуючи разом вже відомі факти, дослідник від питання «що?» закономірно звертається до питання «чому?». Адже, мабуть, за винятком здоров'я як чинника щастя, інші фактори не передбачають точної відповіді щодо їхнього впливу. Тож варто згадати твердження із книги Р. Леярда — щойно всі базові потреби людини задоволені, далі зробити її щасливішою вже дуже складно [Layard, 2006].

У цьому дослідженні ми маємо на меті побудову метрик для вимірювання «дробу щастя» — відношення досягнень людини до її життєвих домагань. Оскільки досягнення виміряти доволі просто і вони здебільшого мають об'єктивне матеріальне втілення, увагу буде сфокусовано переважно на домаганнях. Під *домаганнями* ми розумітимемо уявлення індивіда про те, яким має бути його життя, чим він має володіти та що мусить мати змогу робити. Йдеться не про мрії чи життєві цілі, а радше про орієнтації та очікування людини щодо її власного життя. Ці уявлення формуються за участі *референтної групи* — сукупності людей, які є об'єктами для порівняння чи зразками для наслідування у процесі формування поглядів та поведінкових установок людини. Іноді розрізняють нормативні та порівняльні референтні групи (нормативні є джерелом норм, що регулюють поведінку індивіда, а порівняльні надають індивідові еталони для оцінювання себе та інших). Тут ми під референтною групою розумітимемо *порівняльні референтні групи*. Однією з найважливіших таких груп є друзі та однолітки, саме на їхні настанови й досягнення орієнтується людина у процесі формування очікувань та орієнтацій щодо свого життя. Ми

виходитимемо з того, що чим більше життя людини збігається з її домаганнями та очікуваннями, тим вищим буде її рівень щастя. Проте оскільки щастя — це відношення досягнень до домагань, то чим вищим буде рівень домагань, тим нижчою буде задоволеність життям. Водночас на рівень щастя має впливати зіставлення досягнень друзів та однолітків з особистими домаганнями та здобутками людини.

Мета дослідження: розроблення інструменту вимірювання життєвих домагань і, на цій підставі, удосконалення опису механізмів спричинення щастя.

Завдання дослідження: розробити інструмент для вимірювання життєвих домагань; знайти зв'язок між домаганнями та задоволеністю життям і рівнем щастя; перевірити вплив референтної групи на формування домагань.

Виходячи з поставлених завдань, було висунуто такі **гіпотези** для перевірки:

- чим вищий рівень домагань, тим нижчий рівень щастя;
- відношення рівня досягнень до рівня домагань має значимий позитивний зв'язок з рівнем щастя;
- чим вищий рівень фінансового забезпечення найближчого соціального оточення, тим вищий рівень домагань респондента.

Перевірка цих гіпотез має підтвердити або спростувати припущення, що рівень щастя є відношенням рівня забезпеченості до рівня домагань і що рівень домагань формується під впливом референтної групи респондента.

Методологія та вибірка

Опис вибірки. Розроблений нами блок запитань був розміщений в онлібусному всеукраїнському дослідженні «Думки і погляди населення України», проведеному Київським міжнародним інститутом соціології у листопаді — грудні 2019 року.

Методом особистого інтерв'ю опитано 2043 респондентів, що мешкають у 110 населених пунктах усіх областей України (окрім АР Крим) за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. У Луганській та Донецькій областях опитування проводили тільки на територіях, контрольованих Україною. Згідно з описом, розміщеним на сайті КМІСУ (<http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=910&page=4>), статистична похибка вибірки (з імовірністю 0,95 і за дизайн-ефекту 1,5) не перевищує: 3,3% для показників, близьких до 50%, 2,8% для показників, близьких до 25%, 2,0% для показників, близьких до 10%, 1,4% — для показників, близьких до 5%.

Інструмент дослідження

Теоретичне питання, як вимірювати щастя — одним прямим запитанням чи опосередкованими запитаннями (докл. див.: [Diener, Oishi, Lucas, 2003]), було розв'язано на користь одного прямого запитання. Дискусія полягає в тому, що певні дослідники вважають щастя занадто складним конструктом, щоб люди-

на самостійно могла визначити, щаслива вона чи вона не щаслива. У зв'язку з цим вони пропонують багатовимірний індекс, що вимірює щастя без прямого запитання. Такі дослідники дотримуються думки Е. Динера [Diener, Oishi, Lucas, 2003]. Натомість Р. Веєнговен [Veenhoven, 1984] та В. Паніотто [Паниотто, 1986] вважають, що більш доцільним є одне пряме запитання, адже ніякі об'єктивні чи опосередковані суб'єктивні показники не можуть показати рівень щастя, яке відчуває сам індивід.

У дослідженні Омнібуса, масив якого був обраний для попереднього дослідження [Паниотто, Пясковская, Сахно, 2018], рівень щасливості вимірювався за допомоги прямого запитання «Чи вважаєте Ви себе щасливою людиною?». Аналогічне запитання було обрано для «World Database of Happiness», де воно має трохи інше формулювання — «How happy are you?» (Наскільки Ви щасливі?).

Переваги цього методу над іншими, що уникають прямих формулювань запитання, чітко висловлює В. Паніотто у книзі «Якість соціологічної інформації»: «Жодні об'єктивні показники — як фізіологічні (пульс, дихання тощо), так і соціальні (висока зарплатня, хороші житлові умови тощо), — що свідчать, з точки зору дослідника, про повне благополуччя респондента, ніякі спостереження та судження інших людей не є підставою стверджувати, що ця людина задоволена, якщо вона це заперечує» [Паниотто, 1986: с. 117]. Виходячи з цього, найбільш валідною інформація про задоволеність респондента є тоді, коли вона походить від самого респондента, а не коли її дослідники виводять в процесі аналізу за допомоги інших показників. У дослідженні, на яке ми спиратимемося, не було прямої оцінки рівня щастя, натомість була пряма оцінка особистої задоволеності життям (*дуже задоволений своїм життям; задоволений; ані задоволений, ані незадоволений; незадоволений; зовсім незадоволений своїм життям*). Як показали дослідження минулих років, цей показник тісно скорельований з рівнем щастя (хоча щастя — самооцінка більш емоційна, а задоволеність життям — більш раціональна). З огляду на цілі нашої розвідки цією різницею можна знехтувати. Другий показник, який ми використовували — задоволеність своїми фінансами (запитання «*Чи задовольняє Вас Ваше фінансове становище?*» з варіантами відповіді: так, повністю задовольняє; радше так, ніж ні; ані так, ані ні; радше ні, ніж так; ні, зовсім не задовольняє).

Таку саму логіку було застосовано в розробленні інструменту для вимірювання домагань. Незважаючи на соціальне конструювання загального уявлення про те, що є необхідним для щасливого життя, і на те, що саме суспільство вважає обов'язковими атрибутами щастя, на індивідуальному рівні такі атрибути все одно є суб'єктивними. Для вимірювання *рівня домагань* авторкою було розроблено блок із трьох запитань, кожне з яких передбачало вісім варіантів відповіді.

Запитання, яке ставили респондентам, виглядало таким чином:

1. На Вашу думку, чого з переліченого має досягти людина у Вашому віці?
2. Що з переліченого Ви маєте?
3. Що з переліченого має Ваш найкращий(-а) друг/подруга?

Потім респондентам зачитували одну із карток з відповідями, з яких можна було обрати кілька варіантів. Загалом, це були однакові альтернативи, що відрізнялися лише формулюванням («має бути __», «я маю __», «в мого друга є __»). Наприклад, два перші запитання:

1. На Вашу думку, чого з переліченого має досягти людина у Вашому віці?

Повністю забезпечувати себе	1
Купити машину	2
Купити квартиру	3
Мати дружину (чоловіка)	4
Мати дітей	5
Мати можливість подорожувати за кордон	6
Мати накопичення у банку	7
Мати свій бізнес	8
Інше (ЗАПИШІТЬ) _____	9
ВАЖКО СКАЗАТИ	10

2. Що з переліченого Ви маєте?

Я повністю себе забезпечую	1
Маю машину	2
Маю квартиру	3

І т.д.

На жаль, в анкету не вдалося включити запитання щодо задоволеності респондентів сімейним станом і дітьми — варіанти «мати дружину (чоловіка)» і «мати дітей» були виключені з аналізу і тому максимальному рівню досягнень зрештою відповідає 6, а не 8 різновидів досягнень. У зв'язку з тим, що після виключення подружжя і дітей для аналізу залишилися лише показники фінансово-матеріального стану, було вирішено використовувати для аналізу не рівень задоволеності життям, а рівень задоволеності фінансовим станом.

Для визначення *рівня фінансової забезпеченості* респондента застосовували стандартне запитання КМІСу («на що вистачає / не вистачає грошей»):

Будь ласка, подивіться на картку і скажіть мені, яке із тверджень найточніше відповідає фінансовому становищу Вашої сім'ї?

Нам не вистачає грошей навіть на їжу	1
Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко	2
Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкладати, але цього не вистачає, щоб купувати дорогі речі (такі, як холодильник або телевізор)	3
Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі (такі, як телевізор або холодильник)	4
Ми можемо дозволити собі купити все, чого захочемо	5

Результати

Аналіз отриманих даних передбачав кілька етапів. Спочатку для зручності всі шкали було перетворено таким чином, щоб вони змінювалися від 1 до 100. Потім було розраховано найпростіші індекси, в яких декілька змінних потрібно було звести до однієї загальної. Це були індекси домагань («claim»), досягнень самого респондента («achieve») та досягнень друзів («achievefriend»). Вони мають найпростішу структуру — це сума відповідей на одну групу запитань, що утворює загальний бал. Якщо людина відповідала на блок запитань про те, що є в її житті із переліченого («achieve»), і обрала «так» щодо машини та рахунку в банку — її бал дорівнює двом. Якщо з шести альтернатив позитивних було три, тоді загальний бал досягнень дорівнював трьом (із 6 використовуваних для аналізу альтернатив).

Наступний індекс складний, який має перевіряти одну з вихідних гіпотез — «щастя є досягненнями людини, поділеними на її життєві домагання». Отже, було побудовано індекс, який становить відношення рівня досягнень до рівня домагань:

$$\text{relation} = \text{achieve} / (\text{claim} + 1),$$

де «relation» позначає саме відношення, а «achieve» та «claim» є попередньо розробленими індексами. Оскільки індекс домагань стоїть у знаменнику і не має дорівнювати нулю, до нього додано одиницю. Таким чином, у випадку, якщо респондент не обирає жодної альтернативи із запропонованих у блоці запитань про домагання, сума домагань дорівнюватиме одиниці.

Таблиця 1 ілюструє розподіл коефіцієнтів кореляції Пірсона для побудованих нами змінних, але не для масиву в цілому, а для респондентів середнього достатку. Це зроблено, щоб зменшити варіацію через неоднорідність респондентів за фінансовим станом (ми включили лише респондентів, що відповіли «Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко» та «Нам вистачає грошей на їжу, одяг, і ми можемо дещо відкласти»).

За нашими припущеннями, чим вищий рівень домагань — тим нижчий рівень задоволеності, тобто коефіцієнт кореляції рівня домагань і рівня задоволеності має бути від'ємним. Він і є від'ємним (-0,028), але незначимим, близьким до нуля. Тобто ми не отримали підтвердження цієї гіпотези.

Згідно з другою гіпотезою, відношення рівня досягнень до рівня домагань має більшу кореляцію із задоволеністю, ніж просто рівень досягнень. Це теж не підтвердилося — перший коефіцієнт (0,153) нижчий, ніж другий (0,334).

Зрештою, третя гіпотеза — «чим вищий рівень фінансового забезпечення найближчого соціального оточення, тим вищий рівень домагань респондента» — підтвердилася, коефіцієнт кореляції дорівнює 0,316 і є значимим на рівні 0,01.

Коефіцієнти кореляції вимірюють лише лінійний зв'язок між змінними. Якщо вплив однієї змінної на іншу високий, але нелінійний, коефіцієнт кореляції буде невеликим. Для більш наочного опису характеру залежності між змінними ми вирішили побудувати графік залежності задоволеності від тих чи інших чинників (див. рис.). Для цього для кожного значення незалежної змінної було розраховано середні значення залежної змінної.

Взаємозалежності між задоволеністю фінансами та співвідношенням досягнень і домагань, досягнень друзів, власних досягнень та власних домагань для респондентів середнього достатку (*r*-Пірсона)

	Задоволеність фінансами	Relations	Achieve-Friend	Achieve	Claim
Задоволеність фінансами	1	0,153**	0,165**	0,224**	-0,028*
Relations	0,153**	1	0,951**	0,334**	0,257**
AchieveFriend	0,165**	0,951**	1	0,503**	0,316**
Achieve	0,224**	0,334**	0,503**	1	0,405**
Claim	-0,028*	0,257**	0,316**	0,405**	1

** Кореляція значима на рівні 0,01 (двостороння).

* Кореляція значима на рівні 0,05 (двостороння).

Графік ілюструє залежності між задоволеністю фінансовим становищем і рівнем домагань. Оскільки обидві шкали було перетворено з 1–5 на 1–100, то як середні, так і рівень домагань відображено за цією шкалою. На цьому графіку видно, що зі збільшенням домагань задоволеність фінансовим становищем зменшується, що підтверджує одну з наших гіпотез. Оскільки цей загальний графік не показує, якою є залежність щодо різних альтернатив, ми також зробили детальніший аналіз по кожному із запитань.

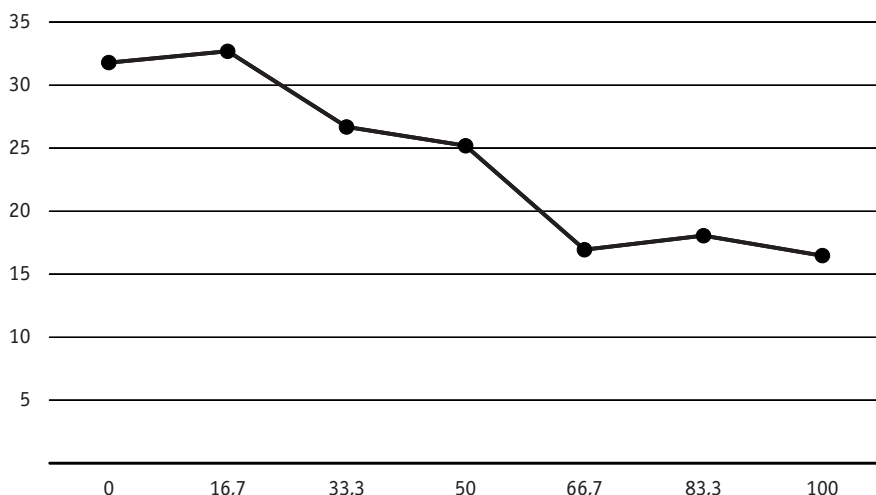

Рис. Залежності між задоволеністю фінансовим становищем і рівнем домагань

Примітка: На осі X відображено середні змінної «claim2», на осі Y — середні залежної змінної «Задоволеність фінансами».

Наведені нижче результати — це порівняння середніх задоволеності фінансовим становищем залежно від того, до якої категорії за співвідношенням до-

магань і здобутків належить людина. Так, було вирізнено чотири категорії: 1) ті, хто чогось домагався і отримав це, 2) ті, хто домагався чогось і не отримав цього, 3) ті, хто не домагався і отримав, і 4) ті, хто не домагався і не отримав. Проте нас тут цікавлять ті, що належать до 2-ї та 4-ї категорій. Ми дотримувалися логіки, за якою якщо конкретне домагання має вплив на щасливість людини, то залежно від того, виповнилося воно чи ні, загальний рівень щастя людини буде змінюватись. Таким чином, якщо людина вважає, що в її віці вже потрібно мати власну квартиру, але не має її, ця людина є менш задоволеною своїм становищем, ніж та, що також не має квартири, але не вважає її обов'язковим атрибутом для людей своєї вікової когорти.

Таблиця 2

Залежність задоволеності за відсутності здобутків від наявності/відсутності відповідних домагань (індекс задоволеності, середнє за шкалою від 0 до 100)

Об'єкти домагань	Ті, хто не отримав і не домагався	Ті, хто не отримав, але домагався	Різниця	Значимість
Машина	31,8	26,2	5,6	1%
Фінансова незалежність	31,6	20,0	11,6	1%
Квартира	37,8	29,5	8,3	1%
Можливість подорожувати за кордон	31,2	29,3	1,9	7%
Накопичення у банку	32,9	26,5	6,4	1%
Свій бізнес	31,6	31,7	0,1	Незначуща

Як бачимо, для всіх фінансових об'єктів домагань задоволеність тих, хто не досягнув їх і не домагався, вища, ніж у разі тих, хто домагався і не досягнув (хоча для бізнесу ця різниця не є значимою), що повністю відповідає нашій гіпотезі.

Головною метою цієї розвідки було розроблення метрики та перевірка її ефективності, проте разом із перевіркою якості розробленого інструменту ми також частково підтвердили гіпотези щодо формули механізму зумовленості щастя. Гіпотеза про те, що референтна група впливає на рівень домагань, підтвердилася на коефіцієнтах кореляцій, які показували тісний зв'язок між відповідними змінними. Також підтвердилася гіпотеза про те, що задоволеність залежить від рівня домагань. Це добре видно на графіку порівняння середніх. Третя гіпотеза, що стосувалася формули щастя як відношення, в чисельнику якого досягнення людини, а в знаменнику її домагання, підтвердилася частково, коефіцієнти кореляції недостатньо її підтверджують. Загалом, проведений аналіз надав інформацію для подальшого розроблення цієї тематики.

Висновки

Щастя є важливою частиною людського існування, століттями його сприймали як явище, яке неможливо виміряти й обмірковували як філософське поняття. Натомість соціологія шукає способи опрацювання емпіричних доказів,

які б підтверджували ті чи інші теорії. Наразі наукова спільнота має багато способів вимірювання щастя та його окремих аспектів. Існує не один спосіб вимірювання цінностей, не один спосіб з'ясування рівня щастливості людини та не одна інтерпретація того, який з цих інструментів виконує свою роботу краще.

В цій розвідці ми розглядали щастя не як явище, яке вже сталося і є цілком усталеним, а як процес, зумовлюваний певним механізмом. Інструмент, розроблений в перебігу дослідження, мав на меті вимірювати параметри цього механізму, зокрема перевіряти правильність чи хибність наших гіпотез щодо його структури.

Гіпотеза 1

- *Чим вищий рівень домагань, тим нижчий рівень щастя (задоволеності).*

Гіпотеза частково підтвердилась, хоча сильного зв'язку коефіцієнти кореляцій не показали. Проте залежність змінних негативна, що підтверджує гіпотезу в тому сенсі, що зі збільшенням рівня домагань рівень задоволеності знижується. Також цю гіпотезу частково підтверджують порівняння середніх. Графік показує залежність задоволеності від наявності або відсутності певних домагань, коли у людей немає відповідних здобутків (наприклад, вони не мають квартири чи не є фінансово спроможними). На графіку видно, що в групі респондентів, котрі мали те чи те конкретне домагання і не досягли його, менший рівень задоволення порівняно з тими, хто також не має такого досягнення, проте і не домагався його.

Гіпотеза 2

- *Відношення рівня досягнень до рівня домагань має значимий позитивний зв'язок з рівнем щастя (задоволеності).*

Ця гіпотеза не отримала достатнього підтвердження, хоча загалом зв'язок є і має бути, судячи з інших кореляцій. Так, індекс зв'язку між досягненнями та задоволеністю фінансами становить 0,224. А зв'язок між відношенням досягнень до домагань з цією задоволеністю дорівнює 0,153, тобто є меншим.

Проте, можливо, треба переглянути побудову індексу «відношення» або процедуру опитування. Варіанти можливих похибок буде розглянуто далі, в обмеженнях дослідження.

Гіпотеза 3

- *Чим вищий рівень фінансового забезпечення найближчого соціального оточення, тим вищий рівень домагань респондента.*

Ця гіпотеза отримала найбільше підтвердження на результатах аналізу даних. Оскільки фінансове забезпечення в цьому випадку великою мірою відповідає рівню досягнень в житті, можна сказати, що рівень досягнень референтної групи формує рівень домагань людини. Оскільки домагання — це соціальне явище, найближчі друзі відіграють у формуванні їх одну з найважливіших ролей. А найбільше досягнення друзів корелюють із відношенням досягнень до домагань.

Коефіцієнт кореляції досягнень друзів («AchieveFriend2») з відношенням досягнень до домагань респондентів становить 0,951. Окремо з досягненнями ко-

реляція сильніша, ніж з домаганнями, проте обидва коефіцієнти досить великі: 0,334 — з досягненнями та 0,257 — з домаганнями. Обидва показники значимі на рівні 0,01. Отже, ця гіпотеза підтвердилася, що видно в таблицях кореляцій, поданих вище.

Вплив домагань на рівень щастя порушує питання про доцільність стимуляції споживання для підвищення рівня щастя. Зокрема, ринкова економіка та пов'язане з нею поширення різноманітних стратегій реклами стимулюють попит. Нас оточують джерела інформації, що переконують у необхідності безлічі матеріальних цінностей або того чи іншого досвіду, аби досягти якнайбільшого щастя. Це спонукає суспільство до більш активної та виснажливої роботи, щоб заробити більше грошей та задовольнити більше потреб. Проте насправді це робить людину більш нещасливою, оскільки рівень її домагань зростає разом із кількістю нав'язаних потреб.

Хоча в Україні ця тенденція не спостерігається, в західних країнах графік залежності щастя від віку схоже на букву U — в молодому віці рівень щастя високий та з досягненням пенсійного віку щасливість підвищується. Проте впродовж усього періоду середнього віку рівень щастя дуже низький, найімовірніше, саме через те, що люди намагаються задовольнити й задовольняють потреби, які не роблять їх справді щасливими.

Обмеження дослідження та напрям подальших досліджень

Першим і найбільш відчутним обмеженням є фінансове, а звідси — обмеження переліку запитань у рамках омнібуса КМІСу лише тими, що так чи інакше стосувалися матеріальної забезпеченості, щоб мати змогу зробити висновки щодо домагань в межах однієї сфери життя. Через це не можна перевірити вплив домагань на загальний рівень щастя — як показали наші попередні дослідження, гроші та фінансова сфера життя не є факторами, які сильно впливають на рівень щастя, тому проаналізовано лише зв'язок із задоволеністю своїм фінансовим становищем.

Іншим важливим обмеженням можуть бути непередбачені в процесі розроблення інструменту психологічні блоки, які заважають людині відверто відповідати на поставлені запитання. Домагання пов'язані із життєвими стандартами, вимогами до самих себе. Респондент може відчувати тиск, отримуючи запитання про його домагання, ще до наступного запитання — про досягнення. Якщо він, наприклад, вважає, що людина його віку повинна мати машину, проте сам він її не має, йому може бути складно визнати, що він не дотягнув до власних стандартів. Тож у нього спрацьовує захисний механізм, і він відповідає, що не претендував на машину.

З іншого боку, це може пояснити, чому ми отримали лише часткову підтримку гіпотези про те, що рівень щастя (задоволеності) визначається відношенням досягнень до домагань, і чим більше число у знаменнику й, відповідно, чим менше значення чисельника, тим рівень задоволеності нижчий.

З огляду на виявлені недоліки розробленого інструменту розгляньмо варіанти вдосконалення цієї методики, які можна втілити в наступних дослідженнях.

Перший і очевидний варіант покращення інструменту — запитувати про ширший спектр досягнень і безпосередньо про щастя, а не задоволеність.

Другий варіант покращення інструменту полягає у зміні формулювання питань. Замість того, щоб дізнаватися про домагання прямо в респондента, можна використати методіку, що вже застосовується для опитувань на чутливі теми. Цей метод полягає в тому, що запитують не про респондента, а, наприклад, про його друга — «як вважає ваш друг, чи потрібно у вашому віці мати машину?» тощо. Таке формулювання запитання прибирає тиск на людину — оскільки їй не потрібно скоригувати свою відповідь, щоб відповідати особистим стандартам, а з іншого боку, людина зазвичай висловлює свою думку, незважаючи на те, що буцімто відповідає за друга.

Інший варіант формулювання — що в такому ж віці має бути у ваших дітей (потенціальних дітей). Таке формулювання знімає потребу відповідати стандартам тут і зараз, а також дає можливість людині відверто і без психологічного блокування виражати свої домагання.

Відповіді, надані нібито щодо дітей, можна інтерпретувати як власні домагання людини, оскільки часто люди транслюють свої бажання та домагання на дітей. Тобто, людині близько 30 років, і вона вважає, що в такому віці у людини має бути машина, проте сама її не має. Тож вона екстраполюватиме це своє домагання на наступне покоління — хочу, щоб у моєї дитини в цьому віці була машина (оскільки сам очікував, що в такому віці вона буде в мене). Так само і в разі виправданих домагань — «якщо я в цьому віці вже маю машину, тоді моя дитина точно повинна мати машину в такому ж віці!».

Ще один варіант вдосконалення інструменту стосується процедури його розроблення. Можливо, має сенс змінити дизайн дослідження та застосувати змішані методи. Наприклад, провести якісний етап — для з'ясування, які ще є домагання, окрім тих, що відносяться до фінансового становища. Це може бути серія глибинних інтерв'ю. Потім на підставі зібраної інформації можна сформулювати запитання для кількісного етапу і так само перевірити метрики в Омнібусі.

Механізм, що спричинює щастя, та деталі його функціонування — це не настільки досліджувана тематика, як чинники щастя. Тож у цій ніші досліджень феномену щастя ще є багато шляхів розвитку тематики домагань та їхньої ролі у спричиненні щастя. Ця робота мала на меті досить обмежене завдання в рамках дослідження щастя, а саме вивести на поверхню домагання, які раніше ще не досліджували як частину механізму спричинення щастя (чи мало досліджували, бо в пошуках літератури ми знайшли дуже багато робіт, присвячених факторам щастя, але жодної, де б для цього вимірювали рівень домагань). Хоча розроблений інструмент виявив в аналізі певні вади, цей крок уможливорює подальше розроблення ефективної та надійної методології для вимірювання домагань.

Джерела / References

Benjamin, J., Ebstein, R., Belmaker, R. (1996). *Molecular genetics and the Human Personality*. Washington, DC.

- Brulé, G., Veenhoven, R. (2014). Average Happiness and Dominant Family Type in Regions in Western Europe around 2000. *Advances in Applied Sociology*, 4 (12), 271–288. DOI: 10.4236/aasoci.2014.412031
- Deutsch, M., Gerard, H. (1955). A study of normative and informational social influences upon individual judgment. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51 (3), 629–636. DOI: 10.1037/h0046408
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95 (3), 542–575. DOI: 10.1037/0033-2909.95.3.542
- Diener, E., Oishi, S. (2000). Money and happiness: Income and subjective well-being across nations. In: E. Diener, E. Suh, *Culture and subjective well-being* (pp. 185–218). Cambridge, MA: The MIT Press.
- Diener, E., Oishi, S., Lucas, R. (2003). Personality, Culture, and Subjective Well-Being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annual Review of Psychology*, 54 (1), 403–425. DOI: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145056
- Diener, E., Suh, E. (2000). *Culture and subjective well-being*. Cambridge: The MIT Press.
- Haybron, D. (2008). *The pursuit of unhappiness: The elusive psychology of wellbeing*. Oxford: OUP Oxford.
- Helliwell, J., Putnam, R. (2004). Philosophical Transactions: Biological Sciences. The Science of Well-Being: *Integrating Neurobiology, Psychology and Social Science*, 359 (1449), 1435–1446. DOI: 10.1098/rstb.2004.1522
- Hoorn, A. (2008). Introduction. In: *Statistics, Knowledge and Policy 2007: Measuring and Fostering the Progress of Societies* (pp. 215–229). S.l.: OECD.
- Joshanloo, M. (2013). Comparison of Western and Islamic Conceptions of Happiness December 2013. *Journal of Happiness Studies*, 14 (6), 1857–1874. DOI: 10.1007/s10902-012-9406-7
- Kahneman, D., Deaton, A. (2010). High income improves evaluation of life but not emotional well-being. *Proceedings of The National Academy of Sciences*, 107 (38), 16489–16493. DOI: 10.1073/pnas.1011492107
- Keyes, C. (2005). Mental Illness and/or Mental Health? Investigating Axioms of the Complete State Model of Health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 73 (3), 539–548. DOI: 10.1037/0022-006x.73.3.539
- Keyes, C., Annas, J. (2009). Feeling good and functioning well: distinctive concepts in ancient philosophy and contemporary science. *The Journal of Positive Psychology*, 4 (3), 197–201. DOI: 10.1080/17439760902844228
- Khmelko, V. (1988). *Social orientation of the individual: some questions of theory and methodology of khmelko research*. [In Russian]. Kyiv: Politizdat Ukrainy. [=Хмелько 1988]
- Kim, Y., Tov, W. (2011). Cultural processes underlying subjective well-being. In: *Cultural Processes: A Social Psychological Perspective* (pp. 154–171). New York, NY: Cambridge University Press.
- Layard, R. (2006). *Happiness: Lessons from a New Science*. East Rutherford: Penguin Publishing Group.
- Margitics, F., Pauwlik, Z. (2009). *Depression, subjective well-being, and individual aspirations of college students*. New York: Nova Science Publishers.
- Paniotto, V. (1986). *The quality of sociological information*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [=Паніотто 1986]
- Paniotto, V., Piaskovska, A., Sakhno, Y. (2018). Dynamics of the level of happiness and its determinants. Ukraine 2001–2017. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 84–101. [= Паніотто, Пясковська, Сахно 2018]
- Pavot, W., Diener, E., Suh, E. (1998). The Temporal Satisfaction With Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 70 (2), 340–354. DOI: 10.1207/s15327752jpa7002_11
- Pérez-Asenjo, E. (2010). If happiness is relative, against whom do we compare ourselves? Implications for labour supply. *Journal of Population Economics*, 24 (4), 1411–1442. DOI: 10.1007/s00148-010-0322-z
- Raibley, J. (2011). Happiness is not Well-Being. *Journal of Happiness Studies*, 13 (6), 1105–1129. DOI: 10.1007/s10902-011-9309-z

- Sempe, L. (1999). *Social Circle and Reference Group*. S.l.: Université de Pau.
- Stavrova, O. (2019). How Much do Sources of Happiness Vary Across Countries? A Review of the Empirical Literature. *KZfSS Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 71 (51), 429–464. DOI: 10.1007/s11577-019-00612-y
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of Happiness*. Dordrecht: D. Reidel.
- Veenhoven, R., Berg, M. (2010). Income inequality and happiness in 119 nations. *Social Policy and Happiness in Europe* (174–194). S.l.: Edward Elgar Publishing Ltd.
- World Happiness Report* (2020). Retrieved from: <https://worldhappiness.report/>
- World Happiness Report, UN* (2020). Retrieved from: <https://s3.amazonaws.com/happiness-report/2017/HR17.pdf>

Отримано / Received 12.11.2020

АЛИСА ПЯСКОВСКА

Домагання та досягнення як чинники щастя / задоволеності: механізми формування

Стаття присвячена перевірці гіпотез, що пов'язані із механізмом спричинення рівня щастя/задоволеності. Зазвичай щастя вивчають, дивлячись з іншого боку на весь процес — тобто вимірюють чинники щастя/задоволеності, що формують самопочуття респондента на даний момент часу. Вимірюють лише досягнення, проте не вимірюють домагання людини щодо її досягнень. Механізм, розглядуваний у статті, можна умовно відобразити як дріб, у чисельнику якого — рівень забезпеченості в широкому сенсі або рівень досягнень (матеріальна забезпеченість, творча робота, гармонійні стосунки тощо), а у знаменнику — рівень домагань (наприклад, рівень матеріальної забезпеченості, який людина вважає достатнім). Водночас рівень домагань формується залежно від рівня досягнень референтної групи респондента. Оскільки референтні групи загалом впливають на самоідентифікацію та на формування світогляду людини, вони також визначають для неї точку порівняння щодо того, наскільки її життя є щасливим та успішним. Авторкою розроблено методіку для вимірювання рівня домагань і перевірено низку гіпотез, що впливають із зазначених уявлень про механізм спричинення щастя/задоволеності. Висунуто такі гіпотези: 1) чим вищий рівень домагань, тим нижчий рівень щастя, 2) відношення рівня досягнень до рівня домагань має значимий позитивний зв'язок з рівнем щастя, 3) чим вищий рівень фінансового забезпечення найближчого соціального оточення, тим вищий рівень домагань респондента. Отримано підтвердження третьої гіпотези та часткове підтвердження першої, а також накреслено напрями подальших досліджень.

Ключові слова: щастя/задоволеність, домагання, досягнення, метрика, методологія, референтні групи

АЛИСА ПЯСКОВСКАЯ

Притязания и достижения как факторы счастья/удовлетворенности: механизмы формирования

Статья посвящена проверке гипотез, связанных с механизмом, обуславливающим уровень счастья/удовлетворенности. Обычно счастье измеряют, глядя с другой стороны на весь процесс — то есть измеряют факторы счастья/удовлетворенности, которые формируют самочувствие респондента на данный момент времени. Измеряют только достижения, однако не измеряют притязания человека относительно его достижений. Рассматриваемый в статье механизм можно условно изобразить в виде дроби, в числителе которой — уровень обеспеченности в широком смысле или уровень достижений (материальная обеспеченность,

творческая работа, гармонические отношения и т. п.), а в знаменателе — уровень притязаний (например, уровень материальной обеспеченности, который человек считает достижимым). В то же время уровень притязаний формируется в зависимости от уровня достижений референтной группы респондента. Поскольку референтные группы в целом влияют на самоидентификацию и на формирование мировоззрения человека, они также определяют для него точку сравнения относительно того, насколько его жизнь является счастливой и успешной. Автором разработана методика для измерения уровня притязаний и проверен ряд гипотез, вытекающих из указанных представлений о механизме, обуславливающем счастье/удовлетворенность. Выдвинуты следующие гипотезы: 1) чем выше уровень притязаний, тем ниже уровень счастья, 2) отношение уровня достижений к уровню притязаний имеет значимую позитивную связь с уровнем счастья, 3) чем выше уровень финансового обеспечения ближайшего социального окружения, тем выше уровень притязаний респондента. Получено подтверждение третьей гипотезы и частичное подтверждение первой, а также обозначены направления дальнейших исследований.

Ключевые слова: счастье / удовлетворенность, притязания, достижения, метрическое свидетельство, методология, референтные группы

ALISA PIASKOVSKA

Aspirations and achievements as factors of happiness / satisfaction: mechanisms of formation

The article is devoted to testing hypotheses related to the mechanism of causing the level of happiness / satisfaction. Happiness is usually measured by looking at the whole process from the other side — that is, the factors of happiness / satisfaction that shape the respondent's well-being at a given point in time are measured. Only achievements are measured, but a person's claims to their achievements are not measured. The mechanism considered in the article can be conditionally represented as a fraction, in the numerator of which — the level of security in the broadest sense or the level of achievement (material security, creative work, loved one, etc.), and in the denominator — the level of claims (for example, the level of material security that a person considers sufficient). At the same time, the level of claims is formed depending on the level of achievements of the reference group of the respondent. Since reference groups generally influence a person's self-identification and worldview, they also form a comparison point for the respondent on how happy and successful his or her life is. The author has developed a method for measuring the level of claims and tested a few hypotheses that follow from these ideas about the mechanism of causing happiness / satisfaction. The following hypotheses are made: 1) the higher the level of claims, the lower the level of happiness 2) the ratio of achievement to the level of claims has a significant positive relationship with the level of happiness, 3) the higher the level of financial security of the immediate social environment, the higher the level of claims. Confirmation of the third hypothesis and partial confirmation of the first are received and directions of further research are outlined.

Keywords: happiness / satisfaction, harassment, achievement, metrics, methodology, reference groups

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО,

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

NATALIA KOVALISKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska St., Lviv, 79000)
kovalisko@mail.lviv.ua
<https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)
smakeev950@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Соціологія соціальної структури покоління

Увага дослідників до соціологічних понять підпорядковується не в усьому очевидним правилам, іноді зростаючи, а часом поступаючись глибокій байдужості, подібній до забуття. Якщо не говорити про літературу з історії, маркетингу, менеджменту, педагогіки та психології, то в нашій дисципліні статті та книги з винесеним у назву поняттям «покоління» в останні два десятиліття трапляються куди частіше, ніж раніше. Достовірність такого стибу тверджень засвідчують не тільки твердження авторів, а й складені ними доволі докладні бібліографії, хай навіть до причин цього явища не заведено доскіпуватися [Bristow, 2016: pp. 1–18; Connolly, 2019: pp. 153–154].

Утім, вочевидь тонус інтересу соціологів до проблеми поколінь зазвичай підвищується щоразу, коли уявнюється або ж із необхідністю очікується перехід від одного стану суспільства до іншого. Що найчастіше є наслідком особливих Подій — зазвичай революцій, війн, явищ на кшталт розпаду імперій

чи виникнення нових держав, а нині ще й небачених темпів зміни технологій виробництва і комунікацій. Так формуються покоління із кількох вікових груп («воєнне покоління», наприклад). Коли непростежуваним чином масово відчувається нетривкість соціальних структур і старих, вочевидь геть спрацьованих і надалі нестерпних порядків владарювання, визнання, значущості, коли можливості, що раніше вважалися нереальними, видаються здійсненними. Коли подією розпаду величезної країни переривається унікальний проект лонгїтюдного дослідження під керівництвом М. Тітми про життєвий шлях тих, хто народився у другій половині 60-х років минулого століття в СРСР. Коли виникає впевненість, що «покоління» нібито і є той концепт, що дасть змогу якщо не зрозуміти, то принаймні частково прояснити конфліктно-розбудовчу алхімію змін політичних, економічних, соціально-культурних ландшафтів.

Для ілюстрації пошлемося на передчуття «іншого часу і нового покоління» як реакцію російських і польських дослідників на події, колізії та факти останнього десятиліття ХХ століття, зокрема, на змістовну публікацію про поняття «покоління» Б. Дубіна і наведену там бібліографію праць його колеґ зламу століть і здебільшого, на жаль, недоступних нам франкомовних праць, що їм передували [Дубин, 2002]. Згадаймо також узагальнювальну колективну монографію за редакцією Ю. Левади і Т. Шанина [Левада, Шанин, 2005], публікацію В. Магуна про революцію домагань молоді [Магун, 1998], книгу В. Радаєва про покоління мілленіалів [Радаєв, 2019]. У цьому ж шерезі наведені у працях Т. Шанина [Шанин, 2005] та Ю. Левади [Левада, 2001] аналітичні огляди метафор і концептуалізацій проблеми поколінь, що повною мірою зберігають пізнавальну значущість і наукову переконливість, так само, як і емпіричні дослідження в рамках проекту «Поляки» під керівництвом В. Адамського (докл. див.: [Заборовский, 2005]).

У вітчизняній соціології багата традиція досліджень у рамках соціології молоді, а публікація Є. Головахи про життєві перспективи та професійне самовизначення нових генерацій залишається зразком синтезу теоретичного аналізу та емпіричних фактів [Головаха, 1988]. У дослідженнях переходу молоді від освіти до праці [Оксамитна та ін., 2010], як і в спостереженнях за міжгенераційною мобільністю [Оксамитна, 2011], заведено групувати народжених приблизно в один час у когорти/покоління. Відомі спроби дати своєрідне тлумачення покоління [Бойко, 2011], проаналізувати конфлікт поколінь в Україні [Сенюшкіна, 2013] і труднощі дорослішання [Іваненко, 2019]; популярними є описи ситуацій наймолодших поколінь на ринку праці [Нагорняк, 2020; Колот, Герасименко, 2020]. Ориґінальні результати отримано в репрезентативному опитуванні молоді віком 14–29 років, де в таблицях двовимірних розподілів фігурує поділ на п'ятирічні когорти [Зарембо, 2017]. А пошук в українському сегменті Мережі за запитом «теорія поколінь» надасть численні посилання на типологію поколінь від істориків і демографів В. Штрауса і Н. Гоува та її застосування в педагогіці, психології, юриспруденції. Без усього цього як краще, тобто продуктивніше, використати на спільне чи приватне благо властивості та якості представника «Покоління X, Y, Z»? І загалом, обговорення соціальних, політичних, культурних, сімейних проблем із залученням концепту «покоління» точиться

не лишень в експертних колах, а й у публічному дискурсі, де це вже стало чи не загальником [White, 2013: pp. 216–217]. Концепт, що обертається у надто різних середовищах і супроводжується неабияким інформаційним шумом, тим паче потребує уточнення власне соціологічної інтерпретації, того, що допустимо — на підставі вагомих аргументів — іменувати «поколінням».

Нарікання на відсутність точного визначення поняття, точніше, об'єкта уваги та аналізу, що дуже часто трапляються в публікаціях гуманітаріїв і суспільствознавців, завжди драгували представників природознавства, котрі зневажливо іменували соціальні й філологічні дисципліни «псевдонауками». Маючи на увазі, напевно, що такі самовизнання, наділені всіма ознаками самовикриття, здатні лише посилювати поняттєву плутанину, що властиво саме «псевдонаукам». Покоління і насправді часто постає у публікаціях як щось невизначене, спрощене, навіть ілюзорне й метафоричне. Або ж, навпаки, витончено-складне — внаслідок співвіднесеності з історичним, соціальним і культурним контекстами в їхній мінливості в часі, як ми знаходимо це у Б. Дубіна.

Що там казати, такий об'єкт і справді практично марно намагатися точно або універсально визначити: багатоманіття конкретних дослідницьких ситуацій наполегливо вимагає вводити спрощення й накладати обмеження на ареали та переконливість пояснювальних інтерпретацій. Але й тоді подолати ускладнення з операціоналізацією, пристосуванням концепту до потреб емпіричного дослідження вдається не повною мірою. Навіть після звернення до класичних текстів і сучасних публікацій.

Небагата спадщина класиків

Написане О. Контом про покоління ще тільки належить уважно прочитати. Як і чимало іншого в його величезному корпусі праць, воно пройшло повз увагу як адептів, так і істориків соціологічної думки. Не буде перебільшенням сказати, що ніхто із соціологів не доклав зусиль, аби реконструювати те, як людина, котра дала ім'я новій дисципліні, уявляла роль і значущість поколінь у функціонуванні суспільства. І наш подальший виклад украй схематичний і не повний, а за подробицями слід звертатися до О. Конта або, подібно до нас, до фундаментального тритомного дослідження М. Пікеринг у жанрі інтелектуальної біографії [Pickering, 1993, 2009], хоча сама авторка спеціально такий сюжет не розглядала.

В утопії О. Конта про найкращу будову суспільства, описану в четвертому томі «Системи позитивної політики» (докл. див: [Макеєв, 2013]), не знайшлося місця рівності, його місце заступає «fraternity». Те поняття, якому він віддав рішучу перевагу ще у «Курсі позитивної філософії», недвозначно відсилає до багатоманіття відносин, що згуртовують індивідів у солідарні спільноти. У нього не менш як три значення, що утворюють кон'юнкцію. По-перше, «братерство», певна спорідненість усіх з усіма, належність до одного роду, співприсутність із живими і пам'ять про померлих. По-друге, «дружба» на засадах спільності поглядів, цінностей, звичок, устремлінь, взаємної симпатії. По-третє, «співдружність/асоціація/общинність», в основі якої спільні норми, правила, традиції. Системою ритуалів відтворюється повномасштабна конфігурація соціальної

конституенти — контівська мрія про єдине людство, де соціальні та вікові відмінності зберігаються, але жодного статусного значення не мають.

Саме там, в утопії, досі несправедливе за своїми вислідами занепокоєння історії остаточно приборкується. У середині XIX століття пророкування кінця історії надходить від людей, котрі вважають себе вченими. І у О. Конта, і у К. Маркса з Ф. Енгельсом у «Маніфесті комуністичної партії» це було і серйозно, і оптимістично, однак прихильників/утаємнчених виявилось небагато. Конт завдання свого покоління і деяких наступних вбачав у тому, щоб розробити і втілити в життя такі мораль і правила спільного існування, які б остаточно і назавжди гармонізували світ людей — здійснили кардинальну соціальну регенерацію (перестворення, ґрунтовне перероблення). Вказівка на таку, здавалося б, іманентну, місію покоління — це ледь не рефрен у його листуванні з друзями і послідовниками, а також у системі позитивної політики.

Причому попередні покоління такої мети для себе не висували, а наступні житимуть тоді, коли її вже буде досягнуто, й усі біологічні покоління узгоджено почнуть відтворювати розумні та гідні умови й порядки спільного життя. Їм уже не доведеться стикатися з необхідністю щось соціально значуще виробляти, створювати, породжувати — всі ті семантичні відтінки, що присутні в англійському «generation» і його французькому аналогу, але абсолютно відсутні в російському та українському варіантах слова «покоління». Жодних розривів і конфліктів між молодими, зрілими, літніми — «утопія без поколінь», скаже значно пізніше К. Мангайм, не називаючи імен.

Після О. Конта трактування покоління як активного суб'єкта, що здатен і прагне змінювати/удосконалювати суспільство в цілому чи його сегменти, стає загальноживаним у науковому і публічному дискурсі. Внаслідок того, ймовірно, що хибний/утопічний назагал погляд безумовно містить щирі і благородні достоєменності, неспростовні резони; контівське судження про заздалегідь обмірковану або ж інстинктивно обрану активність покоління, безкорисливо і сприятливо спрямовану на інших і всіх взагалі, саме такий. Якщо ж очікування діяльній суб'єктності не виправдується, то згодом почали говорити і писати про «втрачене» покоління, яке внутрішньо «дегенерує», не позначає своєї присутності й нібито самостійно/ініціативно «виключене», яке існує без залучення, без відношення до чого-небудь зовнішнього.

Але тлумачення О. Контом ролі поколінь у перебудові й функціонуванні суспільства і заперечення будь-якої ролі в прийдешньому соціальному порядку так і не було оцінене ані критично, ані із захватом. Е. Дюркгайм жодного разу, схоже, на його праці не посилався, попри загальний інтерес до теми місця і ролі релігії в підтриманні сталості структур і відносин у суспільстві через колективні почуття і ритуали. У М. Вебера у «Протестантській етиці і дусі капіталізму» слово «покоління» зустрічається суто у сполученнях «перше покоління методистів», «два покоління до...», «анабаптисти... дискредитовані... аж до п'ятого покоління». Тобто покоління тут – це або умовно позначена точка на часовій шкалі, або деякий, точно не позначений, але для всіх начебто зрозумілий масштаб (або правило) відліку часу/простору. І тільки в лекціях для публіки, прочитаних у 1915–1918 роках, особливо в «Політиці як покликанні і професії» та в «Науці

як покликанні і професії» лейтмотивом звучить надія на нове покоління політиків і вчених, здатних вибудувати (у контівському лексиконі — регенерувати) більш досконалий життєустрій і світоустрій.

І тому соціологічно чітку розмову про покоління заведено розпочинати від самого начала, а началом є К. Мангайм.

К. Мангайм: побачене і визнане

Працю «Проблема поколінь» вперше було опубліковано 1928 року (див.: [Mannheim, 1952: pp. 276–322]; тут реферується перший переклад англійською; російський переклад уперше опубліковано в № 2 часопису «Новое литературное обозрение» (НЛО) за 1998 рік). У бібліографії 33 джерела, але творів М. Вебера серед них немає. Як і Е. Дюркгайма та О. Конта, котрого хоча й названо, але тільки в одному абзаці. Про покоління розмірковують філософи, антропологи та історики, саме їхні більш-менш вправні розробки становлять і критично оцінюваний контекст, і те, чому слід запропонувати альтернативу.

Проте не викликає сумнівів, що К. Мангайм поділяє зі своїми попередниками в соціології уявлення про процесуальність і мінливість умов і форм спільного існування людей. Причому покоління здатні бути маркерами дискретності соціального часу, вказівками на межі чи розриви у якісно своєрідному стані, подібно до носіїв дюркгаймівських механічної або органічної солідарності в межах великих періодів історії людства. А сьогодні захоплюю й зі знанням справи говорять про «глобальні покоління» [Edmund, Turner, 2005]. Покоління можна використовувати і як немудрящу, але виразну метрику соціального простору/ часу, як ми це бачимо у М. Вебера. Одначе мета есею «Проблема поколінь» амбітніша: вперше подати власне соціологічну інтерпретацію такого соціально-біологічного феномену, як покоління, тобто «зняти/розв'язати проблему».

Текст вибудований за класичними науковими зразками — спочатку напрацювання попередників, а потім виклад пропонованої концепції. Складається він із двох нерівних частин; у першій, стислій подано трактування поколінь представниками французького позитивізму і німецьких «наук про дух». Друга ж, значно докладніша містить розвинений словник мови, якою слід висловлюватися в тому разі, коли йдеться про структуру сукупності людей, які живуть одночасно: «Соціологічна проблема поколінь». Причому соціологія, цілковито згідно з Е. Дюркгаймом, вважається наукою про колективні уявлення, яка не практикує репрезентативних опитувань населення.

Що і як думати про покоління, певен К. Мангайм, визначається більш загальною проблемою. Для О. Конта і для всього комплексу соціальних і гуманітарних наук такою був прогрес, видимий рух історії, те, як суспільство щодо своїх компонентів та міри узгодженості між ними оновлюється (ювенілізується) з кожною зміною поколінь. Але позитивізм задовольнявся констатацією, що темп прогресу обмежений біологічною тривалістю зміни поколінь терміном у 30 років. Для індивіда це вік максимуму творчих здібностей, та якби дистанцію між поколіннями можна було скоротити, то й прогрес пришвидшився б. Іншими словами, спостереженню підлягає прогрес, а покоління є і способом

розрізняти зміни, і, в принципі, статистично обчислюваним чинником, що визначає швидкість і ритм еволюції історії.

На відміну від позитивістської традиції, в німецькій, історико-романтичній в осяганні покоління інтуїції варто віддати рішучу перевагу перед калькуляцією меж, часових контурів покоління. Фокус дослідницьких зусиль варто встановити (у тексті посилання на В. Дильтая) на розумінні інтелектуальної еволюції, оскільки історія ідей не квантифікується. І тоді акцент переноситься на спільне існування поколінь, на циркуляцію і конкуренцію відмінних ідеалів і цінностей, на способи їх поширення, нав'язування, відхилення. Сам час тут — не зовнішня рамка у вигляді вічного хронометра, але час, даний у переживанні, позначуваний водночас і як життєвий шлях, і як призначення, і як вибір, і як можливість, і як обмеження. Що, втім, зовсім не гарантує зв'язок часів, що може зазнавати фатального розпаду, коли ті, хто живе разом, перестають бачити одне в одному сучасників. Сам час набуває множинних вимірів: через практики та потяги індивідів він подрібнюється не на свої природні одиниці, але диференціюється на різноякісні «часи», фактично — на різноякісні покоління.

У соціології (друга частина роботи) інтерес до покоління є неунікненним унаслідок необхідності зрозуміти чинники та особливості соціальних змін. Традиційно будь-який об'єкт тут розглядають у стагиті та в динаміці з урахуванням історичного контексту. Дослідження (аналіз) покоління передбачає кілька обов'язкових дій.

По-перше, встановлюють *структуру покоління* (соціальна локалізація), оскільки покоління вочевидь неоднорідне. Воно складається зі спільнот, які утворені на засадах взаємної симпатії, спільних ідеалів, інтересів, цінностей, разом здійснюваних дій чи обрядів. Такими бувають сім'я, кліка, асоціація, гурток, спілка, клан, секта. Настільки ж рівноправним елементом структури покоління є місце в системах економічних і владних відносин — класи/класові позиції. Не має сенсу говорити про покоління взагалі, більша конкретність досягається при розрізненні «одиниць/частин/елементів покоління», «актуальне покоління», «позиція покоління» [Mannheim, 1952: pp. 288–289, 303, 305–306, 308, 311].

По-друге, належність до певного елемента структури, займана позиція виводить за обрій доступності багатоманітні інші способи мислити, сприймати, відчувати, діяти [Mannheim, 1952: pp. 296–298]. Але локалізація, успадкована чи зумовлювана трапунком, не тільки обмежує, а й встановлює стандарти й можливості осмислення світу та дій у ньому. Завдання дослідника полягає в тому, щоб *відкривати й описувати такі властиві/приписувані позиції нездійсненності та евентуальності*.

По-третє, оскільки покоління (вікова категорія) належить до конкретного соціально-історичного контексту, то його конститутивними ознаками є стратифіковані між поколіннями та всередині окремого покоління *життєвий досвід* [Mannheim, 1952: p. 297], *способи і зразки відчувати, мислити, діяти*. Засвоєння норм та установок, формування звичок, манер і стандартів взаємодії зі «своїми» та з «чужими» відбувається в процесі дорослішання, переходу від дитинства до юності, зрілості, старіння. Відстежуванню підлягає не просто біологічний ритм життя, але, в сучасній термінології, етапи *соціалізації*, практики присвоєння

суспільством індивідів і, навпаки, різні форми опору їм, неприйняття суспільства, що їх дотепер політкоректно називають «девіантною поведінкою». Іншими словами, слід не випустити з уваги завжди наявну стратифікацію досвіду.

По-четверте, встановленню експериментально підлягає те, як досвід і зразки переміщуються між поколіннями і яких модифікацій зазнають, що у трансльованій спадщині приймають, а що відкидають як непотрібний баласт знань і вмінь [Mannheim, 1952: pp. 296, 299–301]. Увага, зосереджена на ролі пам'яті в забезпеченні спадкоємності, на особливостях інкорпорації минулого в теперішнє, одночасно передбачає небайдужий нагляд за тим, що праведно/неправедно забувають або активно викорінюють. А також — зацікавленість у майбутньому, адже окремі фракції покоління (що мають певні позиції) здатні створювати нові патерни поведінки і сприйняття (установки, інтелектуальні тренди), хоча ніколи не можна впевнено стверджувати, чи відбувається при цьому зростання спільного культурного капіталу.

По-п'яте, плін життя покоління нерідко переорієнтовується або радикально перетворюється подіями, що їх К. Мангайм називає «новими контактами» [Mannheim, 1952: pp. 293–294, 301]. Тим, що розділяє час на «до» і «після», слугує початком «нового життя». Переїзд із сільської місцевості в місто, закінчення навчання, влаштування на роботу є саме такими. Відмінні між собою реакції на раптові життєві обставини здатні формувати особливі субкатегорії в рамках одного покоління згідно із формувальним принципом у вигляді «ентелехії покоління», фокуса (центру) спрямованості до нових можливостей утверджувати своєрідну ідентичність, особливий «стиль покоління». Такі субкатегорії, у термінології есею «поколінська фракція/модуль» (generation unit), є мобілізованими утвореннями, сформованими політичними подіями або культурними преференціями (сучасне трактування «нових контактів» див.: [Bristow, 2016: pp. 19–42]). Крім того, пришвидшення соціальних процесів, що зумовлює зсуви у способах сприймати, думати і реагувати, сприяє появі «провісників» майбутніх соціальних і ментальних станів, adeptів прийдешнього переформатування порядків стратифікації та диференціації — у тексті іменованих актуальним поколінням. І якщо вікова когорта (ровесники) є біологічною константою, то покоління — річ фантомна, воно може виникнути, стати соціальним фактом, а може і не виникнути [Mannheim, 1952: pp. 302–315].

Як соціологові знання і пізнання К. Мангайму не цікаво підшукувати якомога точніше визначення того, що таке покоління — не те щоб низьке, але не обов'язкове для методолога заняття встановлювати ознаки, що конституують таку спільноту. Інша річ — створювати прийоми спостереження, формулювати правила розпізнавання об'єкта спостереження. Виконання завдання першої важливості полягало в тому, щоб уявити та осмислити покоління в усій складності/багатовимірності, що не зводиться до визначення. Запропонований ним словник (набір концептів) задає контур можливості сприймати, відчувати, бачити й дізнаватися. Натомість завдання опису й пояснення явищ і процесів у соціології поколінь, певен К. Мангайм, другорядні.

Проблеми з «Проблемою поколінь» К. Мангайма

Разом з тим у другій половині ХХ століття в англomовній науковій і навколонauковій літературі, у публічному дискурсі та мас-медіа утвердилося те, що почали називати «generationalism», з незручною для читання, тому відсутньою у нас у публікаціях, транслітерацією «генераціоналізм» або перекладом «поколіннізм». Де суфікс «-ізм» — лишень легковажний, на наш смак, знак безмежних онтологічних і когнітивних претензій аналізу поколінь (поколінського аналізу) та його практичних застосувань, що не впливають із класичного тексту. Вони — результат волюнтаристського розширення, що його угледів і визнав фахівець із соціології знання, яке, своєю чергою, обертається прибілизністю описів і трактувань [Purhonen, 2016: pp. 103–107].

Поле сприйняття есею «Проблема поколінь» у нинішньому столітті розташоване між двома контрастними трактуваннями, хоча їхні фінальні констатації майже подібні. К. Мангайма шанують, беззастережно визнають як патріарха соціології поколінь, а публікація есею посприяла інституціоналізації оригінального напрямку в дисципліні. Але виникає сумнів — чи уважно його читають. Як приклад пошлемося на дві полярні за наявним у них ставленням до К. Мангайма статті в поважних соціологічних часописах. В одній його ім'я названо, але тим усе й обмежується. У другій розлого обґрунтовується фактична відмова від теоретичної спадщини, що міститься в есеї 1928 року.

У першому випадку йдеться про статтю Дж. Вайта «Thinking generations» про те, як належить думати про покоління, де докладно розглянуто, що ж таке «generationalism» [White, 2013]. У викладеній передісторії цього явища К. Мангайм, де йому начебто належить бути поряд зі старшим сучасником Х. Ортегою-і-Гасетом, його зовсім не згадано. Лише двічі про нього йдеться як про «великого теоретика» поняття «покоління» та у зв'язку з «одинацями покоління», хоча деякі викладені сюжети дуже нагадують ті, що містяться в есеї майже столітньої давнини [White, 2013: pp. 222–231]. Цю обставину аж ніяк не можна визнати випадковою. У ХХІ столітті дослідники, котрий працює в парадигмі «generationalism», а відтак вважає конфлікт поколінь тим ресурсом, що забезпечує рух історії, не витягти нічого повчального із доволі давно опублікованої методологічної розробки. В англійському перекладі есею К. Мангайма слово «конфлікт» трапляється тільки одного разу — в цитаті з М. Гайдегера.

Критичну ревізію класичного тексту на предмет його евристичної доречності за сучасного погляду на покоління знаходимо у статті С. Абоїм та П. Васконселоса [Aboim, Vasconcelos, 2014]. Тут здійснено експлікацію найсуттєвішого у К. Мангайма в дефініції покоління, що, на думку авторів, редукується до трьох аспектів: позиція, актуальне покоління (покоління як суб'єкт), одиниці/елементи. Одначе всі три конститутивні ознаки не є задовільними через властиву їм проблематичність, що впливає з особливостей концептуальних уявлень, які передують обґрунтуванню практик ідентифікації покоління і супроводжують його; вони не вносять ясності в розуміння есею К. Мангайма, радше затуляють теоретичну і прагматичну перспективу. У статті С. Абоїм і П. Васконселоса йдеться про уявлення К. Мангайма про час, про покоління як суб'єкт соціаль-

них змін, про одиницю/елемент покоління, про самосвідомість/сприйнятливність покоління, що й докладно аналізується.

Нагадування не ототожнювати вікову когорту із поколінням наявне у відповідних публікаціях, присутнє воно й у реферованих співавторів. Вони небезпідставно наполягають на тому, що простий шерех вікових когорт (ровесників), навіть дві когорти, взяті з певним інтервалом, аж ніяк не утворюють покоління, а порівняння їх виявляється співвіднесенням не поколінь, а різних соціально-економічних і політичних станів/контекстів, у яких не із власної волі опинилися дві вікові когорти. Настільки ж метафоричним є й ім'я «покоління», приписуване «одноокласникам» або всім студентам, що одночасно навчаються у вищому навчальному закладі. Утім, це слушно й щодо будь-яких етапів «життєвого шляху». Ніхто не заперечує: покоління оформлюється в особливе «соціальне об'єктно-суб'єктне утворення» під дією комплексу значущих подій та умов життя, що й задає частіше тимчасові, ніж постійні, межі як між поколіннями, так і всередині покоління. Але звідси практично ніколи не робиться узгоджуваний з теоретичними побудовами К. Мангайма висновок про припустимість і можливість обставин та подій, що перетворюють вікову когорту (ровесників) у покоління.

Подібно до автора першої статті, С. Абоїм і П. Васконселос визнають заслуги К. Мангайма, але переконані, що розв'язання проблеми поколінь слід шукати не там, куди сучасного соціолога спрямовує класик; не у вихідному тексті, а за його межами. Можливо, не станемо сперечатися, звернення до сучасних понять «структура» та «агентність» (structure & agency) насправді дає змогу зняти виявлені ними суперечності й обмеженості позиції, викладені в есеї. Але важко позбутися відчуття, нібито полеміка і наведена аргументація спричинені недостатньо вдумливим прочитанням публікації, котру всі відносять до рубрики «класика».

Між контрастними за способом неприйняття спадщини К. Мангайма знаходиться місце і спробам поповнити його пізнішими досягненнями соціологічної думки. С. Пурхонен, скажімо, пропонує скористатися трактуванням П. Бурдьє процедури класифікації в соціології [Purhonen, 2016]. Виокремлювані соціологом категорії не є «реальними» групами, вони сконструйовані: «класи на папері» — чи не найвідоміше визначення ним результату рознесення за великими рубриками близьких за значенням емпіричних ознак. Проте індивіди, котрі спілкуються між собою, як правило, культивують усвідомлення і відчуття належності якщо не до спільної долі, то до подібного контексту існування, а тому є інтенціональними у намаганнях бути представленими в соціальному і медійному просторі.

Але присутність там забезпечують призначені чи неповноваженими ораторами, ідеологами, виразниками інтересів і думок конструйованої платформи «ми — покоління». Це ті, хто наділений правом чи здатністю репрезентувати колективну ідентичність у вигляді досвіду натхнення, потрясіння, розчарування і пам'яті про них, хто найгучніше або найпереконливіше робить це вперше: «інтелектуальна фракція» покоління, її еліта, представлена лідерами-провісниками, письменниками, митцями. Дискурсивні практики (промови, проклама-

ції, маніфести, белетристика) підсилюють тенденцію мобілізації/об'єктивзації покоління, внаслідок чого дедалі більше індивідів зараховують себе до такої спільноти й розуміють, що належить до неї [Purhonen, 2016: pp. 108–109].

Сучасне покоління соціологів не вступає в конфлікт з родоначальником дисципліни, претендуючи лише на розвиток та уточнення висловленого ним. Д. Конолі, наприклад, м'яко переконує нас у тому, що Н. Еліас, сучасник К. Мангайма, хоча й не писав спеціально про генерації, але у своїх працях пропонує більш емпірично релевантну їх інтерпретацію [Connolly, 2019]. Шанобливе ставлення до залишеної К. Мангаймом спадщини уявлюється й у вигляді докору дослідникам, котрі чи то забули, чи то ігнорують аналітичний потенціал, властивий концепту «покоління». Саме такою є тональність вступу до колективної монографії за редакцією Д. Едмундс і Б. Тернера, присвяченої свідомості покоління [Edmunds, Turner, 2002: pp. 1–12]. А в першому її розділі Б. Тернер описує соціальну історію Англії першої половини ХХ століття на прикладі індивідів, котрі воювали, і поетів та письменників, котрі не воювали, у вигляді динаміки зміни «активних» і «пасивних» фракцій/модулів покоління під впливом травматичної події, якою була Перша світова війна.

Дж. Бристоу не відмовити в поважному і співчутливому ставленні до спадщини К. Мангайма, що увиразнилося в її невеликій праці про нові напрями в соціології поколінь [Bristow, 2016]. Проте часи змінюються, виникають незвичні тематизації, що виявляють лакуни в підході фундатора до проблеми поколінь. Історія покоління не для нього одного була, передовсім, історією чоловіків. Утім, не дуже давня актуалізація ґендерної проблематики природно поміщає в поле дослідницького інтересу проблематику сім'ї, шлюбу, батьківських і материнських функцій, інтимності й репродуктивної поведінки в контексті дедалі більшого прагматизму підходу індивідів до «один раз даного життя» [Bristow, 2016: pp. 7–12; 113–116].

Деякі підсумки

Частий у публікаціях закид у тому, що теорія поколінь К. Мангайма не має емпіричних імплікацій, виглядає правдоподібним, однак таким не є. Глобальні процеси та стани — динаміка і взаємодія біологічних, соціальних і культурних чинників у конституюванні поколінь, вплив поколінь на історичну динаміку, на «дух часу», до якого апелював К. Мангайм, — загалом навряд чи доступні соціологічному дослідженню, зорієнтованому на кількісні чи якісні методи. Дещо спантеличує і та обставина, що «Проблема поколінь» дотепер не прочитана як есей про метод, про послідовність пізнавально-пошукових дій, що дають змогу скласти більш-менш достовірне уявлення про досліджуване явище. Можна по-іншому, дещо незграбно: як вчинити, щоб у підсумку отримати щось, схоже на «покоління». І не для того, щоб розповісти про інше — про відмінності й розриви соціальної тканини, роз'єднання і конфлікт, про історичну динаміку та її агентів — але суто про нього самого.

Соціологічне трактування генерації та її соціальної структури у К. Мангайма, як нам видається, зводиться до таких висловлювань-запевнень, що є сумішшю морфологічних елементів, головних і другорядних чинників диференціації

та стратифікації однолітків (вікової когорти), а також домінантних когнітивних домагань. Покоління, відтак, постає як спільнота близьких за віком індивідів, що характеризується деяким набором ознак, кожна з яких може бути основою класифікації/структурації. Когнітивна доречність генералізацій, отриманих операцією з групування індивідів у категорії, підтверджується або спростовується не раз і назавжди, але ситуативно, а достовірність інтерпретацій описаної дослідником проблемної ситуації завжди залишає шанс для сумніву. Вікова когорта у статусі покоління вочевидь є неоднорідним об'єктом, а конструкти у вигляді продуктів операції таксономії — не більш ніж аналітичними інструментами суспільствознавця, релевантність яких періодично наново тестується емпіричним матеріалом (А).

Покоління, далі, можна визначити як певну колективну, більш-менш чітко усвідомлювану ідентичність, локалізовану в певному соціально-культурному, політичному, часовому контексті, із заданою в ньому і самостійно винайденою роллю позитивної чи негативної модальності, привнесеної ззовні або тільки заповзятливо визнаної. Ідентичність з імпліцитним набором зразків як відчувати, сприймати, оцінювати, пам'ятати, реагувати через думки чи дії (Б).

За деяких, апріорно не встановлюваних обставин у покоління є шанс стати суб'єктом перетворювальної (інноваційної) дії, спрямованої на вдосконалення/зміну соціальних порядків і відносин. Покоління припустимо чи цікаво вивчати на предмет того, чи є воно значущим чинником (сьогодні говорять «драйвером») соціальної динаміки, чи скористалося воно таким випадковим шансом (В). Покоління — і суто біологічний феномен (індивіди, що народилися в одному році, а також наступне покоління через, як у К. Мангайма, 30 років), і «соціально сконструйований» подіями чи «новими контактами». Події ці, здебільше незвані вторгнення, виявляються щепленнями часу в тіло покоління, викликаючи реакцію диференціації, проводять межу між поколіннями й усередині того, що охоплено подією, формуючи відчуття (емоції) та усвідомлення індивідами єдності/співпричетності та дистанціювання, солідарності та відчуження. С. Пурхонен, перефразуючи П. Бурдьє, нагадує, що окремі вікові когорти з більшою ймовірністю є поколінням, ніж інші. Значущі історичні події підвищують, безумовно, шанси для вікової когорти іменуватися поколінням. До того ж події зазвичай увиразнюють позначку на осі часу — початок чи обіцянку змін, не проговорюючи про гарантії та тривалість процесу. І, фактично, залишаючи прерогативу абстрагуватися від жорсткості інститутів та невіддатливості приватних і групових інтересів, а також вибудовувати очікування та плекати ілюзії здійсненності благих бажань та ідеалів, що є в розпорядженні індивідів (Г).

Одночасне співіснування поколінь (генерацій) природним чином запроваджує історичний вимір, історію — минуле, теперішнє, майбутнє. Тим самим актуалізується проблема наступності та успадкування в процесі соціалізації нових поколінь, а також транслявання досвіду та пам'яті в майбутнє. Соціолог, відповідно до відомої настанови Ч.Р. Мілза, для розуміння того, що відбувається, зобов'язаний співвідносити біографію та історію (Д).

Багата лексика виявлення просторово-часової гетерогенності покоління є *способом спостереження* (прерогатива соціолога) за соціальною динамікою з одночасно помірними домаганнями бути *способом її пояснення*, оскільки, згідно з К. Мангаймом, покоління — лише один з багатьох і явно не домінантний чинник трансформації порядків та ієрархій (Е).

Отже, соціологія соціальної структури покоління переважно є способом спостереження, фіксації та опису трансформацій морфологічної будови спільноти, іменованої «генерація». Неоднорідність вікової когорти продиктована походженням із різних типів сімей і народженням в конкретному регіоні й типі поселення. У перебігу первинної соціалізації формуються спільні зразки світосприйняття і світобачення, ставлення до минулого, теперішнього і майбутнього на підставі інтерналізованих цінностей, стандартів і норм поведінки. Міра стратифікованості заданих народженням життєвих шансів і можливостей згодом коригується або ж закріплюється інститутами середньої та вищої освіти, що відстежується в дослідженнях фахової та статусної мобільності. Події здатні звести вікову когорту в статус покоління, сконструювати ідентичність («ми», спільні способи відчувати, думати, діяти) і, майже одночасно, диференціювати ровесників, встановити відмінності та дистанції.

Джерела

- Бойко, В.А. (2014). Феномен покоління: особливості соціологічної концептуалізації. *Грані*, 12 (116), 158–162.
- Дубин, Б. (2002). Поколение: социологические границы понятия. *Мониторинг общественного мнения*, 2 (58), 11–15.
- Головаха, Е. (1988). Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев: Наукова думка.
- Заборовский, В. (2005). Эволюция социальной структуры: перспектива поколений. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 8–35.
- Зарембо, К. (2017). Українське покоління Z: цінності та орієнтири. Результати загальнонаціонального опитування. За ред. К. Зарембо. Київ: Центр «Нова Європа».
- Іваненко, О. (2019). Покоління Y: чи легко бути молодим. *Соціальні виміри суспільства*, 11 (22), 304–319.
- Колот, А.М., Герасименко, О.А. (2020). Покоління Z і соціально-трудова платформа «Праця 4.0»: імперативи взаємодії. *Демографія та соціальна економіка*, 2 (40), 103–138.
- Левада, Ю. (2001). Поколения XX века: Возможности исследования. *Мониторинг общественного мнения*, 5 (55), 7–14.
- Левада, Ю., Шанин, Т. (2005). *Отцы и дети: поколенческий анализ современной России*. Москва: Новое литературное обозрение (НЛО).
- Магун, В. (1998). *Революция притязаний и изменение жизненных стратегий молодежи: 1985–1995 годы*. Москва: Институт социологии РАН.
- Макеев, С. (2013). Огюст Конт: біля витоків соціологічної уяви. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 184–198.
- Нагорняк, К.М. (2020). Цінності поколінь X, Y та Z в Україні. *Український соціум*, 2 (73), 110–122.
- Оксамитна, С., Виноградов, О., Малиш, Л., Марцинюк, Т. (2010). *Молодь України: від освіти до праці*. Київ: Національний Університет «Києво-Могилянська академія».
- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова та освітня мобільність*. Київ: Національний Університет «Києво-Могилянська академія».

Радаев, В. (2019). *Миллениалы: Как меняется российское общество*. Москва: Высшая школа экономики.

Сенюшкіна, Т. (2013). Проблема досягнення міжпоколінної солідарності в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 5 (67), 184–221.

Шанин, Т. (2005). История поколений и поколенческая история России. *Человек, Сообщество, Управление*, 3, 6–25.

Aboim, S., Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17 (2), 165–183.

Bristow, J. (2016). *The Sociology of Generations. New Directions and Challenges*. London: Palgrave Macmillan.

Connolly, J. (2019). Generational Conflict and the Sociology of Generations: Mannheim and Elias Reconsidered. *Theory, Culture & Society*, 36 (7–8), 153–172.

Edmunds, J., Turner, B. S. (2002). Introduction: Generational Consciousness, Narrative and Politics. In: *Generational Consciousness, Narratives, and Politics*. Ed. by J. Edmunds, B.S. Turner. New York, Oxford: Rowman & Littlefield.

Edmunds, J., Turner, B. S. (2005). Global generations: social change in the twentieth century. *The British Journal of Sociology*, 56 (4), 559–577.

Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford University Press.

Pickering, M. (1993, 2009). *Auguste Comte. An intellectual biography*. Cambridge University Press. [Vol. I, 1993; Vol. II, 2009; Vol. III, 2009].

Purhonen, S. (2016). Generations on paper: Bourdieu and the critique of «generationalism». *Social Science Information*, 55 (1), 94–114.

White, J. (2013). Thinking generations. *The British Journal of Sociology*, 64 (2), 216–247.

Отримано 12.03.2021

References

Aboim, S., Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17 (2), 165–183.

Boiko, V.A. (2014). The phenomenon of generation: features of the sociological conceptualization. [In Ukrainian]. *Facet*, 12 (116), 158–162. [= Войко 2014]

Bristow, J. (2016). *The Sociology of Generations. New Directions and Challenges*. London: Palgrave Macmillan.

Connolly, J. (2019). Generational Conflict and the Sociology of Generations: Mannheim and Elias Reconsidered. *Theory, Culture & Society*, 36 (7–8), 153–172.

Dubin, B. (2002). Generation: sociological boundaries of the concept. [In Russian]. *Public opinion monitoring*, 2 (58), 11–15. [= Дубин 2002]

Edmunds, J., Turner, B. S. (2002). Introduction: Generational Consciousness, Narrative and Politics. In: *Generational Consciousness, Narratives, and Politics*. Ed. by J. Edmunds, B.S. Turner. New York, Oxford: Rowman & Littlefield.

Edmunds, J., Turner, B. S. (2005). Global generations: social change in the twentieth century. *The British Journal of Sociology*, 56 (4), 559–577.

Golovakha, E. (1988). *Life perspective and professional self-determination of youth*. [In Ukrainian]. Kyiv: Naukova dumka. [= Головаха 1988]

Ivanenko, O. (2019). Generation Y: is it easy to be young. [In Ukrainian]. *Social dimensions of society*, 11 (22), 304–319. [= Іваненко, 2019]

Kolot, A.M., Herasymenko, O.A. (2020). Generation Z and socio-labor platform «Work 4.0»: interaction imperatives. [In Ukrainian]. *Demography and social economy*, 2 (40), 103–138. [= Колот, Герасименко 2020]

- Levada, Y. (2001). Generations of the 20th Century: Research Opportunities. [In Russian]. *Public Opinion Monitoring*, 5 (55), 7–14. [= Левада 2001]
- Levada, Y., Shanin, T. (2005). *Fathers and Sons: A Generational Analysis of Contemporary Russia*. [In Russian]. Moscow: Novoye literaturnoe obozrenie (NLO). [= Левада, Шанин 2005]
- Magun, V. (1998). The revolution of aspirations and changes in the life strategies of young people: 1985–1995. [In Russian]. Moscow: Institute of Sociology RAS. [= Марун 1998]
- Makeiev, S. (2013). Auguste Comte: at the origins of the sociological imagination. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 184–198. [= Makeiev 2013]
- Mannheim, K. (1952). The Problem of Generation. In: *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford University Press.
- Nagorniak, K.M. (2020). Generation X, Y and Z values in Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian society*, 2 (73), 110–122. [= Нагорняк 2020]
- Oksamytna, S., Vynohradov, O., Malysh, L., Martseniuk, T. (2010). *Youth of Ukraine: from education to work*. [In Ukrainian]. Kyiv: National University «Kyiv-Mohyla Academy». [= Оксамитна 2010]
- Oksamytna, S. (2011). *Intergenerational class and educational mobility*. [In Ukrainian]. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy. [= Оксамитна 2011]
- Pickering, M. (1993, 2009). *Auguste Comte. An intellectual biography*. Cambridge University Press. [Vol. I, 1993; Vol. II, 2009; Vol. III, 2009]
- Purhonen, S. (2016). Generations on paper: Bourdieu and the critique of «generationalism». *Social Science Information*, 55 (1), 94–114.
- Radaev, V. (2019). *Millennials: How Russian society is changing*. [In Russian]. Moscow: High School of Economics. [= Радаев 2019]
- Seniushkina, T. (2013). The problem of achieving intergenerational solidarity in Ukraine. [In Ukrainian]. Scientific notes of the I.F. Kuras Institute for Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 5 (67), 184–221. [= Сенюшкіна 2013]
- Shanin, T. (2005). The history of generations and the generational history of Russia. [In Russian]. *Human, Community, Governance*, 3, 6–25. [= Шанин 2005]
- White, J. (2013). Thinking generations. *The British Journal of Sociology*, 64 (2), 216–247.
- Zaborovskii, V. (2005). Evolution of social structure: a generational perspective. [In Russian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 8–35. [= Заборовский 2005]
- Zarembo, K. (2017). *Ukrainian Generation Z: values and guidelines. Results of a nationwide survey*. [In Ukrainian]. Kyiv: Tsentr «Nova Yevropa». [= Зарембо 2017]

Received 12.03.2021

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО, СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Соціологія соціальної структури покоління

У соціології поняття «покоління» зазвичай відсилає до різних соціальних категорій. Це і когорта ровесників, і когорта з декількох років народження — як в дослідженнях соціальної мобільності, а також спільнота тих, хто поділяє прийнятні цінності, одночасно пережив значущі події, є носієм схожого досвіду і пам'яті. Оскільки О. Конт, Е. Дюркгайм та М. Вебер не сказали про покоління нічого значущого, остільки теоретичну рефлексію в сучасній літературі продовжує порушувати головний есей К. Мангайма «Проблема покоління». Вміщені в ньому пізнавальні інтуїції мають пріоритетний статус, але в опублікованих оглядах констатується, що емпіричний потенціал викладеної там концепції мінімальний, а нові часи вимагають нових підходів до аналізу ролі поколінь в інтенсифікації соціальної динаміки та руху історії. У статті позначені концептуальні рамки спостереження за соціальною структурою покоління.

Ключові слова: К. Мангайм, соціальна структура, покоління, вікова когорта, подія, пам'ять

НАТАЛИЯ КОВАЛИСКО, СЕРГЕЙ МАКЕЕВ

Социология социальной структуры поколения

В социологии понятие «поколение» обычно применимо к самым разным социальным категориям. Это и когорта ровесников, и когорта из нескольких годов рождения — как в исследованиях социальной мобильности, а также общность тех, кто разделяет приемлемые ценности, одновременно пережил значимые события, является носителем сходного опыта и памяти. Поскольку О. Конт, Э. Дюркгейм и М. Вебер не сказали о поколении ничего значимого, постольку теоретическую рефлексию в современной литературе продолжает возбуждать основополагающее эссе К. Маннгейма «Проблема поколений». Содержащиеся в нем познавательные интуиции имеют приоритетный статус, но в публикуемых обзорах констатируется, что эмпирический потенциал изложенной там концепции минимален, а новые времена требуют новых подходов к анализу роли поколений в интенсификации социальной динамики и движения истории. В статье обозначены концептуальные рамки наблюдения за социальной структурой поколения.

Ключевые слова: К. Маннгейм, социальная структура, поколение, возрастная когорта, бытие, память

NATALIA KOVALISKO, SERHII MAKEIEV

Sociology of generation's social structure

In sociology, the concept of «generation» is usually applied to a wide variety of social categories. This is a cohort of peers, and a cohort of several years of birth — as in studies of social mobility, as well as a community of those who share acceptable values, simultaneously experienced significant events, is a bearer of similar experiences and memories. Theoretical reflection in modern literature continues to excite the fundamental essay of K. Mannheim «The Problem of Generations». The cognitive intuitions it contains have a priority status, but the published reviews state that the empirical potential of the concept outlined there is minimal, and new times require new approaches to analyzing the role of generations in the intensification of social dynamics and the movement of history.

Sociology of the social structure of a generation is mainly a way of observing, fixing and describing the transformations of the morphological structure of a community. The heterogeneity of the age cohort is prescribed by origin from different types of families and birth in a particular region and type of settlement. In the course of primary socialization, general patterns of worldview and worldview are formed, an attitude to the past, present and future on the basis of internalized values, standards and norms of behavior. The degree of stratification of life chances and opportunities given by birth is subsequently corrected or fixed by institutions of secondary and higher education, which is monitored in studies of professional and status mobility. Events are capable of elevating an age cohort to the status of a generation, constructing an identity («we,» shared ways of feeling, thinking, acting) and, almost synchronously, differentiating peers, establishing differences and distances.

Key words: K. Mannheim, social structure, generation, age cohort, event, memory

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК,

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VITALINA BUTKALIUK,

Candidate of Sciences in Sociology, Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

vbutkalyuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1339-6393>

Нерівність у сфері праці: глобальний вимір

Метаморфози сфери праці та зайнятості в умовах постфордизму

Переведення капіталістичної економіки на неолиберальні рейки, розпочате у країнах ядра на зламі 70–80-х років ХХ століття, на порозі третього тисячоліття набуло планетарних масштабів і призвело до трансформації суспільного життя як у центрі капіталістичної світ-системи, так і в країнах напівпериферії і периферії. У результаті утвердження ринкового фундаменталізму в країнах різного рівня розвитку капіталізм набув глобального характеру. У перебігу реалізації радикальних економічних реформ у світі відбулися докорінні перетворення у сфері праці та зайнятості, що спричинилися до зміни співвідношення сил між працею і капіталом на користь останнього на глобальному, міжрегіональному і внутрішньокраїновому рівнях.

В умовах упровадження постфордизму/неолибералізму в економічну практику характерні для «золотої доби найманої праці»¹ стандартні трудові відносини почали витіснятися нестандартними² формами зайнятості. На мікрорівні

1 «Золота доба найманої праці» — 60-ті роки ХХ ст., що хронологічно збігаються із розквітом держави загального добробуту і є результатом реалізованих нею широких соціальних програм у сукупності з вагомою силою профспілкового руху.

2 Нестандартні форми зайнятості — збірний термін, що включає форми зайнятості, відмінні від стандартної принаймні за одним із кількох критеріїв. Якщо під стандартною зайнятістю заведено розуміти безстрокову повну зайнятість, що характеризується взаємовідносинами підпорядкування працівника роботодавцеві, то до нестандартної належать тимчасова (термінова) зайнятість, робота на умовах неповного робочого часу, тимчасова позикова праця та інші багатосторонні трудові відносини, а також замасковані трудові відносини і залежна самостійна зайнятість. Ця класифікація відповідає висновкам Народи експертів з нестандартних форм зайнятості МОП, ухваленим у лютому 2015-го року [Conclusions of th Meeting,

вони найчастіше характеризувалися меншою оплатою праці, більшими ризиками та ступенем експлуатації працівників, а також меншим рівнем трудових гарантій і соціальної захищеності [Нестандартные формы, 2017: сс. 17–19]. На макрорівні, незважаючи на короткострокові вигоди для підприємств чи окремих працівників, значне поширення нестандартної праці справило переважно негативний вплив на економіку, втілюючись в недостатньому інвестуванні інновацій, уповільненні темпів підвищення продуктивності праці, загрозах системам соціального забезпечення, високій волатильності ринку праці та низьких економічних показниках розвитку [Нестандартные формы, 2017: с. 1].

Сьогодні незахищену, позбавлену прав і гарантій працю — явище, що значно поширилося впродовж останніх десятиліть, — заведено називати прекарною¹. Справедливості заради необхідно відзначити, що така зайнятість мала місце й раніше, проте в наші дні вона з епізодичної перетворилася на усталений тренд. По-над те, статусна невизначеність не обмежилася сферою трудових відносин, а стала невіддільною характеристикою практично всіх сфер життєдіяльності людей, їхніх взаємовідносин із соціальними та політичними інститутами, державою та суспільством, сім'єю, професією, освітньою системою [Тощенко, 2018: сс. 63–64].

Головною причиною підвищення вразливості та прекаризації зайнятості в останні десятиліття було зняття обмежень на реалізацію основної функції капіталу — систематичного отримання прибутку — за мінімізації невикористаних витрат, що знижують цей прибуток (податки до соціальних фондів, оплачувані відпустки, витрати на пенсії тощо) [Анисимов, 2019: с. 548]. У широкому контексті, прекарна зайнятість дає змогу роботодавцям перекладати ризики і відповідальність на працівників [From precarious, 2012: p. 27]. «Угамування» соціальної політики держави загального добробуту, дещо згладивши негативні для найманих працівників наслідки циклічних коливань капіталістичної економіки в період «славнозвісного повоєнного 30-ліття», відіграло найважливішу роль у насадженні неоліберального порядку.

Такі трансформації стали можливими в результаті зміни політичного порядку денного у промислово розвинених країнах Заходу. Початок радикального розвороту від кейнсіанства у бік неолібералізму був зумовлений приходом до влади прихильників теорії та практики «вільного підприємництва» — М. Тетчер у Великій Британії 1979 року і Р. Рейгана у США 1980-го. Ставку правлячих кіл у цих країнах на перехід до ринкового фундаменталізму вони виправдовували необхідністю подолання глибокої економічної кризи в капіталістичному світі наприкінці 1970-х років. У підсумку виявилось, що можновладці також мали на меті відмовитися від подальшої державної підтримки відносно високих стандартів життя населення, досягнутих після Другої світової війни в рамках

2015]. У рамках цих чотирьох груп є різноманітні підгрупи форм зайнятості, специфіка яких залежить від кожної окремої країни [Нестандартные формы, 2017: с. 1–2].

1 Під прекарною зайнятістю прийнято розуміти роботу (виконувану як у формальній, так і в неформальній економіці), що характеризується різноманітними рівнями і ступенями об'єктивних (правовий статус) і суб'єктивних (відчуваних) показників невизначеності та незахищеності [From precarious, 2012: p. 27].

держави загального добробуту, а також у результаті боротьби профспілок за економічні інтереси й демократичні права трудящих. Від середини 1980-х років, після повторного приходу до влади М. Тетчер і Р. Рейгана на хвилі широкої пропаганди нової економічної платформи, неоліберальні ідеї (вільний ринок, дерегулювання, низькі податки, обмежене втручання держави в економіку, гнучкі ринки праці тощо) узяли гору остаточно й у наступні десятиліття втілювалися в життя, попри зміну фігурантів і партій у вищих ешелонах влади цих країн, а також більшості країн світу [Стедмен-Джоунз, 2017: с. 336].

У результаті структурних неоліберальних трансформацій постійними атрибутами сфери праці стали нестабільність і ненадійність зайнятості, високий рівень недовикористання праці, значне поширення робочої бідності та малозабезпеченості, а також нерівність, що стрімко збільшується [Буткалюк, 2021]. На думку багатьох дослідників, подальше розширення і поглиблення соціально-економічної нерівності в сучасному світі загрожує йому багатьма політичними, економічними і соціальними катастрофами [World Inequality Report, 2017: р. 8].

Тому метою пропонованої статті є дослідження на основі економіко-соціологічного підходу ключових причин, масштабу і специфіки прояву нерівності у сфері праці в результаті неоліберальних економічних реформ.

Головні причини зростання нерівності у сфері праці

Скорочення частки трудових доходів у національному доході країн та послаблення зв'язку між підвищенням продуктивності праці і заробітною платою є ключовими тенденціями у сфері праці в сучасний період. Поряд із демонтажем держави загального добробуту та послабленням позицій профспілок у колективно-договірному процесі (за посилення позицій корпорацій і бізнесу) названі тренди слугують головними причинами зростання економічної нерівності, а також погіршення соціально-економічного становища трудящих. Інтенсифікація процесів глобалізації, комп'ютеризації, автоматизації, роботизації й цифровізації у багатьох національних економіках за сучасних інституціональних умов спричиняє ескалацію нерівності та підвищення вразливості зайнятості.

У цьому контексті розглянемо детальніше названі тенденції з точки зору їхнього впливу на нерівність у сфері праці.

Зменшення частки трудових доходів у національному доході країн. Тренд до збільшення частки трудових доходів¹ у національних доходах країн, що мав місце у період повоєнного відновлення економіки в промислово розвинених країнах світу, посприяв більш рівномірному розподілу доходів, підвищенню добробуту трудящих і збільшенню чисельності середнього класу. Проте з початком

1 Показник частки трудових доходів становить неабиякий інтерес для дослідників і використовується як один з індикаторів нерівності, що відображає, якою мірою працівники одержують вигоду від економічного зростання у своїй країні [World Employment, 2020: р. 62]. Він застосовується для вимірювання прогресу в досягненні Цілі 10 («Скорочення нерівності всередині країн і між країнами») Цілей сталого розвитку (ЦСР) Організації Об'єднаних Націй (ООН), де за його допомоги оцінюється зв'язок між змінами на ринку праці й тенденціями нерівності у світі.

неоліберальних реформ функціональний розподіл національного доходу (тобто його розподіл між працею і капіталом) змінився на користь власників капіталу, і частка трудового доходу почала знижуватися. Результати досліджень Міжнародної організації праці (МОП) показали, що цей процес корелює із нерівністю в оплаті праці та в доходах домогосподарств, що зростає в останні десятиліття [Зароботная плата, 2018: с. 3].

Зниження частки праці в національному доході країн має глобальний характер і, починаючи з 80-х років ХХ століття, фіксується у багатьох країнах світу [Naqee, 2004: р. 6]. Наприклад, у розвинених капіталістичних країнах у період 1980–2015 років частка трудових доходів скоротилася на 8 процентних пунктів [Доклад о человеческом развитии, 2015: с. 100]. Розрахунки ОЕСР свідчать, що в середньому скоригована (з урахуванням самозайнятих працівників) частка праці в країнах G20 знижувалася приблизно на 0,3 процентного пункту на рік у період з 1980-го по кінець 2000-х років [Labour Share in G20, 2015: р. 2].

Функціональний перерозподіл доходів є постійною іманентною властивістю неоліберального капіталізму. Цей висновок підтверджують Э. Гайн і М. Мундт, котрі вивчали диференціацію доходів у найбільш розвинених країнах у період неолібералізму і фінансіалізації економічних систем. Зроблені ними розрахунки на базі даних Європейської Комісії, скориговані з урахуванням змін у структурі зайнятості, підтвердили наявність тенденції до зниження частки трудових доходів у ВВП розвинених країн від початку 1980-х років. Крім того, автори названого дослідження звернули увагу на призупинення зазначеної тенденції під час економічних криз [Hein, Mundt, 2012: р. 4]. Ці циклічні коливання пояснюються так званими антициклічними властивостями частки трудових доходів, пов'язаними з тим, що під час економічних спадів заробітна плата, як правило, менш волатильна, ніж прибуток. Це підтверджують і фіксовані різними дослідженнями призупинення тенденції до зниження частки трудового доходу в національному доході в період економічних криз та подальше посткризове відновлення її [Labour Share in G20, 2015: р. 2; Зароботная плата, 2013: с. 45].

Тренд до зниження частки праці, що розпочався у 1980-х роках, зберігається й досі. Згідно з даними МОП, у період 2004–2017 років скоригована частка світового трудового доходу знизилася з 53,7% до 51,4% [The Global Labor Income Share, 2019: р. 6]. Нібито незначні у розрізі макроданих зміни вельми відчутні, якщо їх інтерпретувати стосовно впливу на рівень доходу окремого працівника. Так, якби впродовж зазначеного періоду частка трудових доходів не знижувалася, а залишалася стабільною, то середній робітник у 2017 році заробив би на 820 дол. США (ППС) більше [World Employment, 2020: р. 67].

У динаміці падіння частки праці в доходах країн дослідники відзначають істотні регіональні відмінності. Найбільше скорочення цього показника у 2004–2017 роках відбувалося в Європі, Центральній Азії та Америці. За вказаний період частка трудових доходів у Північній і Південній Америці знизилася на 1,6%, у Європі і Центральній Азії — більш як на 2%, у США — майже на 3%. У європейському регіоні найбільш значне зниження названого індикатора зафіксовано в Німеччині, Великій Британії, Італії та Іспанії [World Employment, 2020: р. 67].

У державах, що розвиваються, і країнах з «перехідною економікою» ця тенденція почала уявлятися наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років, особливо після руйнації СРСР і демонтажу світової соціалістичної системи, що виступали кілька десятиліть поспіль серйозним бар'єром на шляху глобального поширення ринкового фундаменталізму. Дослідження МОП, проведене в групі із 16 держав, що розвиваються, і країн з «перехідною економікою», зафіксувало, що середній показник частки праці в них зменшився приблизно з 62% ВВП на початку 1990-х років до 58% напередодні глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2009 років [Заработная плата, 2013: с. 44].

Довгострокове зниження частки трудових доходів з антициклічними проявами їх під час криз також спостерігається в Азійсько-Тихоокеанському регіоні, тенденції якого визначають найбільш динамічні економіки Індії та Китаю [World Employment, 2020: р. 67]. Наявні дані для Китаю, а також Кенії, Південної Кореї, Мексики і Туреччини свідчать, що в цій групі країн скорочення частки праці почалося (хоч і з різною інтенсивністю) ще з 1980-х років. Темпи зниження вказаного показника були дуже високими й у Північній Америці. Більш стабільною, але невпинно скорочуваною була частка трудових доходів у країнах Латинської Америки [Заработная плата, 2013: сс. 44, 47].

Протилежним аспектом цієї тенденції стало підвищення частки капіталістичного прибутку. На глобальному рівні в період 2004–2017 років частка капіталу збільшилася з 46,3% до 48,6% [The Global Labor Income Share, 2019: р. 6]. Переважна частина цього приросту припадала на невиробничий фінансовий сектор [Заработная плата, 2013: с. 47]. Аналіз ситуації в тому самому контексті щодо чотирьох розвинених країн (Франція, Німеччина, Велика Британія і США) показав, що у період 1987–2008 років значна частина збільшеного прибутку корпорацій витрачалася на збільшення виплат дивідендів їхнім акціонерам. Якщо, приміром, у Франції виплата дивідендів на початку 1980-х років становила 4% загального фонду заробітної плати, то вже у 2008-му підвищилася до 13%. А в США на виплату дивідендів витрачали три чверті валового операційного прибутку. Такий підхід у розподілі прибутку сприяв ще більшому зростанню нерівності доходів домогосподарств [Заработная плата, 2013: с. 48].

Ослаблення зв'язку між підвищенням продуктивності праці і заробітною платою. Ще одним істотним чинником зниження трудових доходів, що зумовлював збільшення нерівності в умовах постфордизму, стало розмивання зв'язку між підвищенням продуктивності праці і зростанням заробітної плати. У більшості країн світу в останні десятиліття темпи зростання заробітної плати відставали від темпів підвищення продуктивності праці, що призвело до скорочення частки трудових доходів у ВВП. Причиною цього є комбінація чинників, що мають місце в сучасному світі, зокрема глобалізація, зміна вимог до кваліфікації в умовах технічного прогресу, ослаблення інститутів ринку праці, а також зростання тиску з боку фінансових ринків задля розподілу прибутку корпорацій на користь інвесторів [Заработная плата, 2018: с. 2].

Збільшення розриву між продуктивністю і заробітною платою має глобальний характер, хоча існує й регіональна специфіка [Pasimeni, 2018: р. 6]. Найчіткіше цей тренд простежується у США. Якщо за три повоєнні десятиліття пого-

динна оплата праці переважної більшості американських робітників зростає на 91%, що приблизно відповідало підвищенню продуктивності праці (97%), то від середини 70-х років ХХ століття темпи зростання оплати праці дедалі більше відставали від темпів підвищення продуктивності. У результаті цього дедалі більша частина плодів дедалі більш продуктивної праці робітників осідала в кишенях власників бізнесу і мізерної кількості найбільш високооплачуваних працівників, практично ніяк не позначаючись на трудових доходах більшості трудящих. З 1973-го до 2013-го погодинна оплата типового робітника (який працює у промисловому секторі і не виконує керівних функцій) зростає лише на 9%, тоді як продуктивність — на 74%. Цей розрив особливо вочевидний від 2000-х років і затронує як працівників із вищою і неповною вищою освітою, так і типових «синіх комірців» [Mishel, Gould, Bivens, 2015: p. 4]. Така тенденція спостерігається в більшості країн світу і характерна як для розвинених економік [Decoupling of wages, 2018: p. 55], так і для економік, що розвиваються [Заработная плата, 2013: сс. 19–20].

Дослідження МОП щодо 36 країн показало, що підвищення продуктивності праці в розвинених країнах із 1999 року більш ніж удвічі перевищило зростання середньої заробітної плати [Заработная плата, 2013: с. 49]. А в одній з найпотужніших економік Європи — Німеччині — продуктивність праці за останні двадцять років підвищилася майже на чверть (22,6%), тоді як реальна місячна заробітна плата фактично залишилася незмінною. При цьому між погодинною продуктивністю праці і погодинною оплатою праці також спостерігався розрив. У 2011 році погодинна оплата праці в Німеччині лише незначно (на 0,4%) перевищувала рівень 2000 року, тоді як продуктивність праці за цей період підвищилася на 12,8% [Заработная плата, 2013: с. 49].

Тенденції в цьому відношенні в азійських країнах контрастують зі становищем в інших регіонах. Загальна динаміка в цьому регіоні формується переважно під впливом розвитку китайської економіки, яка характеризується потужним економічним зростанням та істотним підвищенням рівня трудових доходів. У Китаї середньорічне зростання заробітної плати в міських територіальних одиницях за період 2000–2010 років дорівнювало 12%. У цілому за зазначений період реальна заробітна плата в Китаї зростає більш як утричі. Цей факт не тільки вносить суттєві корективи в глобальні показники темпів зростання заробітної плати і рівня нерівності, а й засвідчує наближення кінця «дешевої робочої сили» у КНР. При цьому в цій країні зростання заробітної плати також відстає від підвищення продуктивності праці¹ [Заработная плата, 2013: с. 20].

1 Дані динаміки заробітної плати і продуктивності праці в країнах, що розвиваються, слід інтерпретувати з обережністю у зв'язку з недостатністю достовірних даних, першою чергою, з огляду на неабияку поширеність у них неформальної зайнятості. Крім того, цей аналіз ускладнюється тим, що статистичні дані по середній заробітній платі враховують заробіток оплачуваних працівників (кількість яких у деяких країнах Азії становить менш як половину робочої сили), тоді як при розрахунку продуктивності праці використовується ВВП, вироблений усіма працюючими (як найманими працівниками, так і самозайнятими) [Заработная плата, 2013: с. 24].

Вагомий вплив на динаміку нерівності у сфері праці справляє також показник мінімальної заробітної плати і його кореляція з темпами підвищення продуктивності. За сучасних умов у деяких країнах спостерігається, по-перше, зменшення реальної мінімальної заробітної плати, а також її невідповідність підвищенню продуктивності праці. Наприклад, у США пік зростання мінімальної заробітної плати припав на 1968 рік, коли вона досягла 9,58 дол. США / год., і впродовж усіх 30 років, що цьому передували, збільшення мінімальної оплати праці тісно корелювало з підвищенням її продуктивності. Як і у випадку із середньою заробітною платою цей зв'язок був ослаблений неоліберальними реформами. За розрахунками експертів, якби темпи зростання мінімальної зарплати в США відповідали темпам підвищення продуктивності, сьогодні вона становила би 18 дол. США/год. Проте нині вона дорівнює лишень 7,25 дол. США/год. і відповідає погодинному трудовому доходу 20% найменш оплачуваних працівників США. Таким чином, нинішні низькооплачувані американські працівники, маючи вищий рівень освіти, кваліфікації і продуктивності, ніж їхні колеги у 1968-му, одержують наразі за свою працю меншу, ніж ті, заробітну плату. Найконтрастніше ці диспропорції простежуються на прикладі праці жінок і кольорових працівників, які належать до числа найбільш уразливих на ринку праці груп населення [Mishel, Gould, Bivens, 2015: p. 10].

Демонтаж держави загального добробуту. Згорання багатьох соціальних програм у рамках держави загального добробуту стало одним із найзначущіших чинників збільшення нерівності у сфері праці в період розширення економічної глобалізації й утвердження неолібералізму в планетарному масштабі.

Науковий аналіз диференціації доходів і багатства в різних країнах підтверджує суттєвий вплив державної політики на цей процес. Автори відомої Доповіді про нерівність дійшли висновку, що різниця в темпах зростання нерівності між країнами з 1980-го по 2016-й пояснюється, першою чергою, особливостями інституціонального і політичного контексту [World Inequality Report, 2017: p. 42]. Найчіткіше це можна простежити на прикладі країн Західної Європи і США. Якщо у 1980 році частка верхнього центиля в національному доході становила близько 10% для обох регіонів, то до 2016-го в країнах Західної Європи вона зросла до 12%, а в США — до 20%. Така розбіжність пояснюється специфікою державної політики в зазначених країнах. Значне збільшення нерівності у сфері освіти, зниження рівня прогресивного оподаткування, а також зростання диференціації трудових доходів і збільшення доходів із капіталу у названий період відіграли вирішальну роль у зростанні нерівності в США. Разом із тим у країнах Західної Європи зниження прогресивності оподаткування хоча й мало місце, але було не настільки навальним, а нерівність у заробітній платі пом'якшувалася державною політикою у сфері утворення й нарахування зарплат. Такий підхід назагал сприяв групам із середніми й низькими доходами [World Inequality Report, 2017: p. 10].

У рамках дослідження МОП, що охопило 16 економічно розвинених країн (Австралія, Австрія, Бельгія, Канада, Данія, Фінляндія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Швеція, Велика Британія, США), була виявлена кореляція між зведеним показником «розміру» держави загаль-

ного добробуту і рівнем нерівності. Аналіз цієї проблеми показав, що чим більша така держава, тим менше рівень нерівності. На протилежних полюсах у цьому дослідженні перебували дві країни: США з його мінімальною соціальною державою і максимальним рівнем нерівності та Швеція, де широкий соціальний захист населення супроводжувався куди більш рівномірним розподілом доходів і мінімальним рівнем нерівності серед громадян [World of Work Report, 2008: pp. 88–89].

Найвагоміший вплив на демонтаж держави загального добробуту у західних країнах справила масштабна приватизація, а також реформування системи оподаткування. Передання державної власності в приватні руки в рамках неоліберальних реформ від початку 80-х років XX століття значно вплинуло як на майнову нерівність серед приватних осіб, так і в цілому на здатність держав боротися з нерівністю та іншими соціальними проблемами [World Inequality Report, 2017: p. 14].

Фатальну роль у зростанні нерівності відіграло реформування податкової політики держав, квінтесенція якого зводиться до зниження прогресивності оподаткування і прояву більшої лояльності до найбільш забезпечених груп населення. Вивчення тенденцій у цій царині в останні десятиліття доводить, що вони визначалися не стільки об'єктивними чинниками, зумовленими особливостями розвитку й функціонування економічних систем в умовах економічної глобалізації, скільки інтересами транснаціонального капіталу, а також багатих і надбагатих верств населення. Останні в умовах неолібералізму змогли не тільки максимально зберегти свої капітали, а й істотно збільшити їх завдяки сплаті дедалі менших податків і використанню нових можливостей у справі їх мінімізації чи повного уникання оподаткування. У результаті національні держави опинилися в умовах дуже обмеженої ресурсності, недостатньої ані для проведення широкої соціальної політики і допомоги нужденним, ані для адекватної боротьби із наслідками характерних для капіталізму криз чи якихось форс-мажорних ситуацій, таких як пандемія COVID-19.

У період 1985–2019 років середня ставка корпоративного податку у світі впала з 49% до 23%, а від 1980-го максимальна ставка прибуткового податку, наприклад, у США знизилася майже вдвічі — із 70% до 37%. В економічно розвинених країнах середня максимальна ставка прибуткового податку впала з 62% у 1970-му до 38% у 2013 році. За оцінками Мережі податкового правосуддя (Tax Justice Network), крім прямих збитків через нижчі податкові ставки країни щорічно втрачають у цілому понад 427 млрд дол. США через міжнародні корпоративні податкові зловживання й ухиляння від сплати податків приватними особами [The Inequality Virus, 2021: pp. 21–22].

Неоліберальний режим виявився більш гуманним першою чергою для найбільш забезпечених груп населення: сьогодні вони сплачують найнижчі за останні десятиліття податкові збори. Тільки 4 центи на кожен долар податкових надходжень становлять податки на багатство. А в деяких країнах, наприклад Бразилії та Великій Британії, 10% найбідніших громадян сплачують більшу частку своїх доходів у вигляді податків, ніж їхні співгромадяни з числа 10% найбільш забезпечених [Public good or private wealth, 2019: p. 13].

Певним маркером, що позначив пріоритети сучасних режимів, була глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 років. З метою її подолання багато урядів почали здійснювати політику жорсткої економії (зокрема, скорочуючи витрати на медицину та освіту), знижуючи при цьому податки для найбагатших людей і корпорацій. Як показало проведене у Великій Британії дослідження, такі заходи призвели до збільшення нерівності з непропорційно сильним впливом на вразливі верстви населення, особливо жінок і певні расові групи. Крім того, одним із наслідків такого курсу стало зростання популістської, авторитарної й расистської риторики [The Inequality Virus, 2021: p. 22], що загрожує сьогодні країнам нестабільністю і соціальними катаклізмами.

Ерозія профспілкового руху в період неолібералізму. Ослаблення позицій організованої праці входить до списку ключових характеристик постфордистського світу й належить до числа чинників, що справили суттєвий вплив на падіння добробуту і погіршення життєвих перспектив трудящих. Крім того, слабкість профспілок є найважливішою умовою збереження політичного курсу сучасних режимів, зміна якого неможлива без протидії широких верств населення, організаторами яких покликані виступати профспілки.

Низка масштабних досліджень, що були проведені в країнах із різним рівнем розвитку й охопили різні часові періоди [Wallerstein, 1999; Rueda, Pontusson, 2000; Bradley, 2003; Calderon, Chong, Valdes, 2004; Koeniger, Leonardi, Nunziata, 2007], підтвердили наявність зв'язку між зниженням щільності профспілок і зростанням нерівності зарплат і доходів у цих країнах.

Експерти МОП, базуючись на комплексному аналізі інститутів ринку праці 51 країни світу, підтвердили, що в країнах із високою щільністю профспілок і ступенем регулювання колективних переговорів рівень нерівності доходів, як правило, значно нижчий. Крім того, в рамках цього дослідження була зафіксована кореляція між меншим рівнем нерівності і дотриманням «Конвенції про свободу асоціації і захист права на організацію» (1948) та «Конвенції про застосування принципів права на об'єднання в профспілки і на ведення колективних переговорів» (1949) [World of Work Report, 2008: p. 83].

Необхідно відзначити, що антипрофспілкова політика правлячих класів економічно розвинених країн здійснювалася на тлі пришвидшення процесу економічної глобалізації, що відкрив капіталові широкі можливості економії на праці та посприяв деюніонізації розвинених країн. Слабкі периферійні держави, не володіючи ані економічними, ані політичними, ані інституційними ресурсами, зіставними із рівнем розвинених країн, у цих умовах використовували єдиний спосіб залучення інвестицій — максимальне здешевлення праці та блокування будь-яких процесів, здатних призвести до самоорганізації трудящих [Малахов, 2013: с. 103]. Дешевина робочої сили, відсутність (або крайня слабкість) профспілок і лояльне до іноземного капіталу законодавство стали переконливими аргументами для західних корпорацій на користь експорту виробництва у країни третього світу. У результаті це зіграло лютий жарт з економіками розвинених країн, де цей процес призвів до деіндустріалізації та вимивання «гарних» робочих місць і в сукупності з деюніонізацією (адже найбойовитіша частина тред-юніонів припадала на передислоковані за кордон підприємства обробної

промисловості) призводив до падіння рівня життя більшості населення й ослаблення економіки.

Останніми десятиліттями членська база, бойовитість і зорганізованість профспілок знизилася в більшості країн світу. Це призвело до ерозії колективно-договірного процесу, котрий у період фордизму і кейнсіанства був одним з головних чинників підвищення добробуту трудящих. Дослідження МОП підтвердили, що від 1989 року щільність профспілок знизилася в більшості країн світу. Падіння було особливо різким у країнах Центральної та Східної Європи: понад 50% у Чеській Республіці, Естонії, Угорщині, Латвії та Литві, де до початку 1990-х років було майже суцільне охоплення трудящих профспілками [World of Work Report, 2008: p. 81].

Після глобальної кризи 2008–2009 років ерозія профспілок продовжилася. Вивчення змін у колективно-договірному регулюванні трудових відносин, проведене МОП у 48 країнах світу з 2008-го по 2013 рік, зафіксувало падіння в них охоплення колдоговорами на 4,6% за середнього зменшення щільності профспілок на 2,3% [Visser, Hayter, Gammarano, 2017: p. 9].

Значне послаблення профспілок відбулося у США, де реорганізація економіки в рамках установок неолібералізму призвела до зниження охоплення працівників профспілками до 10,5%, а в приватному секторі — до 6,4%. Зниження щільності профспілок відбувалося паралельно з падінням їхньої зорганізованості та бойовитості. Якщо, скажімо, у 1970-ті роки в середньому в США щорічно реєструвалося 289 страйків за участю в них як мінімум 1000 робітників, то в останнє десятиліття середня кількість страйків у США знизилася до 13 на рік [Gupta, Lerner, McCartin, 2019]. Детальне дослідження цих процесів дало підстави експертам Інституту економічної політики (США) зробити висновок про те, що ерозія системи колективних переговорів була однією з головних причин стагнації заробітних плат американських трудящих (як членів профспілок, так і не охоплених тред-юніонами працівників). Крім того, саме це пояснює від чверті до третини зростання нерівності в оплаті праці в цій країні в період 1973–2007 років [Mishel, Gould, Bivens, 2015: p. 11].

Масштаб і специфіка нерівності трудових доходів у сучасному світі

Найбільш концентрованим вираженням нерівності результатів у сфері праці є нерівність трудових доходів, що визначає диференціацію населення і загальний рівень соціального розшарування суспільства¹.

У глобальному вимірі трудовий дохід розподіляється по всьому світу дуже нерівномірно. Майже половина (48,9%) загальносвітового обсягу заробітної плати припадає на частку лишень 10% працівників, тоді як половині зайнятого населення дістається лише його 6,4% [The Global Labor Income, 2019: p. 2].

¹ Базуючись на систематичних комплексних дослідженнях сфери праці, експерти МОП при порівнянні оцінки загального розподілу доходів із розподілом трудових доходів дійшли висновку, що жодних систематичних відмінностей не виникає. Це свідчить про те, що розподіл трудових доходів є доволі надійним показником загального розподілу доходів і диференціації населення [World Employment, 2020: p. 77].

Якщо поділити всіх працівників світу на 10 груп за рівнем їхніх заробітних плат, то виявиться, що середній представник найбільш високооплачуваного дециля працівників одержує 7 475 дол. США на місяць, тоді як працівник із числа нижньої за рівнем зарплати децилі заробляє лише 22 дол. США [The Global Labor Income, 2019: p. 1].

Пришвидшення розриву в доходах верхніх і нижніх за зарплатами 10% працівників особливо помітне після 90-х років ХХ століття. За період 1990–2005 років зростання диференціації зафіксоване у 70% країн, де МОП проводила дослідження [World of Work Report, 2008: p. 1]. Від початку 1990-х років швидкими темпами поглиблювався розрив у доходах між вищими посадовими особами і рядовими співробітниками. Наприклад, у США річне зростання оплати праці топ-менеджерів становило в середньому майже 10% на рік, що майже втричі перевищувало цей показник для менеджерів середньої ланки (3,5%) і більш як у 14 разів для середнього працівника (0,7%) [World of Work Report, 2008: p. 18]. Внаслідок різниці темпів зростання цих показників винагорода топ-менеджерів (не включаючи доходів від акцій) перевищило середню заробітну плату як мінімум у 50 разів, а в деяких країнах — у 180. Вивчення заробітної плати топ-менеджерів 15 найбільших компаній у 6 обраних країнах показало, що головні виконавчі директори заробляли в 71–183 рази більше, ніж пересічні співробітники [World of Work Report, 2008: pp. 16–17]. З урахуванням доходу від акцій менеджмент вищої ланки у США в 2007 році одержував у 521 раз більше за середнього працівника. Для порівняння, ще у 2003-му це співвідношення становило 370 : 1 [World of Work Report, 2008: p. 18].

Нерівність в оплаті праці залежить як від індивідуальних характеристик і кваліфікації працівників (статі, рівня освіти, віку, вислуги років тощо), так і від безлічі інших чинників, що мають важливе значення, наприклад, країни проживання і рівня її економічного розвитку, а також розміру підприємства і галузі, в якій вони працюють.

Гендерні відмінності виступають одним із базових визначників нерівності на сучасних ринках праці. Гендерна нерівність виявляється як у нерівних можливостях доступу до праці, так і в її умовах і результатах, внаслідок чого жінки опиняються серед найбільш уразливих груп трудящих. Рівень економічної активності жінок істотно нижчий, ніж у чоловіків (47% порівняно із 74%), жінки більше працюють у неформальному секторі, їхня праця більш уразлива і менш оплачувана. У більшості країн розрив в оплаті праці між чоловіками і жінками перебуває в діапазоні від 10% до 25% [World Employment, 2019: p. 3].

Дослідження гендерних відмінностей і нерівності при виході на ринок праці, проведені у 27 європейських країнах, зафіксували, що в більшості індустріальних країн розрив у доходах на шкоду жінкам існує вже на першому робочому місці. Крім того, було виявлено, що, наприклад, в Естонії та Німеччині шанси жінок обійняти керівну посаду нижчі, ніж у чоловіків, приблизно на 40 %. Це при тому, що загалом у досліджуваних країнах рівень освіти на початку трудового шляху у жінок вищий [Скопек, 2016: с. 115].

А, приміром, у США гендерна нерівність особливо сильно виявляється в престижних професіях, що потребують високої кваліфікації. Так, жінки-мене-

джері з компенсацій і пільг заробляють 68%, жінки-лікарі — 64%, а особисті фінансові радники-жінки — 62% від рівня зарплати їхніх колег-чоловіків [В США от зарплатного неравенства, 2016].

Вік — ще один важливий індикатор нерівності у сфері праці. Старші працівники, як правило, мають вищий рівень заробітної плати, а ще не так сильно, як молодь, страждають від безробіття. Зокрема, загальний рівень недовикористання робочої сили серед молоді більш ніж удвічі перевищує цей показник серед людей зрілого віку (26% і 11% відповідно) [World Employment, 2020: p. 20]. Значна частина робочих місць молоді належить до вразливих — три чверті молодих людей працюють у неформальному секторі [Вестник МОТ, 2020: с. 5]. А погодинна заробітна плата більш зрілих людей працездатного віку в середньому на 71% перевищує зарплату їхніх молодих колег (що в більшості випадків пояснюється вищим рівнем кваліфікації та більшим трудовим стажем) [Вестник МОТ, 2020: с. 7].

Найбільше нерівність доходів залежить від країни проживання і рівня її економічного розвитку. Як відомо, глобальна нерівність в оплаті праці хоч і несуттєво, але почала знижуватися¹, тоді як усередині та між країнами вона залишається на дуже високому рівні. Згідно з висновком одного із провідних дослідників цієї проблеми професора Міського університету Нью-Йорка Б. Мілановича, глобальна нерівність, що у XIX столітті однаковою мірою визначалася відмінностями у класовій належності та країні проживання, сьогодні являє собою феномен, зумовлений найчастіше тільки країною проживання [Міланович, 2016: с. 18]. За його розрахунками, доходи найбідніших 5% американців перевищують такі у більшості жителів планети. А, наприклад, найбідніші 5% жителів Данії живуть заможніше, ніж 82% світового населення.

Аналіз міжкраїнової нерівності свідчить про те, що в сучасних умовах найбільшим виявляється розрив між найбіднішими групами багатих і бідних країн — як за доходами, так і за рівнем заробітної плати. Дослідження, проведене серед найманих працівників трьох професій з різним рівнем кваліфікації й заробітної плати (будівельний робітник, кваліфікований промисловий робітник та інженер) у п'яти найбільших містах двох багатих (Лондон, Нью-Йорк) і трьох бідних країнах (Пекін, Делі, Найробі), зафіксувало, що розрив у рівнях реальної заробітної плати є найбільшим для найменш оплачуваних, некваліфікованих робітників. У їхньому випадку співвідношення цих показників у багатих і бідних країнах досягло пропорції 11:1, тоді як для кваліфікованих промислових робітників та інженерів воно становило 5,8:1 і 3,3:1 відповідно [Міланович, 2016: сс. 20–21]. Вагома різниця у рівні заробітних плат між країнами виводить проблему міграції на одне з ключових місць у політичному порядку денному, позаяк саме міграція сьогодні являє собою один із найпоширеніших для людей із бідних регіонів способів вирватися з лещат бідності та злиднів.

Загалом у бідних країнах рівень нерівності трудових доходів, як правило, більш високий, ніж у багатих. Це, згідно з висновком учених, зумовлене двома

1 Ця тенденція окреслилася від 2004 року і пояснюється високими темпами економічного зростання Китаю та Індії, котре завдяки економічній конвергенції сприяло зниженню глобальної нерівності [World Employment..., 2020: 70].

ключовими чинниками. По-перше, дуже високим рівнем доходу верхніх 10%, що одержують найчастіше куди більшу частку сукупного трудового доходу, ніж наступні за ними в розподілі трудового доходу 40% працівників. А по-друге, надзвичайно низьким рівнем заробітку нижніх 50% працівників [World Employment, 2020: p. 72]. Так, найвищі рівні нерівності трудових доходів сьогодні фіксуються в Африці, тоді як у Європі та Центральній Азії ця проблема не має настільки гострого характеру. Якщо в глобальному вимірі більш бідній половині всього зайнятого населення довелось би працювати близько 14 років, щоб одержати річний заробіток більш багаті половини, то, наприклад, в Африці (регіони з найбільшою нерівністю) цей показник сягає 28 років, а в Європі та Центральній Азії — лишень 4 роки. У Північній і Південній Америці та в Азійсько-Тихоокеанському регіоні він становить 7 і 13 років відповідно [World Employment, 2020: p. 73].

Крім того, експерти звертають увагу на досить високий рівень міжгалузевої нерівності в сфері праці. Найбільш високооплачувані працівники зосереджені в секторі нерухомості й фінансових послуг. При цьому частка жінок у них непропорційно низька, і навіть наявність вищої освіти (ключового чинника зниження нерівності) не гарантує отримання високооплачуваної роботи в цих сферах [Заработная плата в мире, 2018: с. 4].

Доволі відчутним в останні роки було і зростання нерівності між підприємствами. Дослідження, проведені у США, показали, що цей різновид нерівності пояснював переважну частину приросту загального рівня нерівності трудових доходів у період з 1981-го до 2013 року. Поглиблення нерівності між підприємствами стало результатом зростання поляризації праці: кваліфіковані кадри були зосереджені на одних підприємствах, а малокваліфіковані — на інших, що відповідало тенденції реструктуризації діяльності і передання її периферійної складової стороннім виконавцям на підставі підряду або франшизи. Рівень цього різновиду нерівності, як правило, вищий у країнах, що розвиваються. Якщо, приміром, у розвинених країнах середня заробітна плата на 10% підприємств із найвищою оплатою праці перевищує таку на 10% підприємств із найменшим рівнем зарплат у 2–5 разів, то в країнах, що розвиваються, це співвідношення становить 8 разів (В'єтнам), а в деяких випадках — 12 (ПАР) [Заработная плата в мире, 2018: с. 5].

Крім того, важливе місце в загальній картині нерівності у сфері праці посідає нерівність трудових доходів усередині підприємств. Наприклад, у 2010 році на частку такої нерівності в європейських країнах припадала майже половина сукупної нерівності. Якщо порівняти зарплати окремих працівників із середнім рівнем оплати праці на підприємстві, де вони працюють, то з'ясується, що більшість працівників (приблизно 80%) одержують менше за цей середній рівень [Заработная плата в мире, 2018: с. 6]. Завищена оплата праці окремих працівників на деяких підприємствах призводить до формування «піраміди» конче нерівномірно розподіленої зарплати, що підкреслює масштаб і ступінь нерівності в оплаті праці не тільки між підприємствами, а й усередині них. Такі тенденції характерні для країн із різним рівнем економічного розвитку й у сукупності з іншими окресленими чинниками зумовлюють погіршення становища трудящих і підвищення вразливості зайнятості в сучасному світі.

Висновки

Вихідною точкою тектонічних змін суспільного життя в умовах постфордизму стало реформування сфери праці та зайнятості. Такі тенденції останніх десятиліть, як зниження частки трудових доходів у національному доході країн, розмивання зв'язку між продуктивністю і зростанням заробітної плати, демонтаж держави загального добробуту й ослаблення переговорної сили профспілок, що є результатом перекроювання глобальної економічної системи за неоліберальними лекалами, належать до числа ключових причин зростання нерівності у сфері праці. У результаті сучасні ринки праці являють собою простір перетину безлічі нерівностей (першою чергою, ґендерної, вікової та нерівності трудових доходів), які формують жорстке конкурентне середовище, що призводить до маргіналізації найманої робочої сили і витіснення дедалі більшої кількості трудящих до царини вразливої зайнятості й до лав прекаріату.

Повною мірою негативні наслідки неоліберальної політики вочевиднилися в умовах пандемії COVID-19, що охопила весь світ у 2020 році. Перед обличчям останньої органи охорони здоров'я більшості країн виявилися занадто слабкими, щоб ефективно боротися із масовою захворюваністю, а виснажені неоліберальними реформами держави — позбавленими ресурсів для подолання наслідків цього глобального лиха. Зрештою це призвело до вибухового зростання бідності та нерівності в більшості країн світу, фактично перекресливши прогрес останніх десятиліть за базовими показниками розвитку.

Не дивно, відтак, що пандемія значно змінила пріоритети на майбутнє — люди більше не хочуть жити в настільки нерівному й несправедливому світі, вимагаючи кардинальних змін соціально-економічної політики у своїх країнах. Соціологічні опитування свідчать, що сьогодні більшість населення підтримує підвищення податків на доходи найбагатших людей і введення базового доходу, вважають за необхідне надання безкоштовної медичної допомоги хворим на COVID-19 і збільшення державної підтримки сфери охорони здоров'я. Крім того, чимала частка громадян висловлюється за зниження корпоративної влади й розширення прав і можливостей працівників [Zamore, Phillips, 2020]. При цьому люди хочуть реальних, а не декларованих змін: 86%¹ дорослого населення планети бажає, щоб світ значно змінився і став сталішим і справедливішим, а не повертався до допандемічного статус-кво.

Таке масове прагнення народів світу до рівності та справедливості потребує кардинальної зміни соціально-економічної політики держав. Людству необхідно скористатися пандемією як «трампліном»², але не просто для того, щоб «врятувати капіталізм від самого себе» [Стиглиц, 2020: с. 313], а з метою розбудови більш гармонійного і справедливого суспільства в інтересах більшості населення планети.

1 Дані глобального опитування, проведеного соціологічною компанією Ipsos у 27 країнах з високим і середнім рівнем доходів (вересень 2020 року, $N = 21000$ осіб) [Around the world, 2020].

2 Використати поточну корона-кризу як «трамплін» для переходу до більш інклюзивної і справедливої моделі розвитку закликав виконавчий голова Всесвітнього економічного форуму професор Клаус Шваб [Клаус, Шваб, 2020].

Джерела

- Анисимов, Р.И. (2019). Нестандартный труд: кто в выигрыше? Теоретико-методологический анализ подходов к изучению нестандартной трудовой занятости. *Вестник РУДН. Сер.: Социология*, 19 (3), 543–552.
- Буткалюк, В.А. (2021). Социальные последствия трансформирования сферы труда в условиях экономической глобализации. *Социологические исследования*, 1, 121–131.
- В США от зарплатного неравенства сильнее всего страдают женщины с престижными профессиями (2016). Отримано з: <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2016/05/25/642300-ssha-zarplatnogo-neravenstva-silnee-vsego-stradayut-zhenshini-prestizhnimi-professiyami>
- Зароботная плата и справедливый рост в 2012–2013 гг. (2013). Женева: Международное бюро труда.
- Зароботная плата в мире в 2016–2017 гг. (2018). Женева: Международное бюро труда.
- Клаус Шваб: Пандемия как трамплин (2020). *Europenews*. Получено с: <https://ru.euronews.com/2020/11/17/schwab-sujet>
- Малахов, В.С. (2013). *Государство в условиях глобализации: учебное пособие*. Москва: КДУ.
- Миланович, Б. (2016). Глобальное неравенство: от классовой принадлежности к стране происхождения, от пролетариев к мигрантам. *Экономическая политика*, 11 (1), 14–26.
- МОТ (2020). COVID-19 и сфера труда. *Вестник МОТ: Вып.4: Обновленные оценки и анализ*, 27 мая.
- Нестандартные формы занятости. Анализ проблем и перспективы решения в разных странах (2017). Женева: Международное Бюро Труда.
- Скопек, Я, Тривенти, М., Косякова, Ю, Букхольц, С., Блоссфельд, Х.-П. (2016). Гендер и начало трудового пути: результаты международного сравнительного исследования. *Журнал социологии и социальной антропологии*, XIX, 5 (88), 98–126.
- Стедмен-Джоунз, Д. (2017). *Рождение неолиберальной политики: от Хайека и Фридмена до Рейгана и Тэтчер*. Москва, Челябинск: Социум, Мысль.
- Стиглиц, Дж. (2020). *Люди, власть и прибыль: Прогрессивный капитализм в эпоху массового недовольства*. Москва: Альпина Паблишер.
- Тощенко, Ж.Т. (2018). *Прекариат: от протокласса к новому классу*. Москва: Наука.
- Труд во имя человеческого развития (2015). Доклад о человеческом развитии. ПРООН.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018. Laboratory of inequality in the world*. Retrieved from: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.
- Around the world, people yearn for significant change rather than a return to a «pre-COVID normal» (2020). Retrieved from: <https://www.ipsos.com/en/global-survey-unveils-profound-desire-change-rather-return-how-life-and-world-were-covid-19>.
- Bradley, D. (2003). Distribution and redistribution in postindustrial democracies. *World Politics*, 55, 193–228.
- Calderon, C., Chong, A., Valdes, R. (2004). *Labor market regulations and income inequality: Evidence for a panel of countries*. Washington, DC: Inter-American Development Bank.
- Conclusions of the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment (2015). International Labour Office.
- Decoupling of wages from productivity: what implicarors for public policies? (2018). *OECD Economic Outlook*, Iss. 2.
- Gupta, S., Lerner, J., McCartin, A. (2019). *Why the Labor Movement Has Failed – And How to Fix It*. Retrieved from: <https://bostonreview.net/forum/sarita-gupta-stephen-lerner-joseph-mccartin-why-labor-movement-has-failed%E2%80%94and-how-fix-it>
- Hein, E., Mundt, M. (2012). *Financialisation and the requirements and potentials for wage-led recovery: a review focussing on the G20*. Geneva: ILO.
- Koeniger, W., Leonardi, M., Nunziata, L. (2007). Labor market institutions and wage inequality. *Industrial and Labor Relations Review*, 60 (3), 340–356.

- Mishel, L., Gould, E., Bivens, J. (2015). *Wage stagnation in nine charts*. Economic Policy Institute.
- Pasimeni, P. (2018). *The Relation between Productivity and Compensation in Europe*. European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Rueda, D., Pontusson, J. (2000). Wage inequality and varieties of capitalism. *World Politics*, 52, 350–383.
- Statistics on labour income and inequality* (2017). ILOSTAT. Retrieved from: [//ilostat.ilo.org/topics/labour-income](https://ilostat.ilo.org/topics/labour-income)
- The Inequality Virus. Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy* (2021). Oxford: Oxfam International. Retrieved from: <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621149/bp-the-inequality-virus-250121-en.pdf>
- The Productivity–Pay Gap (2019). *Economic Policy Institute*. Retrieved from: <https://www.epi.org/productivity-pay-gap/>
- Visser, J., Hayter, S., Gammarano, R. (2017). *Trends in collective bargaining coverage: Stability, erosion or decline?* Geneva: ILO. Retrieved from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_protect/-protrav/-travail/documents/publication/wcms_409422.pdf
- Wallerstein, M. (1999). Wage-setting institutions and pay inequality in advanced industrial societies. *American Journal of Political Science*, 43 (3), 649–680.
- World of Work Report (2008). *Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. Institut for labour studies. International Labour Organization.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2019* (2019). Geneva: ILO.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2020* (2020). Geneva: ILO.
- Zamore, L., Phillips, B. (2020). *COVID-19 and Public Support for Radical Policies*. Center on International Cooperation. Retrieved from: <https://cic.nyu.edu/sites/default/files/zamore-phillips-covid19-public-support-radical-policies-web-final.pdf>

Отримано 09.06.2021

References

- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018. Laboratory of inequality in the world*. Retrieved from: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>
- Anisimov, R.I. (2019). Precarious Labor: Who Wins? Theoretical and methodological analysis of approaches to the study of precarious work. [In Russian]. *RUDN Bulletin. Ser.: Sociology*, 19 (3), 543–552. [=АНИСИМОВ 2019]
- Around the world, people yearn for significant change rather than a return to a «pre-COVID normal»*. (2020). Retrieved from: <https://www.ipsos.com/en/global-survey-unveils-profound-desire-change-rather-return-how-life-and-world-were-covid-19>
- Bradley, D. (2003). Distribution and redistribution in postindustrial democracies. *World Politics*, 55, 193–228.
- Butkaliuk, V.A. (2021). Social Consequences of the Transformation of the World of Work in the Conditions of Economic Globalization. [In Russian]. *Sociological research*, no 1, pp. 121–131. [=Буткалюк 2021]
- Calderon, C., Chong, A., Valdes, R. (2004). *Labor market regulations and income inequality: Evidence for a panel of countries*. Washington: Inter-American Development Bank.
- Conclusions of the Meeting of Experts on Non-Standard Forms of Employment*. (2015). International Labour Office.
- Decoupling of wages from productivity: what implications for public policies? (2018). *OECD Economic Outlook*, Iss. 2.
- Gupta, S., Lerner, J., McCartin, A. (2019). *Why the Labor Movement Has Failed – And How to Fix It*. Retrieved from: [//bostonreview.net/forum/sarita-gupta-stephen-lerner-joseph-mccartin-why-labor-movement-has-failed%E2%80%94and-how-fix-it](https://bostonreview.net/forum/sarita-gupta-stephen-lerner-joseph-mccartin-why-labor-movement-has-failed%E2%80%94and-how-fix-it)

- Hein, E., Mundt, M. (2012). *Financialisation and the requirements and potentials for wage-led recovery: a review focussing on the G20*. Geneva: ILO.
- ILO. (2017). Non-standard forms of employment. Analysis of problems and prospects for solutions in different countries. Geneva: International Labor Office.
- ILO. (2018). Wages in the world in 2016–2017. International Labor Organization.
- ILO. (2020). ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fourth edition. Updated estimates and analysis. International Labor Organization.
- In the United States, women with prestigious professions suffer the most from wage inequality. (2016). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.vedomosti.ru/management/articles/2016/05/25/642300-ssha-zarplatnogo-neravenstva-silnee-vsego-stradayut-zhenschini-prestizhnimi-professiyami> [=В США 2016]
- Klaus Shwab: Pandemic as a springboard. (2020). Euronews. Retrieved from: <https://ru.euronews.com/2020/11/17/schwab-sujet>.
- Koeniger, W., Leonardi, M., Nunziata, L. (2007). Labor market institutions and wage inequality. *Industrial and Labor Relations Review*. 60 (3), 340–356.
- Malakhov, V.S. (2013). State in the context of globalization: textbook. 2nd edition, revised and enlarged. [In Russian]. Moscow: KDU. [=Малахов 2013]
- Milanovic, B. (2016). Global inequality: from class to country of residence, from proletarians to migrants. [In Russian]. *Economic policy*, vol. 11, no 1, pp. 14–26. [=Миланович 2016]
- Mishel, L., Gould, E., Bivens, J. (2015). *Wage stagnation in nine charts*. Economic Policy Institute.
- Pasimeni, P. (2018). *The Relation between Productivity and Compensation in Europe*. European Commission Directorate-General for Economic and Financial Affairs. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Rueda, D., Pontusson, J. (2000). Wage inequality and varieties of capitalism. *World Politics*, 52, 350–383.
- Skopek I, Triventi M., Kosyakova Y, Bukholz S., Blossfeld H.-P. (2016). Gender and the beginning of the career: the results of an international comparative study. [In Russian]. *Journal of Sociology and Social Anthropology*, XIX, 5 (88), 98–126. [=Скопек, Тривенти, Косякова, Бухгольц, Блоссфельд 2016]
- Statistics on labour income and inequality. (2017). ILOSTAT. Retrieved from: [//ilostat.ilo.org/topics/labour-income](http://ilostat.ilo.org/topics/labour-income)
- Steadman-Jones, D. (2017). *The Birth of Neoliberal Politics: From Hayek and Friedman to Reagan and Thatcher*. [In Russian]. Moscow; Chelyabinsk: Sotsium; Mysl. [=Стедмен-Джоунз 2017]
- Stiglitz, J. (2020). *People, Power, and Profit: Progressive Capitalism in an Age of Mass Discontent*. [In Russian]. Moscow: Alpina Publisher. [=Стиглиц 2020]
- The Inequality Virus. Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy* (2021). Oxford: Oxfam International. Retrieved from: <https://oxfamilibrary.openrepository.com/bitstream/handle/10546/621149/bp-the-inequality-virus-250121-en.pdf>
- Toshchenko, Zh.T. (2018). Precaria: from protoclass to a new class. [In Russian]. Moscow: Nauka. [=Тощенко 2018]
- UNDP. (2015). Labor for human development. Human Development Report.
- Visser, J., Hayter, S., Gammarrano, R. (2017). *Trends in collective bargaining coverage: Stability, erosion or decline?* Geneva: ILO. Retrieved from: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/-ed_protect/-protrav/-travail/documents/publication/wcms_409422.pdf
- Wages and Fair Growth 2012–2013* (2013). GTCP and ILO Office for Eastern Europe and Central Asia. The International Labour Organization.
- Wallerstein, M. (1999). Wage-setting institutions and pay inequality in advanced industrial societies. *American Journal of Political Science*, 43 (3), 649–680.
- World of Work Report (2008). *Income Inequalities in the Age of Financial Globalization*. Institut for labour studies. International Labour Organization.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2019* (2019). Geneva: ILO.
- World Employment and Social Outlook: Trends 2020* (2020). Geneva: ILO.

Zamore, L., Phillips, B. (2020). *COVID-19 and Public Support for Radical Policies*. Center on International Cooperation. Retrieved from: <https://cic.nyu.edu/sites/default/files/zamore-phillips-covid19-public-support-radical-policies-web-final.pdf>

Received 09.06.2021

ВІТАЛІНА БУТКАЛЮК

Нерівність у сфері праці: глобальний вимір

Перехід світової економіки від кейнсіанства до неолібералізму наприкінці ХХ століття спричинив тектонічні зсуви у сфері праці та зайнятості. Організація виробничого процесу на неоліберальних принципах в умовах постфордистського режиму нагромадження капіталу призвела до того, що постійними атрибутами сфери праці стали нестабільність і ненадійність зайнятості, високий рівень недовикористання праці, неабияке поширення робочої бідності та малозабезпеченості, а також стрімке зростання нерівності, що загрожує сьгодні суспільному розвитку і стабільності суспільства.

У статті на засадах економіко-соціологічного підходу автор досліджує причини розширення і специфіку прояву нерівності у сфері праці в умовах постфордистського неоліберального реформування глобальної економічної системи.

Автор вирізняє й характеризує ключові тенденції у функціонуванні ринку праці, що спричиняються до посилення нерівності впродовж останніх десятиліть (зниження частки трудових доходів у національному доході країн, ослаблення зв'язку між підвищенням продуктивності праці та її оплатою, ерозія профспілкового руху і демонтаж держави загального добробуту). Основну увагу приділено вивченню феномену нерівності трудових доходів, його динаміки та форм прояву в сучасному світі, а також визначенню впливу на цей різновид нерівності, з одного боку, індивідуальних характеристик робітників, а з іншого— особливостей галузі економіки, розміру підприємства та рівня соціально-економічного розвитку країни.

На підставі дослідження цих процесів автор виводить висновок, що перерозподіл доходів на користь капіталу і висока диференціація їх є квінтесенцією неоліберального капіталізму. Економічне і політичне виснаження національних держав в умовах неоліберальних реформ призвело до низької ресурсності їх, недостатньої ані для проведення широкої соціальної політики й допомоги нужденним, ані для адекватної боротьби із наслідками характерних для капіталізму криз чи якихось форс-мажорних ситуацій, таких як поточна пандемія COVID-19.

Ключові слова: неолібералізм, постфордизм, праця, соціально-економічна нерівність, нерівність у сфері праці, нерівність трудових доходів

ВИТАЛИНА БУТКАЛЮК

Неравенство в сфере труда: глобальное измерение

Переход мировой экономики от кейнсианства к неоллиберализму на исходе ХХ века повлек за собой тектонические сдвиги в сфере труда и занятости. Организация производственно-го процесса на неоллиберальных принципах в условиях постфордистского режима накопления капитала привела к тому, что постоянными атрибутами сферы труда стали нестабильность и ненадежность занятости, высокий уровень недоиспользования труда, широкое распространение рабочей бедности и малообеспеченности, а также стремительно увеличивающееся неравенство, грозящее сегодня обществу развитию и стабильности общества.

В статье на основе экономико-социологического подхода автор исследует причины расширения и специфику проявления неравенства в сфере труда в условиях постфордистского неоллиберального реформирования глобальной экономической системы.

Автор выделяет и характеризует ключевые тенденции в функционировании рынка труда, приводящие к усилению неравенства в течение последних десятилетий (снижение доли

трудовых доходов в национальном доходе стран, ослабление связи между ростом производительности труда и его оплатой, эрозию профсоюзного движения и демонтаж государства всеобщего благосостояния). Основное внимание уделяется изучению феномена неравенства трудовых доходов, его динамики и форм проявления в современном мире, а также определению влияния на данный вид неравенства, с одной стороны, индивидуальных характеристик работников, а с другой — особенностей отрасли экономики, размера предприятия и уровня социально-экономического развития страны.

На основании исследования данных процессов автор приходит к выводу, что перераспределение доходов в пользу капитала и их высокая дифференциация являются квинтэссенцией неолиберального капитализма. Экономическое и политическое истощение национальных государств в условиях неолиберальных реформ привело к их низкой ресурсности, недостаточной ни для проведения широкой социальной политики и помощи нуждающимся, ни для адекватной борьбы с последствиями характерных для капитализма кризисов или каких-либо форс-мажорных ситуаций, таких как текущая пандемия COVID-19.

Ключевые слова: неолиберализм, постфордизм, труд, социально-экономическое неравенство, неравенство в сфере труда, неравенство трудовых доходов

VITALINA BUTKALIUK

Global dimension of labor inequality

The transition of the world economy from Keynesianism to neoliberalism at the end of the twentieth century entailed tectonic shifts in the sphere of labor and employment. The organization of the production process on neoliberal principles under the conditions of the post-Fordist regime of capital accumulation has led to instability and insecurity of employment, a high level of labor underutilization, widespread labor poverty, as well as the rapidly increasing inequality that threatens social development today and stability of society.

Based on the economic-sociological approach the author examines the reasons for the expansion and the specifics of the manifestation of inequality in the world of work in the context of the post-Fordist neoliberal reform of the global economic system.

The article characterizes the key trends in the functioning of the labor market, contributing to the increase in inequality over the past decades (a decrease of the labor share in the national income, a reduction in the relationship between productivity and wages growth, the erosion of the trade union movement and the destruction of the welfare state). The main attention is paid to the study of the phenomenon of labor income inequality, its dynamics and forms of manifestation in the modern world, as well as to identify the impact on this type of inequality, both individual characteristics of workers and the characteristics of the industry, size of the enterprise, as well as the level of socio-economic development of the country.

Based on the study of these processes, the author concludes that the redistribution of income in favor of capital and their high differentiation are the quintessence of neoliberal capitalism. The economic and political depletion of nation states in the context of neoliberal reforms led to their low resources, insufficient either to carry out a broad social policy and help those in need, or to adequately combat the consequences of crises characteristic of capitalism or any force majeure situations, such as, for example, the current COVID-19 pandemic. To get the global economy out of the current crisis requires the implementation of fundamental changes not only in the field of economic policy, but also in the entire system of distribution of public goods.

Keywords: neoliberalism, post-Fordism, labor, socio-economic inequality, labor inequality, labor income inequality

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО,

доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувачка відділу соціальних експертиз Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

GULBARSHYN CHERPURKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Head of the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

gichepurko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-7540-5174>

Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері¹

Пандемія коронавірусу серйозним чином вплинула на поточні соціально-економічні процеси як у глобальному, так і в національному масштабі й, безперечно, справлятиме сильний вплив на їхній розвиток у майбутньому. Така ситуація виявилася зовсім неочікуваною для світової та національних економік, що не вкладається в жоден прогноз соціально-економічного розвитку. Глобальність і невизначеність ситуації, динаміка розвитку процесів, відсутність прецедентів і соціального досвіду з розв'язання такого роду проблем — все це посилює соціальні ризики для суспільства, зокрема для українського.

Соціальні реалії в Україні на сьогодні характеризуються підвищеними ризиками, які спричинені економічною нестабільністю, демографічною кризою, неоднозначною політичною ситуацією та відсутністю ефективних механізмів ухвалення управлінських рішень. Ці ризики стосуються кожної соціальної групи і впливають на загальний рівень людського розвитку, а під впливом поширення пандемії COVID-19 тільки загострюються.

У широкому розумінні будь-які ризики, з якими стикається людина впродовж свого життя, є соціальними, адже вони зумовлені суспільним буттям. Проте під соціальним ризиком як таким розуміють загрозу, що виникає і виявляється у рамках соціальної сфери суспільства, має негативні соціальні на-

¹ Статтю підготовлено в рамках реалізації проекту 2020.01/0212 «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід» за грантової підтримки Національного фонду досліджень України для виконання наукових досліджень і розробок у 2021 році.

Цитування: Чепурко, Г. (2021). Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 94–104.

слідки, впливає на життєдіяльність індивідів, соціальних груп та суспільства в цілому [Лібанова, 2010].

У вузькому розумінні соціальний ризик розглядають як імовірну подію, яка має призвести до критичного зменшення матеріального забезпечення у зв'язку із втратою доходу від трудової діяльності або припиненням внутрішньосімейного утримання, а також виникненням додаткових витрат на дітей та інших непрацездатних членів сім'ї, на потреби в медичних чи соціальних послугах тощо [Мачульская, 2010].

У цій статті соціальний ризик розглядається як небезпека, яка виникає і виявляється в межах соціальної сфери суспільства, що має негативні соціальні наслідки та позначається на життєдіяльності індивідів, соціальних груп і суспільства загалом.

Соціальна сфера в умовах пандемії коронавірусу зазнає підвищеного навантаження. Утворювана ситуація спричиняється до появи нових і загострення вже наявних у соціальній сфері проблем. Це вимагає глибокого аналізу тенденцій, що формуються в суспільстві, та пошуку відповідей на виклики, що виникають. Найсуттєвіші соціальні ризики пандемії стосуються трьох проблемних царин: охорони здоров'я, освіти й підтримки найбільш уразливих груп населення.

Аналіз останніх досліджень. Серед науковців, які присвятили свої доробки вивченню феномену соціального ризику, слід вирізнити таких вітчизняних та іноземних дослідників, як У. Бек [Бек, 2000], Е. Гіденс [Гіденс, 2004], В. Зубков [Зубков, 2013], Е. Лібанова [Лібанова, 2010] та Н. Луман [Луман, 1994]. Сучасні проблеми впливу пандемії на трансформації соціальної сфери висвітлювали у своїх працях Л. Черенько [Черенько, Полякова, Шишкін, 2020], О. Новікова [Новікова, Панькова, Шастун, 2020] та О. Панькова [Панькова, Шастун, Паньков, 2020].

Метою статті є дослідження як негативних, так і позитивних наслідків коронакризи, ризиків та можливостей післякризового відновлення для соціальної сфери України.

Виклад основного матеріалу. Система охорони здоров'я. Саме вона в умовах пандемії відчула на собі найбільші навантаження й вимагала мобілізації всіх наявних ресурсів. Україна значно поступається у витратах на систему охорони здоров'я як старим членам Євросоюзу, так і східноєвропейським новим членам ЄС. Упродовж останніх 10 років загальні витрати Державного бюджету України на охорону здоров'я становили в середньому 4% від ВВП, тоді як ВООЗ рекомендує витрати на рівні 7% [Тавлуй, 2020]. У 2021 році планується збільшення частки ВВП на охорону здоров'я до 4,2% порівняно із 3,4% 2020 року [Картер, 2020]. Для досягнення такого рівня охорони здоров'я, як у розвинених країнах, і забезпечення нормальної якості життя і здоров'я українців нам необхідно витрачати набагато більше та ефективніше.

Згідно зі статистикою Апарату РНБО України, число тих, хто заразився COVID-19 у світі, вже перевищило 129 млн [Система моніторингу, 2021]. Але з'ясувалося, що система охорони здоров'я не лише України, а й багатьох інших країн виявилася неефективною в боротьбі з новим вірусом, що швидко поши-

рюється планетою, а міністри охорони здоров'я країн G20 визнали, що пандемія «оголила» множинні системні недоліки в багатьох країнах світу.

Поточна ситуація продемонструвала, що медична система і наука України зовсім не готові до масштабної пандемії. Це й не дивно, позаяк тривалий час держава не виділяла достатньо коштів на фінансування науки й медицини, зокрема на зарплати вченим і медикам. Отже, не варто чекати серйозних досліджень та розробок щодо вакцин і ліків, а ефективне лікування, коли медики не мають навіть елементарних засобів захисту і про технічне оснащення лікарень годі й говорити, просто неможливе.

Чіткою стратегією і конкретним покроковим планом дій, прописаним у національному законодавстві для таких випадків, не може «похвалитися» жодна країна світу. Система охорони здоров'я в європейських країнах в період пандемії явила світові безліч прогалин та недоліків. Наприклад, у Франції за кілька місяців до початку пандемії медпрацівники вийшли на страйк, нарікаючи на недостатнє фінансування та низькі зарплати.

У Греції впродовж 2009–2016 років закрили половину лікарень і звільнили близько 13 тис. лікарів у зв'язку з тим, що фінансування на систему охорони здоров'я скоротилося вдвічі, а внаслідок приватизації медичних закладів частину витрат на медичне забезпечення взяли на себе приватні особи.

У підсумку така політика призвела до тяжких наслідків, відчуті які французи та греки змогли вже зараз, внаслідок поширення коронавірусної інфекції: якщо на 100 тис. французів передбачено 11 ліжко-місць інтенсивної терапії, то на 100 тис. греків — всього 6 [Ягодка, 2020].

В Італії показники з ліжко-місцями трохи кращі, ніж у Франції та Греції (12 місць на 100 тис. італійців), але масштаби лиха в Італії ми вже можемо побачити на власні очі з огляду на сумну статистику та кількість летальних випадків внаслідок спалаху вогнища поширення ковіду в регіоні Ломбардія.

Американська медицина й система охорони здоров'я в цілому виявилися так само не ідеальними й безсилими перед пандемією коронавірусу. У США немає безкоштовної медицини як такої: тільки мала частина населення (літні люди, бідні) може лікуватися за державними програмами безкоштовно, інші купують страховку, але, на жаль, не всі в змозі оплатити вартість страховки. Медицина у США — річ дорога, а не суспільне благо, звідси й високі показники заражених і померлих від коронавірусу. Утім, навіть медичне страхування часто не покриває витрат на необхідні послуги, а виклик швидкої допомоги в середньому обходиться в 600 USD. Багато хто не поспішає звертатися до лікарні із симптомами коронавірусу, сподіваючись на просте ГРВІ, — звідси й сумна статистика; водночас ті, хто звернувся по невідкладну допомогу з підозрою на коронавірус, отримують «рахунки-сюрпризи» в кілька тисяч доларів.

Таким чином, новітні методи лікування, сучасне обладнання та підходи до лікування не мають сенсу без можливості скористатися усіма благами сучасної американської медицини для простих людей. Результати такої політики невтішні [Освіта в Україні, 2020].

Пандемія коронавірусу засвідчила необхідність зміни ставлення до медиків і вчених в Україні. Сьогодні медпрацівникам елементарно бракує масок, рукави-

чок, захисних костюмів, відсутній як такий держрезерв засобів захисту. У державних наукових установах не створено умов для роботи з інфекційним збудником такого класу: немає систем вентиляції, немає ресурсів і устаткування для забезпечення безпеки і запобігання неконтрольованого поширення вірусу. На сьогодні маємо лише низькі зарплати у вчених і медиків і неможливість проводити повноцінні досліди та дослідження.

Очевидно, що після закінчення пандемії знадобиться серйозний аналіз проблем, що уявилися сьогодні у сфері охорони здоров'я, а також розроблення стратегічних заходів, спрямованих на підтримку національної системи охорони здоров'я, медичних закладів та медичних працівників.

Сфера освіти. За умов пандемії українська система освіти в цілому зберегла свою працездатність, забезпечивши дистанційну підтримку навчального процесу. Пандемія сприяла пришвидшеному впровадженню цифрових технологій у навчальний процес. Серед експертів побутує думка, що після пандемії світ вищої освіти вже не буде тим самим.

По-перше, є ризик розшарування університетів за ступенем включеності їх у дистанційну освіту. Як показав перший місяць роботи в дистанційному режимі, у кращих умовах з точки зору забезпечення якості навчального процесу виявилися ті навчальні заклади, які й раніше серйозно займалися розвитком електронного освітнього середовища та дистанційної освіти (їх в Україні лише близько двадцяти). Другу групу становлять виші, які мали певний доробок і змогли налагодити у себе мінімально необхідні технології онлайн-освіти. Але є виші, які зовсім не змогли адаптуватися до цифрового формату освіти та організації своєї діяльності, й унаслідок цього там сильно постраждала якість навчального процесу. В деяких університетах триває «режим месенджера» (листування електронною поштою або через месенджер). Фактично це не дистанційне навчання, а перехід на самостійну роботу студентів, відправлення завдань порціями, без веб-зустрічей та комунікації, тобто перехід студентів на самонавчання.

По-друге, є ризики, пов'язані з істотною інтенсифікацією віддаленої роботи викладачів за умов зникнення усталеного поділу на робочий і неробочий час, а також з ускладненням контролю за режимом та якістю роботи з боку академічної спільноти. Не випадково в середовищі працівників освіти спостерігається неоднозначне ставлення до цифровізації. Викладацьким кадрам довелося у пришвидшеному режимі набувати нових для багатьох з них компетенцій.

Підбиваючи проміжні підсумки ситуації з переходом українських університетів на дистанційне навчання, слід зауважити, що це величезний і складний виклик, який наражає педагогічне середовище на надзвичайні труднощі та проблеми. Разом з тим це й чудовий шанс зробити українську освіту більш конкурентоспроможною, гнучкою, привабливою та якісною. Від того, як ми скористаємося цим шансом, залежить майбутнє вищої освіти в Україні.

Що стосується шкільної освіти, зокрема організації викладання навчальних предметів дистанційно, то 90,1 % директорів ЗЗСО зазначали, що освітній процес було налагоджено всіма або майже всіма вчителями початкових класів (100 %), 82,4% відповіли, що такого ж показника було досягнуто вчителями базової школи, а 83,6 % — вчителями старшої школи [Количество пользователей, 2019].

Під час дистанційного навчання існували певні технічні обмеження, найсуттєвішими з яких, на думку опитаних, були: відсутність швидкісного підключення до мережі інтернет в учнів вдома, брак вдома в учнів цифрових пристроїв, відсутність швидкісного підключення до мережі інтернет вдома у педпрацівників. Лише 2,5 % респондентів підтвердили, що жодних обмежень не відчули. Що ж до забезпеченості комп'ютерною технікою та іншим обладнанням для ефективно організації дистанційного навчання, то дослідження виявило: 54,8 % респондентів зазначали, що всі або майже всі вчителі забезпечені, тоді як 12,3 % підтвердили аналогічний рівень забезпечення в учнів. Порівняно високим був відсоток відповідей «більшість (75 %)» щодо технічного забезпечення навчання онлайн; цього разу процент був вищим застосовно до учнів і сягав 55,7 %, а для вчителів становив 34,5 % [Pandemic hits, 2020].

Ще одна група ризиків пов'язана з обмеженим поширенням мережі інтернет, особливо в сільській місцевості. Загальний рівень проникнення інтернету в Україні перебуває на позначці 71%, а в сільській місцевості — близько 58% [Панькова, Шастун, Паньков, 2020]. Періодичні перебої зв'язку, відсутність необхідних серверних потужностей в деяких вишах і школах, нестабільне з'єднання навіть між різними частинами одного регіону свідчать про необхідність пришвидшення цифровізації в освітній сфері. Нерівномірний доступ до швидкісного покриття, різна готовність батьків допомагати дітям з організацією дистанційного навчання, брак сучасної техніки, а також різний рівень комп'ютерної грамотності й навичок роботи з онлайн-інструментами як серед вчителів та викладачів, так і серед студентів та учнів, а також ексклюзія, тобто виключення школярів з особливими потребами, — все це поглиблює наявні нерівності між мешканцями міст і сіл, а також між більш і менш заможними домогосподарствами.

Пандемія, спричинена коронавірусом, вплинула на звичні режими життя учнів та студентів, їхніх родин, викладачів, зумовила далекосяжні економічні та суспільні наслідки, загострила низку соціально-економічних проблем, серед яких: рівність доступу до навчання (різний рівень забезпеченості родин засобами для дистанційного навчання та неоднаковий доступ до якісного інтернету); забезпеченість школярів повноцінним харчуванням (певна категорія дітей харчувалися безкоштовно у школах); надання освітніх послуг дітям з особливими освітніми потребами (діти з певними нозологіями не мають можливості отримувати освітні послуги дистанційно); додаткові потреби домашнього догляду за дітьми (передусім це стосується сфери дошкільної та початкової освіти); інші соціально-економічні проблеми, зумовлені пандемією.

Важливо зважати на те, що незалежно від пандемії розвиток онлайн-освіти є одним з основних глобальних трендів, який передбачає як певні можливості, так і загрози. З урахуванням його розвитку необхідно аналізувати й послідовно нарощувати конкурентоспроможність української освіти в цифровому середовищі, яке, як відомо, не знає меж.

Підтримка найуразливіших груп населення. Епідемії, як і економічні кризи, здійснюють непропорційний вплив на різні верстви населення, що може викликати збільшення нерівності. Саме пандемія привернула увагу до тих людей,

кому особливо потрібна допомога. На підставі минулого досвіду, висновків з попередніх криз і поточної інформації про пандемію можна вирізнити певні групи: літні, люди з обмеженими можливостями за станом здоров'я, члени багатодітних сімей та ін.

За даними опитування, проведеного у серпні Європейським банком реконструкції та розвитку (далі — ЄБРР) спільно з дослідницьким центром і Інститутом економічних досліджень (Ifo), коронакриза погіршила фінансовий стан 68% українських домогосподарств. Майже третина, тобто 26% почали економити навіть на продуктах харчування [ЮНІСЕФ, 2020].

За прогнозами UNICEF, понад 6 млн українців (з них 1,4 млн — діти) можуть опинитися за межею бідності через соціально-економічну кризу, викликану COVID-19 [Коронавірус, 2020]. Відповідно до аналітики, рівень бідності зросте з 27% до 44%. Вплив на зростання дитячої бідності буде ще відчутнішим: з 33% до 51%. Тобто новітні розрахунки ЮНІСЕФ передбачають, що скрутне фінансове становище очікує кожна друга родина з дітьми. ЮНІСЕФ стурбований, що погіршення економічної ситуації матиме найбільш руйнівний вплив на багатодітні сім'ї, одиноких батьків з дітьми, родини з дітьми до трьох років та одиноких пенсіонерів віком за 65 років.

ЮНІСЕФ наголошує необхідність розроблення короткочасної та довготривалої стратегії соціального захисту. У форматі екстреного реагування ЮНІСЕФ пропонує розглянути можливість тимчасових універсальних виплат всім домогосподарствам з дітьми. Також необхідно розширювати наявні програми з підтримки сімей, зокрема збільшити щомісячні виплати допомоги при народженні дитини. Міжнародний досвід підтверджує, що поєднання грошових виплат із локальними механізмами соціальних послуг є найбільш успішною системою соціального захисту.

Заходи держави у сфері соціального захисту, впроваджені як реагування на коронакризу, здебільшого стосувалися грошових форм соціальної допомоги, які нерідко були адресними й мали вигляд разових та/або невеликих виплат. Наприклад, одноразову грошову допомогу у розмірі 1000 грн було виплачено пенсіонерам, чії пенсії менші за 5 тис. грн, та громадянам, які одержують державну соціальну допомогу у зв'язку з інвалідністю та за віком замість пенсії [Коронавірус, 2020].

Натомість негрошові форми допомоги, зокрема соціальні послуги, лишилися цілковито поза увагою. Отже, зосередившись на субсидіях та виплатах, під час карантину профільне міністерство не приділило належної уваги соціальним послугам з догляду та соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги.

Важливість турботи про такі категорії громадян, розуміння того, що одних зусиль тільки держави недостатньо, вплинули на ставлення людей до тих, хто особливо потребує підвищеної уваги. Поява різноманітних форм допомоги й підтримки, як з боку держави, так і з боку громадян, сприяє посиленню елементів громадянського суспільства, які особливо яскраво проявляються в ситуації, що склалася.

Вплив пандемії на взаємодію влади й суспільства. Пандемія уявила новий стан суспільства, громадських і політичних комунікацій. Українці, багато з яких виявилися в умовах самоізоляції, виявили готовність до освоєння нових форм комунікації та віддаленої роботи. Оскільки в царині комунікацій ми маємо справу з глобальним трендом, необхідно розвивати взаємодію влади й суспільства.

За результатами моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2020 рік, переважна більшість (74%) населення вважає, що влада недостатньо або зовсім нічого не робить для боротьби з поширенням епідемії коронавірусу (52% і 22% відповідно). Лише 13 % опитаних вважають, що влада робить все можливе.

У рамках моніторингу респондентам запропонували висловитись щодо такої думки: «Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно». І 81% опитаних погодилися із цим. Як бачимо, відчуття незахищеності, нестабільності, хиткості, розбалансованості переслідує сьогодні українського громадянина в усіх сферах його життєдіяльності.

Багаторічний кризовий стан українського суспільства призвів до втрати значною мірою його економічного потенціалу в цілому, а карантинні обмеження призвели до втрати звичних доходів істотної частки населення. Відповідаючи на запитання моніторингового опитування населення України [Ворона, Шульга, 2020]: «З якими проявами економічної кризи в Україні в результаті карантину зіткнулися Ви особисто або члени Вашої сім'ї?», — практично кожен шостий з респондентів (17,1%) зазначив, що залишився без заробітку під час карантину, а кожен п'ятий (19,5%) — що в аналогічній ситуації опинився(-лися) член(-и) його родини. Частка тих, хто за цей період отримував заробітну плату (пенсію) у неповному обсязі, становила 12,6%, а тих, хто не отримав цих виплат взагалі, — 4%. Внаслідок карантину стали безробітними 3% респондентів, а частка тих, хто повідомив, що це трапилося з кимось із їхніх родин, становила вдвічі більше — 6,3%. Зменшення статків та звільнення в низці галузей призвели до того, що громадяни вимушено повертаються до практик економії в повсякденному житті. Так, 33,2% респондентів обмежують купівлю одягу, взуття, інших речей, 27% скорочують споживання продуктів харчування.

Подальші наслідки достатньо прогнозовані — збідніння населення вимагатиме дедалі більших видатків з бюджету. Але занепад економіки ускладнює наповнення державного бюджету, що спричинюватиме конкуренцію за бюджетні субвенції між соціально вразливими групами громадян: пільговиками, пенсіонерами, безробітними тощо. Наслідком цього є зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Пандемія стала істотним чинником, що вплинув на суспільні настрої. Багато людей перебувають в умовах стресу та фрустрації. Тож 72% українців стурбовані чи радше стурбовані з приводу проблеми епідемії коронавірусу (34% і 38% відповідно), 59% вважають, що епідеміологічна ситуація значно або трохи погіршилася (33% і 26% відповідно), 51% вважають, що за останній місяць ризик захворіти на коронавірус збільшився, протилежної думки дотримується лише близько 4%, 30% вважають, що ситуація не змінилася, а 15% завагалися з від-

повіддю, зрештою, 57% стверджують, що значно або трохи погіршилося матеріальне становище сім'ї (22% і 35% відповідно).

Висновки та перспективи подальших досліджень

Коли безпосередня загроза поширення вірусу спаде, а несприятливі соціальні наслідки пандемії увиразняться, можна прогнозувати зростання суспільного невдоволення і протестних настроїв. За цих умов потрібна активна робота щодо забезпечення конструктивного суспільного діалогу й довіри.

Чимало проблем у соціальній сфері, що виникли або поглибились через карантин і не дістали належної реакції з боку держави, так чи інакше пов'язані із системними проблемами у цій царині. Уваги з боку держави потребують структурні проблеми — для своєчасного реагування на виклики, для розроблення комплексних підходів і рішень, що працюватимуть на довгострокову перспективу.

Джерела

- Бек, У. (2000). *Общество риска на пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Ворона, В.М., Шульга, М.О. (ред.) (2020) *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Гіденс, Е. (2004). *Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя*. Київ: Альтерпрес.
- Зубков, В.И. (2013). *Социологическая теория риска: монография*. Москва: РУДН.
- Картер, С. (2020). *Расходы на здравоохранение в 2021 году предусмотрены на уровне 4,2% ВВП*. Минфин. Отримано з: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1891484-vidatki-na-okhoronuzdorovya-u-2021-rotsi-peredbacheni-na-rivni-4-2-vvp-minfin>
- Количество пользователей интернетом в Украине выросло на 7% (2019)*. Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2019/10/11/652498/>
- Коронавірус і соціальний захист: між реформою і кризою (2020)*. Отримано з: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-sotsialni-zakhyst-mizh-reformoi-i-kryzoiu/>
- Лібанова, Е.М. (ред.) (2010). *Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, Держкомстат України.
- Луман, Н. (1994). *Понятие риска. THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем*, 5, 135–160.
- Мачульская, Е.Е. (2010). *Право социального обеспечения: учебник*. Москва: Юрайт.
- Новікова, О.Ф., Панькова, О.В., Шастун, А.Д. (2020). *Цифровий розвиток у процесах подолання ризиків та небезпек в умовах пандемії COVID-19*. *Бізнес-навігатор*, 4 (60).
- Освіта в Україні: виклики та перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник (2020)*. Київ. Отримано з: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2020/metod-zbirka-osvita-ta-covid-2020.pdf>
- Панькова, О.В., Шастун, А.Д., Паньков, Д.В. (2020). *Інформаційно-комунікативне забезпечення в процесах протидії ризикам та загрозам пандемії COVID-19 у трудовій сфері України*. В: *IX Міжнародна науково-практична конференція «Science and practice of today», Анкара, Туреччина, 16–19 листопада, 2020*. Отримано з: https://isg-konf.com/uk/science-and-practice-of-today-ua/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=Zb%D1%
- Система моніторингу поширення епідемії коронавірусу (2021)*. Отримано з: <https://covid19.rnbo.gov.ua/>

Тавлуй, Т. (2020). *Что не так с украинской медициной и что нужно изменить после пандемии*. Отримано з: <https://nv.ua/biz/experts/ukrainskaya-medicina-v-plachevnom-sostoyanii-rochemu-tak-i-ot-chego-eto-zavisit-50080398.html>

Черенько, Л.М., Полякова, С.В., Шишкін, В.С. та ін. (2020). *Вплив коронавірусної кризи на бідність: перші наслідки для України*. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, НАН України. Отримано з: https://ids.org.ua/arhiv/poverty_forecast.pdf

ЮНІСЕФ *стурбований стрімким зростанням дитячої бідності через COVID-19* (2020). Отримано з: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/yunisef-sturbovaniy-strimkim-zrostanniyam-dityachoyi-bidnosti-cherez-covid-19-347994_.html

Ягодка, О. (2020). *Як коронавірус впливає / вплине на систему охорони здоров'я в Україні?* Отримано з: <https://eba.com.ua/yak-koronavirus-vplyvaye-vplyne-na-systemu-ohorony-zdorovya-v-ukrayini/>

Pandemic hits EBRD regions harder than advanced Europe – survey by Vanora Bennett (2020). Отримано з: <https://www.ebrd.com/news/2020/pandemic-hits-ebrd-regions-harder-than-advanced-europe-survey.html>.

Отримано 09.04.2021

References

Beck, U. (2000). *Risk society: towards a new modernity*. [In Russian]. Moscow: Progress-Traditsia. [=Бек 2000]

Giddens, A. (2004). *Runaway world: how globalization is reshaping our lives*. [In Ukrainian]. Kyiv: Alterpres. [=Бек 2000]

Zubkov, V.I. (2013). *Sociological theory of risk: monographs*. [In Russian]. Moscow: RUDN. [=Зубков 2013]

Karter, S. (2020). *4.2% of GDP is planned to be spent on healthcare in 2021. Ministry of Finance*. [In Russian]. Retrieved from: <https://www.unn.com.ua/ru/news/1891484-vidatki-na-okhoronu-zdorovya-u-2021-rotsi-peredbacheni-na-rivni-4-2-vvp-minfin> [=Капреп 2020]

Number of Internet users in Ukraine increased by 7% (2019). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.althoughda.com.ua/rus/news/2019/10/11/652498/> [=Количество 2019]

Coronavirus and social security: between reform and crisis (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-sotsialnyi-zakhyst-mizh-reformoi-i-kryzoiu/> [=Коронавірус 2020]

Libanova, E.M. (Ed.) (2010). *Human development in Ukraine: minimizing social risks*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ptukha Institute of Demography and Social Study of the National Academy of Sciences of Ukraine, State Statistics Committee of Ukraine. [=Лібанова 2010]

Luhmann, N. (1994). *Concept of risk*. [In Russian]. *Thesis: Theory and History of Economic and Social Institutions and Systems*, 5, 135–160. [=Луман 1994]

Machulskaya, E.E. (2010). *Social security law: textbook*. [In Russian]. Moscow: Yurayt. [=Мачульская 2010]

Novikova, O.F., Pan'kova, O.V., Shastun, A.D. (2020). *Digital development in overcoming risks and threats in context of COVID-19 pandemic*. [In Ukrainian]. *Business Navigator*, 4 (60). [=Новікова 2020]

Pan'kova, O.V., Shastun, A.D., Pan'kov, D.V. (2020). *Communication & information support of resisting risks and threats of COVID-19 pandemic in labor sphere of Ukraine*. [In Ukrainian]. In: *IX International Scientific Conference «Science and Practice of Today»*, Ankara, Turkey, November 16-19, 2020. Retrieved from: https://isg-konf.com/uk/science-and-practice-of-today-ua/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=Zb%20D1%20 [=Панькова 2020]

Monitoring system of Coronavirus epidemic spreading (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://covid19.rnbo.gov.ua/> [=Система моніторингу 2021]

Education in Ukraine: challenges and prospects. Analytical information issue (2020). [In Ukrainian]. Kyiv. Retrieved from: [https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2020/metod-zbirka-osvita-ta-covid-2020.pdf](https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya%20serednya/serpneva-konferencia/2020/metod-zbirka-osvita-ta-covid-2020.pdf) [Освіта в Україні 2020]

Tavlui, T. (2020). *What is wrong with Ukrainian medical sphere and what should be changed after pandemic*. [In Russian]. Retrieved from: <https://nv.ua/biz/experts/ukrainskaya-medicina-v-plachevnom-sostoyanii-pochemu-tak-i-ot-chego-eto-zavisit-50080398.html> [=Тавлуй 2020]

Vorona, V.M., Shulha, M.O. (Eds.) (2020) *Ukrainian Society: Monitoring of Social Changes*, 7 (21). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Ворона, Шульга 2020]

Cheren'ko, L.M., Poliakova, S.V., Shyshkin, V.S. et al. (2020). *The impact of coronavirus crisis on poverty: first consequences for Ukraine*. [In Ukrainian.] Kyiv: Ptuha Institute of Demography and Social Study, NAS of Ukraine. Retrieved from: https://idss.org.ua/arhiv/poverty_forecast.pdf [=Черенько 2020]

UNICEF concerns about rapid increasing of child poverty by reason of COVID-19 (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/yunifsturbovaniy-strimkim-zrostannyam-dityachoyi-bidnosti-cherez-covid-19-347994_.html [=ЮНІСЕФ 2020]

Yagodka, O. (2020). *How does coronavirus affect the healthcare system in Ukraine?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://eba.com.ua/yak-koronavirus-vplyvaye-vplyne-na-systemu-ohorony-zdorov-ya-v-ukrayini/> [=Ягодка 2020]

Pandemic hits EBRD regions harder than advanced Europe – survey by Vanora Bennett (2020). Retrieved from: <https://www.ebrd.com/news/2020/pandemic-hits-ebrd-regions-harder-than-advanced-europe-survey.html>

Received 09.04.2021

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Пандемія COVID-19: виклики та загрози у соціальній сфері

У статті порушено актуальне питання про соціальні ризики пандемії COVID-19 у трьох проблемних царинах: охорони здоров'я, освіти, підтримки найбільш уразливих груп населення. Проаналізовано вплив пандемії на взаємодію влади й суспільства. При цьому соціальний ризик розглядається як небезпека, яка виникає і виявляє себе в межах соціальної сфери суспільства, спричиняючи негативні соціальні наслідки, та позначається на життєдіяльності індивідів, соціальних груп і суспільства загалом. Поточна ситуація продемонструвала, що медична система та наука України виявилися неготовими до масштабної пандемії. Автор зазначає, що після закінчення пандемії знадобиться серйозний аналіз проблем, що уявилися сьогодні у сфері охорони здоров'я, та розроблення стратегічних заходів, спрямованих на підтримку національної системи охорони здоров'я, медичних закладів та медичних працівників. У статті проаналізовано вплив пандемії на звичні режими життя учнів / студентів, їхніх родин, викладачів, що зумовило далекосяжні економічні та суспільні наслідки, загострило низку соціально-економічних питань, зокрема щодо рівності доступу до навчання (різний рівень забезпеченості родин засобами для дистанційного навчання та неоднаковий доступ до якісного інтернету). Визначено, що саме пандемія привернула увагу до тих людей, кому особливо потрібна допомога: літніх, людей з обмеженими можливостями здоров'я, членів багатодітних сімей та ін. Багато проблем у соціальній сфері, що виникли або поглибилися у ситуації карантину і не дістали належної реакції з боку держави, так чи інакше пов'язані із системними проблемами в цій царині. Отже, у статті порушено питання про роль держави в розв'язанні структурних проблем — для своєчасного реагування на виклики, розроблення комплексних підходів і рішень, що працюватимуть на довгострокову перспективу.

Ключові слова: соціальні ризики, пандемія, сфера охорони здоров'я, освіта, вразливі групи населення

ГУЛЬБАРШИН ЧЕПУРКО

Пандемия COVID-19: вызовы и угрозы в социальной сфере

В статье поднимается актуальный вопрос о социальных рисках пандемии COVID-19 в трех проблемных сферах: здравоохранения, образования, поддержки наиболее уязвимых групп населения. Анализируется влияние пандемии на взаимодействие власти и общества. При этом риск рассматривается как опасность, которая возникает и проявляется в пределах социальной сферы общества, вызывая негативные социальные последствия и сказываясь на жизнедеятельности индивидов, социальных групп и общества в целом. Нынешняя ситуация продемонстрировала, что медицинская система и наука Украины не готовы к масштабной пандемии. Автор отмечает, что после окончания пандемии потребуются серьезный анализ проблем, проявившихся сегодня в сфере здравоохранения, и разработка стратегических мер, направленных на поддержку национальной системы здравоохранения, медицинских учреждений и медицинских работников. В статье анализируется влияние пандемии на привычные режимы жизни учеников / студентов, их семей и преподавателей, что обусловило отдаленные экономические и общественные последствия, обострило ряд социально-экономических вопросов, в частности о равенстве доступа к обучению (разный уровень обеспеченности семей средствами для дистанционного обучения и неодинаковый доступ к качественному интернету). Показано, что пандемия привлекла внимание к тем людям, кому особенно нужна помощь: пожилым, людям с ограниченными возможностями здоровья, многодетным семьям и т.п. Большое количество проблем в социальной сфере, которые возникли или углубились во время карантина и не получили должной реакции со стороны государства, так или иначе связаны с системными проблемами в данной сфере, поэтому в статье поднимается вопрос о необходимости внимания со стороны государства к структурным проблемам — для своевременного реагирования на вызовы, для разработки комплексных подходов и решений, нацеленных на долгосрочную перспективу.

Ключевые слова: социальные риски, пандемия, сфера здравоохранения, образование, уязвимые группы населения

GULBARSHYN CHEPURKO

COVID-19 pandemic: challenges and threats in the social sphere

The article raises the issue of social risks of the COVID-19 pandemic in three problem areas: health, education, support for the most vulnerable population groups, analyzes the impact of the pandemic on the interaction of government and society. In this case, social risk is seen as a danger that arises within the social sphere of society, which has negative social consequences and affects the lives of individuals, social groups and society as a whole. The current situation has shown that the medical and science systems of Ukraine are not ready for a large-scale pandemic. The author notes that after the end of the pandemic, a serious analysis of the problems that have arisen in the field of health care and the development of strategic measures to support the national health care system, medical institutions and health workers will be needed. The article analyzes the impact of the pandemic on the usual lifestyles of pupils / students, their families and teachers, which led to far-reaching economic and social consequences, emphasized on a number of socio-economic issues, including: — equal access to education (not all families can provide the same means for distance learning and have access to quality Internet). Pandemic allowed focusing on those people who especially need help: the elderly people, people with disabilities, members of large families and others. A large number of problems in the social sphere, which arose or deepened during the quarantine and did not receive a proper response from the state, are largely related to systemic problems. The article raises emphasizes on the fact that the attention of the state needs to be focused on structural problems. The state has to respond to the challenges in a timely manner, develop integrated approaches and solutions that will work in the long term perspective.

Key words: social risks, pandemic, health care, education, vulnerable groups

OLGA BUROVA,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Sociopolitical Processes, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv (12, Shovkovychna Street, Kyiv, 01021)

burova_olga@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4149-8859>

Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine

There are at least three points that determine the relevance of the chosen research topic. First, reform-oriented efforts undertaken by Ukrainian power structures need to be evaluated from a sociological standpoint. Second, a number of challenges on this pathway ought to be highlighted. Third, some ways to overcome these challenges should be outlined.

The success of a particular reform considerably depends on the ordinary citizens' awareness of the reform and their willingness to participate personally in the implementation of this reform, thereby changing the country for the better. Such a change can start even in a small locality. Quite a few people in Ukraine still regard the life outside their apartment as something «separate», complaining about «numerous problems» but thinking that they are not in a position to fix any of these problems. There are also people who strongly rely on the President or the Government to enhance the quality of life in their community or even neighbourhood, thus overlooking the role of local authorities in the place where they live¹. However, local governments perform a wide range of tasks — from keeping the streets clean and putting in bike lanes in cities to providing social care and affordable housing, as well as encouraging entrepreneurship and supporting start-ups [Bronshstein & Reichental, 2020; Local Government Association, s. a.]. All this must be taken into consideration when a person decides how to cast his/her vote.

Various criteria can be used to evaluate the performance of local authorities; yet, the quality of public services (such as water and electricity supply, apartment heating, healthcare provision) and that of infrastructure (public transit, road construction and maintenance, telecom networks, etc.) are the most common. Reliable and accessible public services, along with safe and convenient infrastructure, help to meet the needs

1 According to the data of a nationwide survey conducted in 2019, the overwhelming majority of respondents considered the central authorities (and the President in particular) responsible for a state of affairs in Ukraine [Reznik, 2019: pp. 346–347].

of local residents and make them feel comfortable. Of course, developing good infrastructure involves significant costs, but it is the duty of a local government to manage costs, as well as to make the information pertaining to revenues and budget expenditures open to the public.

In the context of our research paper, it makes sense to provide a brief description of key powers and responsibilities of local governments in Ukraine. The municipal authority of the capital city (Kyiv) may serve as an illustration.

The Law «On the capital of Ukraine, the Hero City of Kyiv»¹, stipulates the separation of powers in Kyiv between the legislature (council) and the executive (administration) [The Law of Ukraine № 401-XIV, 1999]. Kyiv City Council (KCC) is a local representative body whose members are popularly elected for a five-year term under a proportional representation system². The Mayor of Kyiv, who is also elected by popular vote, serves as the head of KCC³. Kyiv City State Administration (KCSA) is accountable to Kyiv City Council. The head of KCSA is appointed by the President of Ukraine [Kaidan, 2015].

Kyiv City Council enacts ordinances and resolutions; in addition, they adopt an annual municipal budget and some budget amendments throughout the year. Much of the work of KCC takes place in standing committees that make decisions and deal with specific subjects — such as urban planning, architecture and land use, socio-economic development, energy and utilities sector, environmental policy, education, health care, etc. So far as Kyiv City State Administration is concerned, there are currently over 20 departments. Each one focuses on a specific area (housing, transport infrastructure, social policy, etc.)⁴. District state administrations (geographically, Kyiv consists of ten districts) are subordinate to KCSA. Besides, there are nearly 200 communal enterprises operating in various areas of economic activity (education, social care, communications, the arts culture, sports, etc.), which are subordinate to Kyiv City Council or Kyiv City State administration.

The overall structure of local authorities in the rest of Ukraine is similar to that in Kyiv. For example, there is a city council and an executive committee in other big cities or a village council and an executive committee in villages. Their duties and functions, however, may vary from one locality to another.

For the past few years, a series of reforms have been implemented in Ukraine, which are expected to improve the standard of living and quality of life for ordinary citizens. For instance, the decentralisation reform, which was launched in 2014, aimed

1 The title «hero» was bestowed upon Kyiv (along with other 11 cities and Brest Fortress) in Soviet times for outstanding bravery during World War II.

2 In Ukraine, proportional representation was introduced into the local elections as late as October 2020.

3 The Mayor of Kyiv, like those of other Ukrainian cities, is elected as an individual, rather than a representative of a national political party.

4 More information can be found on the website of Kyiv City Council and Kyiv City State Administration (<http://kyivcity.gov.ua>). Annual budget reports are available on the website of the Department for the Economy and Investment of KCSA (<https://dei.kyivcity.gov.ua/content/richnyy-zvit-mkyie-va.html>).

to create an effective and efficient system of local governance by transferring a range of powers, responsibilities and resources from the central government to basic administrative-territorial units called «amalgamated hromadas» [Cabinet of Ministers of Ukraine, s. a.]. They are also referred to as «united territorial communities» (UTC) or «united local communities» (ULC). The first local elections took place in newly-formed ULCs as early as October 2015, and by June 2020 over 1,000 united local communities had been established.

Obviously, it is a candidate's ability to convince the public that increases their chance of winning the election. Someone who runs for mayor, local councillor or head of ULC for the first time should clearly explain to the voters how he/she can make a difference to their city, town, district or community [Rusiya & Gandaloeva, 2020: p. 95]. As for incumbents, they are likely to get re-elected if the results of their work are positive and visible to most local residents. In other words, «rational, utility-maximising» voter models predominate [Hansen, 1994: p. 1]. Political views or party affiliation does not seem to be of primary importance — for example, the residents of big Ukrainian cities such as Kharkiv and Dnipro (as well as smaller ones like Bucha¹) voted for the same candidate in at least two consecutive mayoral elections. These people belonged to different political parties or were non-partisan; evidently, they won the elections because of having proved themselves to be skilful managers, who know how to run a city and make the residents feel satisfied with their work.

Nevertheless, we should not underestimate some other factors — not only of a socio-economic but also of a sociocultural and psychological nature — which may have an impact on electoral choice too. Politicians use various means to persuade people to vote for them — from distributing free food parcels to seniors, renovating playgrounds and patching potholes during an election campaign to eye-catching billboard advertisements and even celebrity endorsement. So, one should not confuse «one-off» actions (such as repairing a road just before the election) with those aimed at the true improvement of living conditions in a particular city or neighbourhood. On the other hand, there are people who vote for the incumbent despite not being really satisfied with his/her work. Rather, they do so «for the sake of stability» because choosing a «familiar face», in their view, will not entail any unpredictable change.

Therefore, it is necessary to specify the factors conducive to citizens' satisfaction with local governments and then try to conclude how these factors can determine one's choice in favour of a particular candidate at local elections. For this purpose, we will use the findings of a recent (September–October 2020) nationwide survey. This survey was carried out by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine within the framework of the project «Ukrainian society: Monitoring social changes». In total, 1,800 persons aged 18 and over, as well as from different socio-demographic groups, were interviewed². The study covered all Ukraine's regions, except for

1 Bucha had been a village and then a small town in Kyiv oblast for decades. In 2007, it gained city status. Bucha is known for good urban planning, environmental policies and comfortable living conditions [«Bucha», s. a.; Bucha City Council, 2016].

2 The principles of sample design for a survey within this project are thoroughly described in the brochure «Ukrainian society in 1992–2018: Monitoring social changes» [Golovakha, Panina, & Parakhonska, 2019: p. 6].

the Autonomous Republic of Crimea and non-government controlled areas in the East; therefore, the data obtained can be generalised to the entire population of Ukraine.

We will start our analysis from considering Ukrainians' *overall attitude towards local* (municipal and other) *authorities*. As can be seen from Table 1, oblast¹ state administrations were evaluated positively only by 17.9% of respondents, whereas 42.4% of them held opposite views on that issue. Raion state administrations, mayors and ULC heads «scored» a little higher: 27.5% of those interviewed were «somewhat positive» about their work. Nonetheless, negative opinions prevailed².

Table 1

The answers given by respondents to the question:

«How do you evaluate the work of ... ?» (%)

	Very positively	Somewhat positively	Do not know	Somewhat negatively	Very negatively	No answer
Raion state administration, mayor of your city / head of ULC	5.3	27.5	30.0	20.3	16.7	0.2
Oblast state administration (OSA)	1.6	16.3	39.5	23.2	19.2	0.2

Source: [Vorona & Shulha, 2020: p. 459].

Within the framework of the survey, respondents were also asked whether they were satisfied with the work of city/town and raion councillors³. According to the figures, around one seventh (15.1%) of those interviewed reported being «somewhat satisfied» and 1.2% were even «completely satisfied». However, 28.6% and 19.8% of respondents were «somewhat» or «completely dissatisfied». Another point worth noting is that over one-third (35.2%) of those surveyed were «neither satisfied nor dissatisfied» with their local councils. Several explanations of this phenomenon can be given. The respondents might feel dissatisfied with the people they elected, but at the same time be unwilling to say that openly. They might not know what local authorities are supposed to do (or what has been already done in their city/district). Anyway, further research is needed to clarify the situation.

After analysing Ukrainians' satisfaction with local governments in general, we will focus on some particular indicators related to their performance. *Utility service quality* is the first one on the list. Apart from water and power supply, sewerage, as well as waste collection and disposal, these services usually include lift maintenance and repairs, hallway and staircase cleaning, pest control, lawn care, snow removal, etc. Table 2 shows that just over a fifth (22.4%) of those interviewed were on the whole satisfied with utility services, whereas more than twice as many respondents (47.5%) expressed

1 *Oblast* (which roughly corresponds to province) is a sub-national entity in Ukraine. Oblast capitals are usually big cities such as Kharkiv, Odesa, Lviv, Dnipro, etc. Ukraine consists of 24 oblasts, which are subdivided into raions (the latter can be likened to counties).

2 Unfortunately, due to the wording of the question, it does not seem possible to differentiate between a respondent's evaluation of the mayor's performance and that of raion state administration.

3 In most academic papers, newspaper articles, official documents, etc. written by Ukrainians, local councillors are usually called deputies.

dissatisfaction. The rest (29.9% of those surveyed) did not give a definite answer. 31.0% of respondents, answering the question about the condition of their apartment block or yard, considered it satisfactory. 44.3% of those interviewed were either «somewhat» or «completely dissatisfied», and nearly a quarter (24.5%) found it difficult to answer. From this set of data, it can be inferred that a significant part of Ukraine's population do not live a comfortable life (in regard to their neighbourhoods).

Table 2

**The answers given by respondents to the question:
«To what extent are you satisfied with ... ?» (%)**

	Completely satisfied	Somewhat satisfied	Neither satisfied nor dissatisfied	Somewhat dissatisfied	Completely dissatisfied	No answer
Utility services	1.7	20.7	29.9	26.9	20.6	0.2
The sanitary condition of your apartment block / the general condition of the yard or nearby area	4.3	26.7	24.5	29.9	14.4	0.2

Source: [Vorona & Shulha, 2020: p. 510].

Now let us consider how Ukrainian citizens feel outside their habitations — for instance, while travelling to work by bus or by car. It is known that poor road conditions and inadequate public transportation not only affect one's feeling of comfort but also pose a real threat to commuters. The data of «Ukrainian society» suggest that roads in this country are far from being perfect; on the other hand, they are not dilapidated either. 51.6% of those interviewed expressed dissatisfaction with *road construction and maintenance*, but 28,7% of them reported feeling satisfied (see Table 3). As for *public transit*, positive evaluations outweighed, albeit not very significantly, negative ones — 43.5% of respondents were «somewhat» and «completely satisfied» while 34.0% of them were dissatisfied.

Table 3

**The answers given by respondents to the question:
«How satisfied are you with ... ?» (%)**

	Completely satisfied	Somewhat satisfied	Neither satisfied nor dissatisfied	Somewhat dissatisfied	Completely dissatisfied	No answer
Road construction and maintenance	3.3	25.4	19.6	26.8	24.8	0.1
Public transportation	7.3	36.2	22.5	22.1	11.9	0
The work of police department / fight against crime in your locality	1.2	13.9	35.2	26.9	22.7	0.1
Healthcare services	1.7	13.4	24.2	32.9	27.7	0.1

Source: [Vorona & Shulha, 2020: p. 510].

Rather few respondents (15.1%) expressed satisfaction with the work of a *local police department*. Instead, 26.9% and 22.7% of those interviewed were «somewhat» and

«completely dissatisfied»; so, around half of Ukraine's population may not feel safe and secure enough in their localities.

As far as healthcare institutions are concerned, 27.7% and 32.9% of those surveyed said they were «completely» or «somewhat dissatisfied» with the quality of healthcare services, and just a little over 15% expressed complete or partial satisfaction.

Preschools and *schools* compare favourably to the other institutions mentioned in this research paper: 31.8% of those interviewed reported feeling satisfied with the availability and quality of services provided by kindergartens, whereas 26.3% of them were dissatisfied. The figures for schools were as follows: 36.1% of respondents expressed satisfaction with their services and 24.7% felt dissatisfied. Besides, 33.2% of those interviewed thought that there are not enough *playgrounds* (and sports classes for children either) in their locality.

The data also indicate a high portion of those who gave «ambivalent» responses: 41.8% and 39.1% respectively were «neither satisfied nor dissatisfied» with preschool and school services (see Table 4). We may assume that some of these respondents did not have children of school age (or preschoolers) at the time of the survey; therefore, further analysis is required so as to separate their answers from the rest of the sample and to compare new figures with the original ones. This step could allow us to evaluate the work of these institutions more precisely.

Table 4

**The answers given by respondents to the question:
«To what degree are you satisfied with ...?» (%)**

	Completely satisfied	Somewhat satisfied	Neither satisfied nor dissatisfied	Somewhat dissatisfied	Completely dissatisfied	No answer
Availability, affordability and quality of preschool services	5.2	26.6	41.8	17.6	8.7	0.1
Availability, affordability and quality of school services	5.8	30.3	39.1	16.6	8.1	0.1
The number of playgrounds / the availability and affordability of sports (and other) classes for children	5.7	27.2	33.8	21.4	11.8	0.1

Source: [Vorona & Shulha, 2020: p. 510].

At this point, we have analysed some key figures related to the performance of local governments in Ukraine. We will finish our analysis by considering another essential indicator pertaining to the local authorities' work, which can be characterised as the ability to communicate effectively with ordinary citizens and be *responsive* to their demands.

The importance of being heard (and listened to) cannot be denied. People need to feel that their opinions are taken into account, that they can apply to a relevant authority and receive help. This gives citizens a sense of dialogue with the authorities.

As the data of «Ukrainian society» show, such a dialogue has not yet been established: only 14.2% of respondents felt «somewhat satisfied» with how local governments respond to citizens' concerns, but 28.2% and 20.9% of them were «somewhat» and «very dissatisfied» [Vorona & Shulha, 2020: p. 510].

Still, there are some examples of productive communication between local authorities and citizens. The previously mentioned city of Bucha is a case in point. As the Mayor Anatolii Fedoruk remarked, the city administration regularly carries out surveys among Bucha residents in order to get feedback on many important issues concerning the city's community. Survey results are taken into consideration by the authorities and often serve as a basis for their decisions. Such a practice aims to remove most «sharp edges» that may arise [Oliinyk, 2009].

Resident surveys (like those in Bucha) offer an opportunity for ordinary citizens to directly participate in the life of their locality, thereby helping to enhance the quality of life of the people themselves. Surveys of this kind can be conducted within a particular district of a big city as well, and they pursue the same goal.

Citizens can also take part in the life of a city or community by exercising control over local authorities. For example, the above-discussed decentralisation reform has brought into being a new position called «starosta» (which can be translated as «warden») of united local community. A starosta is supposed to represent the interests of community residents. He/she attends city (or village) council meetings [Vrublevskiy, 2018] and deals with major community issues. Thus, the starosta serves as a means of communication between the local government and the residents.

Electing a community warden and endowing him/her with certain responsibilities is an important step towards citizens' participation in local governance, but such a large-scale initiative will take time to achieve measurable results.

The key *conclusions* of this research paper are as follows:

1. By and large, Ukrainians do not positively evaluate the work of local governments (especially oblast-level administrations and city/town or raion councilors). Mayors and ULC heads got a little better grades; nevertheless, positive evaluations could not outweigh negative ones. However, as noted earlier, it does not appear possible to discriminate between a respondent's attitude towards the mayor (or the head of united local community) and the raion state administration — owing to a double-ended question used in the survey.
2. The majority of respondents reported feeling totally or partially dissatisfied with utilities, road construction and maintenance; the same goes for the condition of their apartment block or surroundings. Since these areas are what local authorities are supposed to be in charge of, we may assume that there is a link between a person's satisfaction or dissatisfaction with the quality of public services and his/her positive or negative evaluation of the authority's performance on the whole. These figures should be taken into consideration when analysing a respondent's other answers concerning local governments (e. g. preference for a particular candidate or trust in governmental institutions), primarily if he/she hesitates to express their opinion openly.
3. Healthcare and the police turned out to be the weakest link: just a little over one (!) per cent of those interviewed expressed complete satisfaction with the local police department's work and a bit more (1.7%) — with the quality of health-

care services. Instead, many respondents (49.6% and 60.6% respectively) were dissatisfied with these two spheres. Needless to say, both the nation's healthcare system and the police require immediate improvement because they are closely related to human life, safety and security.

4. Preschools and schools earned higher (albeit not significantly) scores: approximately a quarter of those surveyed felt unhappy with their services while about a third were satisfied. On the other hand, around 40% of respondents chose the option «neither satisfied nor dissatisfied» (in both questions), which makes it difficult to draw a precise conclusion about how these institutions are performing. Additional analysis is needed to separate the answers of respondents having children under 18 years old from the rest of the sample.
5. At least one half of those surveyed wanted local governments to be more responsive to the demands of ordinary citizens. Therefore, it is crucial that the authorities organise a coherent and constructive dialogue with the public and provide regular feedback to them.
6. What else attracts attention is a substantial portion of respondents without having a strong opinion on the matter. For instance, 39.5% and 35.2% of those interviewed found it difficult to evaluate the work of oblast state administration and local police department; 24.2%, 19.6% and 24.5% of them felt «neither satisfied nor dissatisfied» with the quality of healthcare services, road maintenance and sanitary condition of their apartment block (although this is not so hard to notice). At this juncture, we can only speculate why respondents avoided giving a direct answer — whether they felt tired while being interviewed or were not very interested in their neighbourhood's life at all, or they had not seen any tangible results in terms of the local government's work. In order to clarify these points and thus to complement the available findings, a series of in-depth interviews or focus group discussions ought to be organised.
7. Finally, it should be underlined that all the data presented reflect the views of Ukraine's population as a whole. To obtain a more detailed picture, which takes account of a respondent's age, gender, region of residence and settlement type, further research is required.

References

Bronshtein, A., & Reichental, J. (2020, September 16). Four ways local governments can promote start-up innovation. *StateScoop*. Retrieved from <https://statescoop.com/four-ways-local-governments-can-promote-startup-innovation>

Bucha. (s.a.). [In Ukrainian]. In *Wikipedia*. Retrieved May 14, 2021, from <https://uk.wikipedia.org/wiki/Буча> [= Буча s.a.]

Bucha City Council, Department of Architecture and Urban Planning. (2016). *Planning and zoning map of the city of Bucha* [Drawing]. [In Ukrainian]. Retrieved from https://bucha-rada.gov.ua/sites/default/files/images/13_bucha_zoning_01.jpg [= Офіційний сайт Бучанської міської ради 2016]

Cabinet of Ministers of Ukraine. (s.a.). *Decentralisation reform*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/en/reformi/efektivne-vryaduvannya/reforma-decentralizaciyi>

Executive body of Kyiv City Council (Kyiv City State Administration), Department for the Economy and Investment. (2019). *The city of Kyiv annual report 2018*. [In Ukrainian]. Retrieved

from https://dei.kyivcity.gov.ua/files/2019/8/20/Kyiv_ua_ebook_1_ok.pdf [= Департамент економіки та інвестицій виконавчого органу Київської міської ради 2019]

Fisher, J., & Sällberg, Yo. (2020). Electoral integrity — The winner takes it all? Evidence from three British general elections. *The British Journal of Politics and International Relations (BJPIR)*, 22(3), 404–420. <https://doi.org/10.1177/1369148120912668>

Golovakha, Ye., Panina, N. & Parakhonska, O. (2019). *Ukrainian society in 1992–2018: Monitoring social changes*. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Hansen, T. (1994). Local elections and local government performance. *Scandinavian Political Studies*, 17(1), 1–30. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.1994.tb00047.x>

Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. (2020). Monitoring social changes [Data set].

Kaidan, T. (2015, September 28). Whom we elect in Kyiv and whom the central authorities appoint: An infographic. [In Ukrainian]. *Khmarochos (Skyscraper)*. Retrieved from <https://hmarochos.kiev.ua/2015/09/28/kogo-mi-obirayemo-v-kiyevi-ta-kogo-priznachaye-vlada-infografika> [= Кайдан 2015]

Local Government Association. (s.a.). *What is local government?* Retrieved from <https://www.local.gov.uk/about/what-local-government>

Oliinyk, O. (2009, October 5). Bucha is a young city, Bucha is a historical city as well: An interview with Anatolii Fedoruk, the Mayor of Bucha. [In Ukrainian]. *Ukrinform*. Retrieved from https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/857498-aktualne-ntervyu_bucha___msto_molode_msto_storichne_840356.html [= Олійник 2009]

Reznik, V. (2019). Respondents' views on the responsibility of institutions and citizens for a state of affairs in Ukraine. [In Ukrainian]. In V. Vorona, & M. Shulha (Eds.), *Ukrainian society: Monitoring social changes* (pp. 345–353). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Резнік 2019]

Rusiya, N., & Gandaloeva, M. (2020). Municipal elections: Using the resource of local identity. Proceedings of 5th International Conference on Contemporary Education, Social Sciences and Humanities — Philosophy of Being Human as the Core of Interdisciplinary Research (ICCESSH 2020). In Y. Zhang, & O. Chistyakova (Eds.), *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* (pp. 93–96). Dordrecht: Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/assehr.k.200901.019>

The Law of Ukraine № 401-XIV «On the capital of Ukraine, the Hero City of Kyiv». (1999). [In Ukrainian]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14> [= Закон України 1999]

Vorona, V., & Shulha, M. (Eds.). (2020). *Ukrainian society: Monitoring social changes*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Ворона 2020]

Vrublevskiy, O. (2018, April 30). The head of united local community and the starosta: Competence areas and workplace relationships. [In Ukrainian]. *Decentralisation offers opportunities*. Retrieved from <https://decentralization.gov.ua/news/8755> [= Врублевський 2018]

Received 04.03.2021

ОЛЬГА БУРОВА

Соціологічний аналіз чинників, що впливають на ставлення громадян до органів місцевого самоврядування в Україні

У статті проаналізовано чинники, що формують ставлення громадськості до діяльності та реформування місцевого самоврядування в Україні. Актуальність теми зумовлена необхідністю з'ясування, наскільки певні чинники впливають на вибір громадян на місцевих виборах до влади в контексті ставлення людей до місцевої влади. У статті детально розглянуто систему управління містом на прикладі Києва та викладено аналіз емпіричних даних останньої хвилі загальнодержавного опитування, яке щорічно проводить Інститут соціології НАНУ «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Особлива увага приділяється аналізу

набору показників, що стосуються результатів діяльності місцевих органів влади (таких, як робота місцевої поліції, якість медичного обслуговування, освітні послуги в місцевих школах, громадський транспорт, житлово-комунальні послуги, наявність спортивних споруд тощо). Якість послуг, які місцеві органи влади надають мешканцям, визначають їхнє задоволення / незадоволення цими послугами, а отже, ставлення до цієї влади. У статті зроблено висновок щодо кореляції між задоволеністю комунальними послугами та ставленням до місцевої влади. Наведено приклади чинників, які могли б достатньою мірою слугувати показниками ставлення громадян до влади та самоврядування. Зроблено спробу з'ясувати можливості та способи застосування наведених даних як платформи для подальших дій щодо поліпшення благоустрою міського середовища. Автор доходить висновку, що свідоме ставлення до управлінських рішень та участь громадян у реформуванні організації суспільства мають сприяти покращенню умов життя в Україні.

Ключові слова: суспільство, міська влада, реформи, якість життя, мер, міська адміністрація, територіальні громади, обласна адміністрація, децентралізація

ОЛЬГА БУРОВА

Социологический анализ факторов, влияющих на отношение граждан к органам местного самоуправления в Украине

В статье проанализированы факторы, формирующие отношение общественности к деятельности и реформированию местного самоуправления в Украине. Актуальность темы обусловлена необходимостью выяснения, насколько определенные факторы влияют на выбор граждан на местных выборах в контексте отношения людей к власти. В статье подробно рассматривается система управления городом на примере Киева и изложен анализ эмпирических данных последней волны общегосударственного опроса, ежегодно проводимого Институтом социологии НАНУ «Украинское общество: мониторинг социальных изменений». Особое внимание уделяется анализу набора показателей, касающихся результатов деятельности местных органов власти (таких, как работа местной полиции, качество медицинского обслуживания, образовательные услуги в местных школах, общественный транспорт, жилищно-коммунальные услуги, наличие спортивных сооружений и т.п.). Качество услуг, которые местные органы власти предоставляют жителям, определяют их удовлетворенность / неудовлетворенность этими услугами, а следовательно, отношение к этой власти. В статье сделан вывод о корреляции между удовлетворенностью коммунальными услугами и отношением к власти. Приведены примеры факторов, которые могли бы в достаточной мере служить показателями отношения граждан к власти и самоуправлению. Сделана попытка выяснить возможности и способы применения приведенных данных как платформы для дальнейших действий по улучшению благоустройства городской среды. Автор приходит к выводу, что осознанное отношение к управленческим решениям и участие граждан в реформировании организации общества должны способствовать улучшению условий жизни в Украине.

Ключевые слова: общество, власть, реформы, качество жизни, мэр, городская администрация, территориальные общины, областная администрация, децентрализация

OLGA BUROVA

Sociological analysis of the factors influencing citizens' attitudes to local governments in Ukraine

The paper focuses on the main factors forming public attitudes towards local authorities in Ukraine. The way that a person thinks and feels about a particular politician, an elected official or a local administration largely determines his/her voting behaviour ' hence the relevance of the research topic.

Local governments are responsible for delivering a wide range of services to citizens; therefore, it makes sense to analyse the citizens' satisfaction with the quality of (and access to) certain services and compare these figures with the overall attitude to local authorities (which can correspond to a respondent's evaluation of the authorities' work in general). The findings of a recent (September–October 2020) nationwide survey titled «Ukrainian society: Monitoring social changes» will constitute an empirical basis for the analysis. The survey, which is annually conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, involves measuring respondents' satisfaction with a number of items related to the performance of local governments (with regard to the respondent's place of residence). These items include utility service quality, road conditions, the availability of playgrounds and sports facilities, the work of a local police department, the availability and quality of services provided by preschools and schools, the quality of healthcare services, etc., as well the ability of local authorities to respond to the demands of ordinary citizens. The survey participants are also asked to evaluate the work of a local administration or a city/town mayor. The data of «Ukrainian society» for the year 2020 show that the majority of this country's population felt totally or partially dissatisfied with local public services (except for those offered by preschools and schools), and they did not consider local governments responsive to people's demands either. Besides, many respondents gave a negative evaluation to the overall work of local administrations. Drawing upon these data, the author concludes that there is a link between a person's satisfaction or dissatisfaction with the quality of local public services and his/her positive or negative attitude towards the local authorities. It is suggested that the obtained results be taken into account when analysing other aspects concerning local governments (e. g. a respondent's trust in governmental institutions), especially if the respondent is not inclined to express his/her opinion openly. Special attention is also given to resident surveys as a tool for improving the well-being and quality of life for citizens and communities.

Keywords: society, power, reforms, quality of life, mayor, municipal authorities, united territorial communities, local governments, decentralisation

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SVITLANA SHEVCHENKO,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Physiology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

svetls@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-6369-9096>

Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз

Відома піраміда потреб А. Маслоу на другу сходинку ставить безпеку. Хоч би яким першокласним було технологічне забезпечення навчального закладу, хоч би які гарні вчителі реалізовували сучасні вдосконалені програми, якщо учні та студенти не відчують себе у безпеці, вони не зможуть навчатися так плідно, як у безпечному середовищі. Відповідно, бажані зміни в освіті не можна планувати та втілювати без урахування аспекту *безпеки* — безпечного освітнього середовища, вільного від цькування, знущання та залякування.

Булінг (цькування) — слово відносно нове у вітчизняному суспільному просторі, яке, втім, позначає зовсім не нове явище. Поряд із аб'юзом, харасментом, фетшеймінгом тощо булінг (і, за умов розвитку нових технологій, такий його різновид, як кібербулінг) є явищем настільки звичним, укоріненим та поширеним, що він у його звичності часто проходить повз увагу професійних дослідників суспільства. Булінгом в Україні (в просторі освіти) опікуються переважно педагоги та психологи (див., напр.: [Булінг, 2019], де всі 70 наведених джерел відносяться до педагогіки та психології), дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та деякі громадські організації. Робота з дитячими та підлітковими травмами, якщо вони наявні в дорослої людини, також не потрапляє у фокус соціологічної зацікавленості, а радше є полем для індивідуальної психологічної терапії. Водночас соціологічне осмислення явища булінгу в просторі освіти (школи, заклади професійної середньої освіти, заклади вищої освіти) вочевидь недостатнє. Таким чином, метою цієї статті є соціологічний аналіз ситуації з булінгом (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидією йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

Цитування: Шевченко, С. (2021). Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 116–135.

Аналіз емпіричних даних щодо булінгу в українському освітньому просторі

На час підготовки статті не було знайдено даних про проведення в Україні масових соціологічних досліджень (крім окремих міжнародних проєктів, про які йтиметься далі), присвячених явищу булінгу в освіті та протидії йому. У фокус уваги громадської думки потрапляють хіба що поодинокі гучні випадки, які викликають тільки короткострокову емоційну реакцію. Тим паче важливим є соціологічний аналіз наявної ситуації та коректна інтерпретація даних емпіричних досліджень. Це дасть змогу зрозуміти масштаби поширеності цього явища в українському освітньому просторі та його динаміку впродовж останніх років.

На які наявні дані по Україні можна спиратися для соціологічного аналізу булінгу в освіті? На сайті Міністерства освіти та науки зазначено, що «відповідно до дослідження ЮНІСЕФ 67% дітей в Україні у віці від 11 до 17 років стикалися з проблемою булінгу»¹, та наведено посилання на сторінку ЮНІСЕФ. Чи можна вважати дані щодо поширеності булінгу серед двох третин учнів надійними? Вочевидь, ні. Навіть на сторінці ЮНІСЕФ за вказаним посиланням наведено дані досліджень з іншими показниками. Зазначимо, що необережне поводження з даними в інформаційному просторі (а інформація про «67%» зустрічається й на багатьох інших ресурсах², в численних методичних матеріалах тощо) не йде на користь у справі протидії булінгу. Таку інформацію сприймають як нагнітання уваги, адже дві дитини з трьох — це занадто багато; тож це викликає недовіру та відвертає від теми певну кількість зацікавлених осіб.

В Україні масштабну оцінку явища булінгу вже багато років проводять у такому міжнародному проєкті, як *HBSC* (Health Behaviour in School-aged Children) — «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді», що здійснюється в Україні кожні чотири роки за підтримки ЮНІСЕФ (остання, п'ята хвиля мала місце у 2018 році). Також у 2019 році пройшла сьома хвиля дослідження *ESPAD* (European School Survey Project on Alcohol and Other Drugs) — «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин», де 2019 року вперше було додано блок запитань про булінг. Отримані у рамках цих досліджень дані³ можуть забезпечити набагато більше соціологічної інформації, ніж просто кількість кривдників та жертв.

Розгляньмо дані щодо поширеності явища булінгу, які можна отримати з указаних досліджень. Як зазначалося, в рамках проєкту *HBSC* 2018 року відбу-

1 Див.: <https://mon.gov.ua/ua/tag/protidiya-bulingu>

2 Напр., на сайті СтопБулінг: <https://www.stopbullying.com.ua/adults/statistics>

3 Крім цих двох масштабних проєктів ЮНІСЕФ підтримує проєкт «U-Report», у рамках якого підлітки та молоді люди відповідають на отримані в СМС запитання, в тому числі щодо навчання та булінгу. Втім, респонденти цього проєкту — це найбільш соціально активні молоді люди та підлітки, а отже, вибірка має значне зміщення та не репрезентує підлітків та молодь країни в цілому. Проте узагальнені результати відповідей молоді в рамках «U-Report» часто подають як репрезентативні для молоді України.

лася п'ята хвиля опитування учнівської молоді в Україні¹, при цьому блок запитань про булінг було використано вчетверте. Таким чином, можна побачити динаміку за 2006, 2010, 2014 та 2018 роки. В опитуваннях *ESPAD* дані про булінг наявні за 2019 рік². Згідно з цими даними, з 2006 по 2019 рік спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення булінгу в учнівському середовищі (див. рис. 1). Дані, отримані в рамках різних проєктів за 2018 (*HBSC*) та 2019 (*ESPAD*) роки, майже не відрізняються, що засвідчує надійність вимірювання.

Рис. 1. Динаміка рівня поширеності булінгу в навчальних закладах України за даними *HBSC* (2006–2018) та *ESPAD* (2019), %

Джерело: [Булінг, 2020].

Розгляньмо, як було здійснено *вимірювання* показників участі в булінгу в рамках наведених досліджень. У дослідженні *HBSC* цей показник вимірюють за допомогою запитань: «Як часто ти брав(ла) участь в ображанні / принижен-

1 Об'єктом дослідження є молоді люди віком 10–17 років, які навчаються у 5–11-х класах закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО), на 1-му, 2-му курсах закладів професійно-технічної освіти (ЗПТО) та на 1-му, 2-му курсах закладів фахової передвищої освіти (ЗФПО) (на базі 9-річної освіти). У хвилі *HBSC*-2018 було опитано 13337 респондентів з 287 навчальних закладів, розташованих у 369 населених пунктах (173 містах і 196 селах) України. Вибіркова сукупність національна, стратифікована за типами навчальних закладів і типом поселення (місто–село) [Балакірева, Бондар та ін., 2019: с. 8].

2 Опитування 2019 року, проведене у 260 навчальних закладах, репрезентує вікову групу підлітків 14–17 років, які навчаються в закладах загальної середньої освіти (ЗЗСО) (9–11 класи), закладах професійно-технічної освіти (ЗПТО) (I–II курс після базової середньої освіти) та закладах фахової передвищої освіти (ЗФПО) (I–II курс після базової середньої освіти). Загальна кількість опитаних становить 8 509 учнів/студентів віком 14–17 років у 24 областях України та м. Києві [Куріння, 2019: с. 6].

ні інших, у знущанні над ними в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» та «Як часто тебе ображали / принижували / знущалися над тобою в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» При цьому учням-респондентам пропонували такі варіанти відповіді:

- Я не ображав(-ла)... / Мене не ображали....
- Це траплялося 1–2 рази.
- Це траплялося 2 або 3 рази на місяць.
- Це траплялося 1 раз на тиждень.
- Це траплялося декілька разів на тиждень.

Отже, коли йдеться про участь у булінгу (дані на рис. 1), мається на увазі вибір учнем/студентом будь-якого іншого варіанта відповіді, крім «Мене не ображали...» або «Я не ображав(-ла)...» відповідно. Таким чином, у 2018 році 35% учнів так чи інакше виступали в ролі кривдника, а 37,9% — у ролі жертви булінгу [Балакірева, Бондар та ін., 2019: с. 41–43], тоді як 2006 року більш як половина (57%) учнів брали участь у цькуванні інших, що й відображено на рисунку 1. Утім, більшість тих, хто підтверджує участь у булінгу, обрали відповідь про *поодинокі випадки* — 1–2 рази впродовж останніх двох місяців (див. рис. 2, 3).

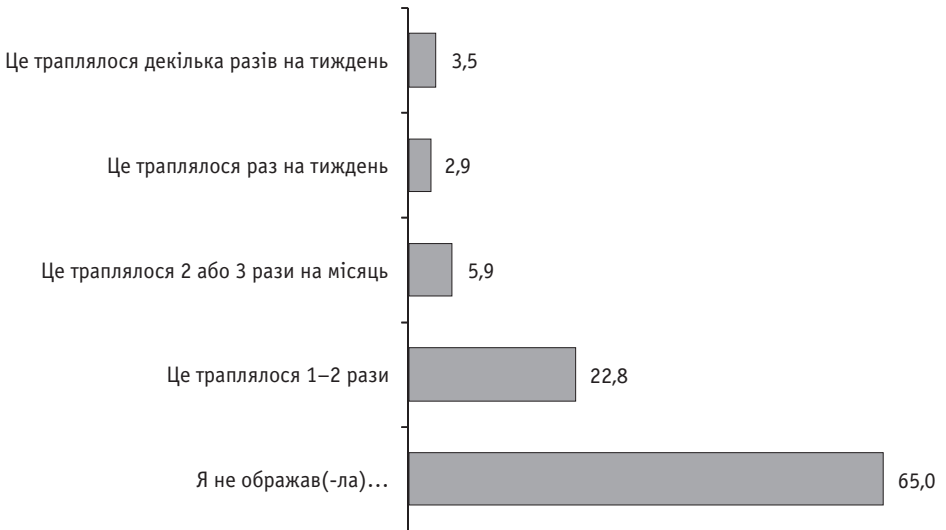

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «Як часто ти брав(-ла) участь в ображанні / приниженні інших, у знущанні над ними в навчальному закладі впродовж останніх двох місяців?» (за даними HBSC 2018), %

Якщо ж інтерпретувати булінг саме як *систематичне* цькування (що точніше відповідає змісту поняття булінгу), тобто 2–3 рази на місяць або й частіше, то кількість *систематичних кривдників* за даними 2018 року становить 12,2% (15,2% серед хлопців та 9,2% серед дівчат), кількість *систематичних жертв* — 15,7% (однакові значення для обох статей).

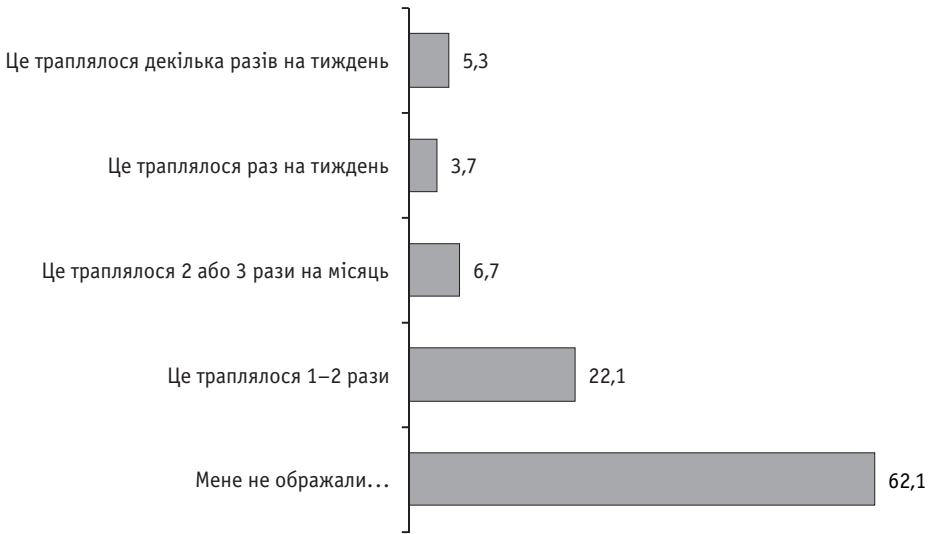

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Як часто тебе ображали / принижували / знущалися над тобою в навчальному закладі упродовж останніх двох місяців?» за даними HBSC (2018), %

Таким чином, соціологічна інтерпретація емпіричних даних показує, що йдеться не про 67% дітей та підлітків, як зазначають в обґрунтуванні всіх анти-булінгових ініціатив, і навіть не про одну третину (35–38%), яка включає всі поодинокі випадки, а про значно меншу кількість учнів, які, втім, *систематично* піддаються цькуванню або кривдять інших. Певною мірою штучне збільшення числа осіб, залучених до ситуації булінгу, через зарахування до нього всіх поодиноких випадків (про посилання на неточні дані загалом годі й говорити) зменшує можливості реальних змін, адже, по-перше, викликає недовіру вже на етапі оголошення даних, а по-друге, заважає побачити реальну картину та її соціальні передумови.

Зауважмо момент, який інколи не беруть до уваги в аналізі кількості жертв та кривдників, — річ у тім, що подеколи йдеться про *одних і тих самих осіб*. Якщо підрахувати тих, хто не підтвердив участь у булінгу чи то в якості кривдника, чи то в якості жертви, то таких серед учнів-респондентів у хвилі HBSC 2018 року було менше за половину — 47,9%, тоді як п'ята частина (20,6%) засвідчили участь у булінгу чи то в якості жертви, чи то в якості кривдника (в тому числі 4,5% — систематично як кривдили інших, так і були скривджені).

Проаналізуймо зв'язок участі у булінгу зі статтю, матеріальним становищем, станом здоров'я та емоційним станом.

Гендерний аспект булінгу: серед дівчат на 10,1% більше тих, хто не кривдив інших. Переважання кривдників серед хлопців є характерним для всіх хвиль опитування. Якщо серед систематичних кривдників, за даними 2018 року, юнаків більше (15,2% проти 9,2% серед дівчат), то серед жертв значущої різниці за статтю немає — систематично цькують як дівчат (15,8%), так і хлопців (15,7%), тоді як перебування водночас в обох ролях більш характерне для хлопців (7,9%

проти 3,6%) (див. табл. 1). Цей розрив зберігається як для поодиноких випадків цькування, так і в разі розгляду систематичного булінгу.

Таблиця 1

Участь у булінгу серед учнів-хлопців та учнів-дівчат (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Хлопці (n = 6512)	Дівчата (n = 6364)	Серед усіх N = 12876 ^a
Були кривдниками	40,0	29,9	35,0
Були кривдниками систематично	15,2	9,2	12,2
Були жертвами	37,4	38,4	37,9
Були жертвами систематично	15,7	15,8	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	22,5	18,9	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	7,9	3,6	4,5

^a Тут і далі в таблицях n — це мінімальна кількість спостережень. Частку жертв та частку кривдників окремо розраховано від дещо більшої кількості спостережень, частку тих, хто був як кривдником, так і жертвою, розраховано від кількості тих, хто відповів на обидва запитання, а цей перетин множин завжди трохи менший, ніж кількість тих, хто відповів на кожне із запитань окремо.

Таблиця 2

Участь у булінгу серед учнів із сімей різного матеріального становища (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, хто оцінив матеріальне становище своєї родини як:			Серед усіх N = 12511
	високе (високе + вище за середнє) (n = 7445)	середнє (n = 4422)	низьке (нижче за середнє + низьке) (n = 644)	
Були кривдниками	34,1	35,4	42,6	35,0
Були кривдниками систематично	11,6	12,6	15,9	12,2
Були жертвами	36,2	38,9	47,5	37,9
Були жертвами систематично	14,5	16,7	23,0	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	19,2	21,7	29,2	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,7	5,3	7,6	4,5

Важливим чинником, пов'язаним із булінгом, є матеріальне становище родини підлітка. Так, за даними HBSC 2018 року, матеріальне становище родини підлітка (оцінене ним суб'єктивно)¹ та його участь у булінгу мають зворотний зв'язок (див. табл. 2). Серед підлітків із забезпечених родин 36,2% були жертвами булінгу, тоді як серед підлітків, які віднесли себе до родин із низьким або дуже низьким матеріальним становищем, — 47,5%, тобто майже кожен другий. Якщо казати про систематичний булінг, то серед підлітків із забезпечених

1 За самооцінками підлітків, частка тих, хто оцінив матеріальне становище своєї родини як високе (високе або вище за середнє), сягає 59,7%, як середнє — 35,2%, як низьке (низьке або нижче за середнє) — 5,1%. Це істотно відрізняється від того, як зазвичай оцінює своє матеріальне становище доросле населення України.

(суб'єктивно) родин 14,5% є жертвами, тоді як серед підлітків із малозабезпечених родин — 23%, тобто майже кожен четвертий. Підлітки із менш забезпечених родин набагато частіше виступають як у ролі кривдника, так і в ролі жертви, а також належать до обох сторін водночас.

Низьке матеріальне становище, переважання хлопців серед студентів характерні для ЗПТО, а тому серед респондентів, які навчаються в ЗПТО, більша частка тих, хто залучений до булінгу (див. табл. 3). Майже половина респондентів, які навчаються у закладах професійно-технічної освіти, зізнаються в тому, що брали участь у цькуванні — 46,6%, у тому числі 20% (кожен п'ятий!) — систематично.

Таблиця 3

**Участь у булінгу серед учнів різних типів навчальних закладів
(за даними HBSC, 2018, %)**

Варіанти	Серед учнів/студентів...			Серед усіх N = 12879
	ЗЗСО (n = 11450)	ЗПТО (n = 721)	ЗФПО (n = 708)	
Були кривдниками	34,3	46,6	34,5	35,0
Були кривдниками систематично	11,6	20,0	13,6	12,2
Були жертвами	38,5	37,8	27,6	37,9
Були жертвами систематично	16,0	16,0	10,5	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	20,8	23,9	15,3	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	4,6	6,2	3,0	4,5

За типом населеного пункту (місто–село) значущих відмінностей щодо участі у булінгу з будь-якого боку, згідно з даними 2018 року, немає.

Таблиця 4

**Участь у булінгу серед учнів з різною самооцінкою стану здоров'я
(за даними HBSC, 2018, %)**

Варіанти	Серед тих, хто оцінили стан свого здоров'я як:				Серед усіх N = 12767
	Чудове (n = 4736)	Гарне (n = 5423)	Посереднє (n = 2397)	Погане (n = 211)	
Були кривдниками	31,9	35,5	39,5	40,0	35,0
Були кривдниками систематично	10,8	11,8	15,5	16,2	12,2
Були жертвами	31,5	38,3	47,4	59,9	37,9
Були жертвами систематично	12,6	15,0	21,9	35,4	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	16,3	21,7	25,8	31,8	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,9	4,2	6,3	9,5	4,5

Як було зазначено вище, необхідність відчувати себе у безпеці — одна з найважливіших потреб людини, зокрема й під час навчання. З відчуттям (не)безпеки тісно пов'язаний стан здоров'я молоді людини. Так, було виявлено зв'язок між оцінкою учнями та студентами стану свого здоров'я та їхньою участю в булінгу (див. табл. 4). Гірший стан здоров'я пов'язаний із більшою залученістю до булінгу, причому як у ролі кривдника, так і в ролі жертви. Можливості со-

ціології в цьому випадку обмежені в плані визначення того, що є причиною, а що — наслідком, утім, можна зафіксувати цей зв'язок між станом здоров'я та участю в процесі булінгу (як видно з табл. 4, він зберігається як для поодиноких випадків, так і для систематичної участі). Більш як третина підлітків (35,4%), які вважають своє здоров'я поганим, є жертвами систематичного булінгу.

Що стосується зв'язку булінгу та здоров'я, не можна виключати, що тут діє ще й чинник матеріальної забезпеченості. Як було показано вище, низькі показники матеріального добробуту пов'язані з більшою залученістю до булінгу, відповідно, діти із заможніших родин краще оцінюють своє здоров'я та рідше повідомляють про свою участь у булінгу.

Дослідження HBSC не передбачає вивчення зв'язку між поведінковими орієнтаціями підлітка та його академічними успіхами, а тому на цих емпіричних даних ми не можемо перевірити наявність зв'язку між залученістю до булінгу та академічною успішністю. Втім, існує зв'язок між булінгом та станом здоров'я, як було показано вище, а крім того, є зв'язок між булінгом та відчуттям себе щасливим, а також між булінгом та станом суму та безнадії, близьким до депресивного. Як видно з таблиці 5, ті учні, які загалом почувають себе щасливими, набагато менше залучені до булінгу, надто коли йдеться про систематичну участь у цьому з будь-якого боку. Кожен десятий (10,3%) з тих підлітків, які не відчувають себе щасливими, систематично є учасником булінгу — як у ролі кривдників, так і в ролі жертви. Майже третина нещасливих підлітків (30,6%) є жертвами систематичного булінгу. Якщо ж узяти показник за відповіддю на запитання «Упродовж останніх 12 місяців чи відчував(-ла) ти себе таким(-ою) сумним(-ою) або безнадійним(-ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(-ла) займатися звичними справами?», то, логічно, що цей стан суму та безнадійності прямо пов'язаний з участю у булінгу. Кожен четвертий підліток (24,6%) із тих, що вказали на наявність депресивних відчуттів, систематично піддається цькуванню.

Поряд із суб'єктивним станом щастя (чи, навпаки, суму), щодо точності оцінки якого з боку школярів та студентів можна сумніватися, є більш об'єктивний показник — наявність фізичного або психологічного насильства з боку батьків чи інших дорослих, з якими проживає підліток. Немає нічого дивного в тому, що респонденти, які вказали на заподіяння фізичної шкоди або психологічного насильства з боку дорослих членів їхніх сімей, частіше залучені до булінгу. Вони частіше є як кривдниками (адже в навчальному закладі може знайтися хтось слабший, на кому можна «відігратися»), так і жертвами (патерн жертви працює як у сім'ї, так і в школі). У таблиці 6 відображено виявлений зв'язок між насильством у сім'ї та цькуванням у навчальному закладі. Слід зауважити, що переважна більшість опитаних підлітків (82,3%) вказали на відсутність насильства щодо них з боку дорослих членів сім'ї впродовж останнього року, натомість майже кожен шостий вказав на наявність фізичного та/або психологічного насильства з боку дорослого. Звичайно, ті, хто відчув це з боку дорослих, частіше залучені до булінгу в закладі освіти — так, кожен п'ятий (21,9%) з таких підлітків систематично кривдить інших, 28,4% є постійними

жертвами цькування, а кожен десятий — 10,0% — систематично є як жертвою, так і кривдником.

Таблиця 5

Участь у булінгу серед учнів з різною самооцінкою свого емоційного стану
(за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, хто відчуває себе щасливим (дуже щасливим + досить щасливим) або нещасливим (не дуже щасливим + зовсім нещасливим)		Серед тих, хто упродовж останніх 12 місяців відчував(-ла) себе таким(-ою) сумним(-ою) або безнадійним(-ою) майже щодня впродовж двох або більше тижнів поспіль, що припиняв(-ла) займатися звичними справами		Серед усіх N = 12088
	Щасливим (n = 10744)	Нещасливим (n = 1344)	Так (n = 3396)	Ні (n = 9480)	
Були кривдниками	33,5	46,1	43,4	32,0	35,0
Були кривдниками систематично	11,0	20,8	16,7	10,6	12,2
Були жертвами	34,5	57,2	51,7	32,9	37,9
Були жертвами систематично	13,3	30,6	24,6	12,6	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	18,8	33,0	29,4	17,5	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,6	10,3	7,0	3,6	4,5

Таблиця 6

Участь у булінгу серед учнів, які стикалися / не стикалися з насильством з боку дорослих членів сім'ї (за даними HBSC, 2018, %)

Варіанти	Серед тих, кому не було заподіяно ані фізичної, ані психологічної шкоди з боку дорослих (n = 10270)	Серед тих, кому було заподіяно фізичну та/або психологічну шкоду з боку дорослих (n = 2216)	Серед усіх N = 12486
Були кривдниками	30,8	52,2	35,0
Були кривдниками систематично	9,7	21,9	12,2
Були жертвами	32,6	57,6	37,9
Були жертвами систематично	12,3	28,4	15,7
Були як кривдниками, так і жертвами	16,7	36,4	20,6
Були як кривдниками, так і жертвами систематично	3,1	10,0	4,5

Соціологічна інтерпретація наявних даних засвідчує, що існує зв'язок між насильством у сім'ї стосовно дитини/підлітка та участю дитини/підлітка в булінгу в навчальному закладі. Тяглість патерну застосування сили щодо слабшої

особи зберігається під час дорослішання молодшої людини — часто ті, хто зазнавав насильства стосовно себе в дитинстві, схильні виправдовувати його, стаючи дорослими. Так, згідно із даними соціологічного дослідження, проведеного КМІС у 2014–2015 роках серед дітей та дорослих¹, ті з дорослих респондентів, котрі зазнавали фізичного насильства в дитинстві, частіше застосовують його в дорослому віці щодо своїх дітей та близьких людей. Крім того, вони частіше виправдовують фізичне насильство як міру покарання та вважають його нормою [Результати опитування, 2015]. Утім, факт застосування насильства до людини в минулому не є однозначно надійним предиктором її поведінки в майбутньому, адже в такому разі не можна було б говорити про вплив суспільних змін. Насправді ж, останніми роками можна спостерігати певні суспільні зміни щодо поширеності насильства та його сприйняття, про що йтиметься далі.

Законодавче поле протидії булінгу та його віддзеркалення в соціальному просторі

Хоча, як було показано вище, за даними емпіричних досліджень з 2006 по 2018 рік спостерігається позитивна динаміка щодо зменшення булінгу в закладах освіти, саме після 2018 року, в рамках впровадження НУШ (Нової української школи) тема протидії булінгу посіла своє місце у правовому полі. Ухвалення нових законів та внесення змін у наявні — процес тривалий, але він поступово рухається, формуючи правове поле для протидії булінгу в царині освіти та слугуючи доказом змін у суспільстві.

Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)»² був ухвалений ВРУ 18.12.2018 року й набув чинності 19.01.2019 року. Цей законодавчий акт уможливив визнання існування проблеми булінгу — доти у вітчизняному правовому полі відповідного поняття не існувало. Закон визнає булінг насильством, а не просто звичайним конфліктом та відносить це правопорушення до адміністративних. Закон передбачає внесення змін у ті статті Закону «Про освіту», котрі мають стосунок до: 1) прав здобувачів освіти на безпечні умови навчання, захист від цькування та отримання допомоги у випадку булінгу, 2) обов'язків працівників навчальних закладів щодо захисту учнів та повідомлення про факти булінгу, 3) обов'язків керівництва закладів освіти щодо створення безпечного середовища та реагу-

1 Всеукраїнське дослідження «Громадська думка з питань насильства стосовно дітей» проводилося на замовлення проекту Ради Європи «Зміцнення та захист прав дітей в Україні», що фінансується за підтримки Уряду Норвегії, Київським міжнародним інститутом соціології. У першій частині дослідження, яка припадала на грудень 2014 року, вивчалися соціальні орієнтації дорослих жителів України (віком 18 років і старших), які пов'язані із застосуванням насильства до дітей та досвідом зазнавання насильства в дитинстві. Було опитано 1800 респондентів у 110 населених пунктах України. У другій частині дослідження, у лютому–квітні 2015 року, вивчався досвід зазнавання насильства серед дітей 12–17 років, які навчаються у 6–11 класах загальноосвітніх шкіл, ПТНЗ та ВНЗ України. Було опитано 1800 дітей у 120 навчальних закладах.

2 Див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>

вання на випадки булінгу, 4) виконання батьками рішень комісії з розгляду випадків булінгу.

Рік по тому, 28.12.2019 року, було затверджено Наказ МОН щодо реагування на випадки булінгу (цькування) та застосування заходів виховного впливу в закладах освіти¹. За два місяці, 26.02.2020 року, МОН затвердило план заходів, спрямованих на запобігання та протидію булінгу (цькуванню) в закладах освіти². План заходів передбачає постійну інформаційно-просвітницьку та профілактичну діяльність у закладах освіти, взаємодію між закладами освіти та іншими суб'єктами реагування на випадки булінгу, надання психологічних послуг жертвам булінгу та особам, що його вчинили, підвищення кваліфікації педагогів у цій царині та моніторинг ефективності вжитих заходів.

Наскільки ефективними виявилися зазначені зміни у законодавстві, наразі оцінити складно, адже минуло ще небагато часу. Як зазначає О. Падучак (юристка, членкиня робочої групи з підготовки Закону щодо протидії булінгу) у своїй статті від 21.01.2020 року, аналізуючи перший рік після ухвалення закону, «надзвичайно болючою є проблема відсутності в Україні загальнодержавних антибулінгових профілактичних програм. У зв'язку з цим профілактична робота, яка повинна бути «серцем» протидії булінгу, в більшості закладів освіти має суто формальний характер» [Падучак, 2020]. Структурною проблемою, що стає на заваді реалізації закону, на яку звертає увагу юристка, є також дефіцит у закладах освіти психологів та соціальних педагогів. Ще одним вагомим чинником, який ускладнює розбудову безпечного освітнього середовища, є поширена практика приховування керівництвом закладів фактів булінгу, небажання визнавати проблему та, відповідно, докласти зусиль для її розв'язання.

Отже, звертаючись від опису правових рамок до аналізу соціального простору, можна окреслити такі проблеми у закладах освіти на шляху до протидії булінгу:

- *Формалізм у втіленні антибулінгової профілактики.* Чимало закладів освіти формально ставляться до вжиття відповідних заходів, не усвідомлюючи важливості проблеми та не маючи ресурсів для її подолання. Почасти все обмежується створенням практично не оновлюваного розділу «протидія булінгу» на сайті школи та формальними відписками у звітності про те, що антибулінгові заходи буцімто проводяться. Схожа ситуація існує не тільки в цій сфері — скрізь (від написання дипломних робіт за гроші до звітності щодо протидії булінгу або проведення заходів з національно-патріотичного виховання) заклади освіти та їхнє керівництво застосовують квазірішення, суто заради виконання формальних вимог із найменшими зусиллями³.
- *Брак кваліфікованого психологічного персоналу.* Нестача психологів та соціальних педагогів, надто у маленьких населених пунктах, велике завантажен-

1 Див.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0111-20#Text>

2 Див.: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-planu-zahodiv-spryamovanih-na-zapobigannya-ta-protidiyu-bulingu-ckuvannyyu-v-zakladah-osviti>

3 Ця проблема потребує подальшого, більш глибокого дослідження, адже стосується не тільки заявленої теми, а й багатьох процесів в освітньому просторі.

ня та низька заробітна плата таких фахівців, — все це є значною перешкодою для створення безпечного, вільного від знущань та цькування освітнього простору. Престиж професії шкільного психолога (й тим паче соціального педагога) невисокий, кар'єрне зростання — сумнівне, й у сукупності це сильно демотивує практичних психологів йти працювати до закладів освіти. Так, згідно з офіційними даними, оприлюдненими в листі МОН України № 1/9-462 від 18.07.2019 року «Про пріоритетні напрями роботи психологічної служби у системі освіти на 2019–2020 н. р.», у 2018–2019 навчальному році забезпеченість практичними психологами у закладах освіти (у кількості ставок) становила 11 240,25, що відповідає 62,28% від загальної потреби, а щодо соціальних педагогів — 5122,25, тобто 48,8%. Таким чином, середній показник наявних ставок щодо потреби становить 57,33%¹.

- Поширена практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу, небажання визнавати проблему та, відповідно, докладати зусиль для її розв'язання. Небажання керівництва освітніх закладів нести відповідальність за прояви булінгу призводить до відсутності взаєморозуміння між зацікавленими сторонами (представниками закладу, учнями та батьками) та блокує можливості спільного подолання проблеми. Для підтвердження наведу такий красномовний показник: станом на 2019 рік, згідно з даними дослідження ESPAD, майже половина керівників закладів освіти (45,9%) вважали, що для членів їхнього педагогічного колективу *немає потреби* в додатковій підготовці з теми «Медіація, вирішення конфліктів, запобігання булінгу» [Куріння, 2019: с. 74].

Втім, говорячи про перепони та труднощі, не можна не згадати про ініціативи окремих агентів змін, спрямовані на протидію булінгу, що в перспективі має привести до позитивних змін.

Відома платформа онлайн-навчання «Prometheus» пропонує охочим курс обсягом 80 годин «Протидія та попередження булінгу (цькуванню) в закладах освіти»² із видачею сертифіката в разі успішного проходження.

У студії онлайн-освіти «Ed-era» (Український освітній проект, що створює повноцінні онлайн-курси та супроводжувальні матеріали) розміщено 9-модульний курс для підвищення кваліфікації вчителів «Недискримінаційний підхід у навчанні»³, що містить один модуль про протидію булінгу.

Тривають інформаційні кампанії проти булінгу, що їх проводять сили ми ЮНІСЕФ⁴ та правозахисних організацій, таких як «Ла-Страда Україна», відкрито безкоштовну «гарячу лінію»⁵ для телефонної допомоги дітям та дорослим.

1 Див.: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/509/cce/5d5509cced971281731392.pdf>

2 Див.: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:MON+AB101+2019_T2/about

3 Див.: <https://courses.ed-era.com/courses/course-v1:EdEra-Studena+Inc+1/about>

4 Див.: <https://www.stopbullying.com.ua/>

5 Див.: <https://www.stopbullying.com.ua/help>

У січні 2021 року Київський молодіжний центр повідомив про запуск спеціального проекту із протидії булінгу — у формі коротких безкоштовних онлайн-лекцій для педагогів, батьків, психологів, а також учнів¹.

Наразі зарано казати про серйозний вплив цих ініціатив на динаміку булінгу в українському освітньому просторі, однак очевидно, що ця тема має вийти з тіні замовчування та формального ставлення, про яке йшлося вище.

Дані міжнародних досліджень щодо булінгу в сфері освіти та протидії йому

Дані хвилі HBSC 2017–2018 років, проведеної у 45 країнах², свідчать, що в середньому близько 8% хлопців та 5% дівчат систематично кривдили інших, та майже 10% як серед хлопців, так і серед дівчат систематично ставали жертвами булінгу [Inchley, Currie et al., 2020: p. 30]. Порівняно з цими показниками в Україні, за даними відповідної хвилі дослідження (HBSC-2018), серед учнів 10–17 років систематичних кривдників майже вдвічі більше (15,2% та 9,2% відповідно), а систематичних жертв — у півтора раза більше (15,7%).

За даними останньої хвилі дослідження PISA³ за 2015 рік, присвяченого освітнім досягненням учнів, в середньому відсоток жертв булінгу серед 15-річних школярів у країнах-учасницях становить 8,9% [OECD, 2017: p. 136].

Методологія (критерії віднесення до жертв) тут дещо інша, ніж у проекті HBSC, але в цілому теж ідеться про *систематичні* образи та цькування, а не поодинокі випадки. Тому ці дані про 8,9% є зіставними з даними про 10% жертв у дослідженнях HBSC. Якщо ж за даними PISA зробити розрахунки тільки щодо країн Європи та Канади, то показник кількості жертв становитиме 8,8%.

Аналітика за даними PISA підтверджує логічний та очевидний зв'язок між академічною успішністю учнів та наявністю булінгу в навчальному закладі: «Залюкування може негативно вплинути на навчальні досягнення, оскільки емоційні, поведінкові та психологічні наслідки віктимізації впливають на здатність учнів зосереджуватись на навчальних завданнях» [OECD, 2017: p. 139]. «У країнах OECD⁴ школи, де частота знущань є високою за міжнародними стандартами (понад 10% учнів є жертвами булінгу), в середньому набирають на 47 балів

1 Див.: https://kyivcity.gov.ua/news/startuvav_onlayn-proyekt_protidiya_bulingu_vid_kivskogo_molodizhnogo_tsentru/

2 Дослідження проводилося у країнах Європи та в Канаді, загалом у ньому взяли участь більш ніж 220 тис. хлопців та дівчат.

3 PISA (Programme for International Student Assessment) — міжнародна програма з оцінювання освітніх досягнень учнів. Метою дослідження є отримання порівнюваних даних про рівень знань і вміння їх застосовувати на практиці учнів віком 15 років, що має на меті підвищення якості викладання та організації тої чи тої системи освіти. Програма PISA була започаткована 1997 року.

4 OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) — Організація економічного співробітництва та розвитку.

менше, ніж ті школи, де знуцання бувають рідше (школи, де менш як 5% учнів є жертвами)» [ibidem].

Чи є на сьогодні докази впливу програм протидії булінгу в освіті на зменшення його поширеності? Так, автори аналітики на підставі даних PISA та метааналізу говорять про те, що більшість досліджень, що оцінюють програми запобігання знуцанням, виявляють позитивний, хоча й помірний, вплив таких програм [OECD, 2017: р. 144]. Особливо відчутним був позитивний ефект фінської програми KiVa¹, яка виявила значний вплив на зменшення частоти знуцань, а також змінила ставлення студентів до хуліганів та їхніх жертв. Програми протидії включають навчання та інформування батьків, вдосконалення дисциплінарних заходів, роботу з однолітками, управління конфліктами в класі тощо. Програми запобігання, щоб бути більш ефективними, мають поєднувати *систематичний моніторинг* і орієнтацію на дітей та підлітків з груп *високого ризику*.

Важливий соціально значущий висновок полягає в тому, що програми протидії мають не стільки повністю усунути булінг в освітньому просторі, скільки *вивести його за межі норми* та сприяти нетолеруванню знуцань серед усіх учасників освітнього процесу. «Хоча ці програми можуть не усунути булінг повністю, відповідні заходи можуть, утім, змінити норми, установки та сприйняття булінгу серед учнів, вчителів та батьків. У середньо- та довгостроковій перспективі ці зміни установок можуть допомогти пом'якшити шкідливі наслідки булінгу» [ibidem].

Отже, вивчення даних міжнародних досліджень у контексті соціологічного аналізу проблеми булінгу: 1) надає розуміння щодо поширеності булінгу в навчальних закладах інших країн та дає змогу окреслити реалістичні орієнтири на шляху зменшення булінгу; 2) допоможе запозичити та впровадити найкращі практики з наявного досвіду протидії булінгу; 3) показує, що саме виведення булінгу за межі норми, відокремлення його від звичайних дитячих конфліктів, нетолерування знуцань мають стати важливою метою для всього українського суспільства, якщо воно прагне рухатися шляхом гуманізації, зокрема гуманізації освіти.

Предмет(и) подальших досліджень

Окреслення реальної кількості кривдників та жертв булінгу, вивчення соціально-демографічних аспектів цього явища, зіставлення з показниками інших країн, оцінка якості втручань та дієвості правових інновацій тощо становлять перші необхідні кроки в соціологічному висвітленні явища булінгу. Крім цього, в майбутньому необхідне соціологічне дослідження ще й таких аспектів.

Кібербулінг, тобто цькування в мережі за допомоги цифрових технологій (соцмережі, смартфони, месенджери тощо) — досить важлива тема. За даними *HBSC-2018*, серед українських учнів брали участь у кібербулінгу 21,1%, у тому

1 KiVa — розроблена у Фінляндії програма протидії булінгу в школах. Програма застосовується в багатьох країнах Європи та має доведену ефективність щодо зменшення булінгу. Офіційний сайт — <https://www.kivaprogram.net/>

числі систематично — 7,6%. Частка жертв кібербулінгу сягає 21,5%, у тому числі тих, хто піддається цькуванню систематично, — 7,6%. Вочевидь, пандемія коронавірусу та пов'язане з нею перенесення частини навчання в онлайн починаючи від 2020 року сприятимуть значному підвищенню цих показників, і проблема протидії кібербулінгу потребуватиме додаткових досліджень та пошуку відповідних методів її розв'язання. Особливістю кібербулінгу як об'єкта дослідження є, з одного боку, більша складність його виявлення (адже досить поширеною є ситуація, коли діти та підлітки краще володіють цифровими технологіями, ніж дорослі, в тому числі вчителі та батьки); з іншого боку, він так чи так залишає так званий цифровий слід, тобто записи, які можна використовувати як докази для подальшого припинення цькування.

Дуже важливим у контексті протидії булінгу є дослідження реальної позиції вчителів (можливо, за допомоги якісних методів). Оскільки роль вчителів у протидії булінгу та виведенні його за межі норми є вкрай важливою, необхідно розуміти, наскільки вчителі загалом розуміють проблему, наскільки укорінені в їхньому середовищі є міф про те, що «втручатися не потрібно, діти самі розберуться», наскільки вони готові до застосування набутих знань щодо протидії (або ж проходження курсів у рамках підвищення кваліфікації є суто формальним і не переходить у педагогічну практику), наскільки в дійсності (а не тільки у звітах) врегульовано розв'язання проблеми булінгу на рівні навчального закладу тощо.

Висновки

Проблема булінгу в українському освітньому просторі має набути належного соціологічного висвітлення, а не просто залишатися пунктом у формальній звітності навчальних закладів. Для цього як перший крок було проведено аналіз поточної ситуації щодо булінгу (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидії йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

У результаті проведеного аналізу наявних в Україні емпіричних даних (міжнародний проект HBSC — «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді») можна із обережністю говорити про те, що рівень поширеності булінгу в освітньому середовищі демонструє тенденцію до зниження порівняно з 2006 роком, коли дані про це явище збиралися вперше. Станом на 2018 рік серед учнів 10–17 років систематично кривдили інших 15,2% хлопців та 9,2% дівчат, систематично ставали жертвами булінгу 15,7% учнів (незалежно від статі). Це значний показник, але він не дорівнює 67%, як зазначається в рамках міністерських антибулінгових ініціатив та методичних рекомендацій.

Порівняння з даними щодо інших країн показує, що рівень булінгу в освітньому просторі України, попри зниження, у 2018 році залишався суттєво вищим за європейський (де в середньому, за даними 2018 року, близько 8% хлопців та 5% дівчат систематично кривдили інших і майже 10% серед обох статей систематично були жертвами булінгу).

Як демонструють наведені у статті розрахунки, в українському освітньому просторі участь у булінгу має тісний зв'язок із матеріальним становищем

сім'ї, станом здоров'я дитини/підлітка, суб'єктивним відчуттям щастя (або його відсутності) та наявністю фізичного/психологічного насильства в сім'ї. Так, переважання кривдників серед хлопців є істотним, тоді як серед жертв значимої різниці за статтю немає. Чим гірше матеріальне становище родини підлітка, тим частіше він стає так чи так залученим до булінгу. Є зв'язок між оцінкою учнями стану свого здоров'я та їхньою залученістю до булінгу — гірший стан здоров'я пов'язаний із більшою залученістю як у ролі кривдника, так і в ролі жертви. Учні, які загалом почувають себе щасливими, набагато менше залучені до булінгу, водночас майже третина нещасливих підлітків є жертвами систематичних цькувань. Підлітки, які вказали на наявність фізичного або психологічного насильства з боку дорослих членів сім'ї, частіше залучені до булінгу.

У статті розглянуто законодавчі зміни (ухвалення закону та інших нормативних актів) щодо протидії булінгу, які були впроваджені починаючи з 2018 року в рамках програми НУШ (Нової української школи). У статті показано, що перешкодами для втілення антибулінгових законів у життя суспільства є формальне ставлення закладів освіти до протидії булінгу (коли вони здебільше зорієнтовані на задоволення формальних вимог із найменшими зусиллями); брак кваліфікованого психологічного персоналу в закладах освіти; практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу. Також наведено перелік реальних кроків, здійснених різними агентами змін в Україні, що спрямовані на протидію булінгу в царині освіти й мають привести до позитивних змін (онлайн-навчання, інформаційні кампанії, «гаряча лінія» тощо).

Огляд міжнародних даних щодо програм профілактики булінгу в освіті показує, що ці програми мають поєднувати систематичний моніторинг та орієнтацію на дітей та підлітків з груп високого ризику. Подальше дослідження міжнародних даних щодо антибулінгових втручань необхідне для того, щоб запозичити та впровадити найкращі практики з наявного досвіду протидії булінгу. Відомі на сьогодні дані свідчать про те, що програми протидії мають ставити за мету не стільки повне усунення явища булінгу (це навряд чи можливо), скільки виведення його за межі норми, що є важливим на шляху до гуманізації освіти.

Що ж до змін у напрямі гуманізації освітнього простору, то наразі нагальними є ті, що стосуються безпеки навчального середовища для дитини/підлітка. Те, що протидія булінгу є однією зі складових реформи НУШ, є дуже важливим, адже це нарешті виводить тему булінгу з тіні замовчування. І хоча від ухвалення законів до дієвих практик протидії чимала дистанція, можна принаймні сподіватися, що з часом цей темний бік шкільного життя стане більш дослідженим та менш замовчуваним, а відтак — і менш загрозливим для дітей. Соціологічний аналіз заявленої теми має стати кроком до розуміння реальної ситуації в освіті, виявлення слабких місць та формування стратегії нетолерування знущань, якщо українське суспільство прагне рухатися шляхом гуманізації, зокрема гуманізації освіти.

Джерела

Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Презентація ЮНІСЕФ за результатами досліджень (2020). Одержано з: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf>

Булінг: реалії та шляхи подолання: бібліогр. покажчик (2005–2019 рр.) (2019). Полтава: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Бібліотека імені М. А. Жовтобрюха.

Куріння, вживання алкоголю та наркотичних речовин серед підлітків, які навчаються: поширення й тенденції в Україні: за результатами дослідження 2019 року в рамках міжнародного проекту «Європейське опитування учнів щодо вживання алкоголю та інших наркотичних речовин — ESPAD» (2019). Київ: Обнова компанії.

Насильство щодо дітей в Україні. Всеукраїнське опитування громадської думки (2015). Київ: Клименко.

Насильство щодо дітей: сучасні виклики, законодавче врегулювання, кращі практики та взаємодія. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2018 року (2019). Київ: Державний інститут сімейної та молодіжної політики.

Падучак, О. (2020). Булінг — стоп! Аналіз першого року реалізації Закону щодо протидії булінгу. *Юридична газета*, 1 (707) [від 21.01.2020 р.]. Одержано з: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling-stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html>

Андреєнкова, В.Л., Мельничук, В.О., Калашник, О.А. (2019). *Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. Методичний посібник*. Київ: Агентство «Україна».

Результати опитування громадської думки з питань насильства стосовно дітей (грудень 2014 — травень 2015) (2015). Одержано з: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20152905_children/presentation_children%206%2028.05.pdf

Балакірева, О. М., Бондар, Т. В. та ін. (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проекту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»*. Київ: Фоліант.

Inchley, J., Currie, D., Budisavljevic, S., Torsheim, T., Jåstad, A., Cosma, A. et al. (Eds.) (2020). *Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Vol. 1: Key findings*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

OECD (2017). «Bullying». In: *PISA 2015 Results. Vol. III: Students' Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264273856-12-en>

Отримано 11.02.2021

References

Bullying and cyberbullying in adolescence. UNICEF's presentation on surveys results (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/sites/unicef.org.ukraine/files/2020-02/bullying3.pdf> [= Булінг 2000]

Bullying: realities and ways of overcoming: bibliographic index (2005–2019) (2019). [In Ukrainian]. Poltava: Poltava National Pedagogical University named after V. Korolenko. [= Булінг 2019]

Smoking, alcohol and drug use among adolescents who are studying: the spread and trends in Ukraine: according to the results of the survey in 2019 in the framework of the international project «European survey of students on alcohol and other drugs — ESPAD» (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: Obnova kompani. [= Куріння 2019]

Violence against children in Ukraine. All-Ukrainian public opinion poll (2015). [In Ukrainian]. Kyiv: Klymenko. [= Насильство 2015]

Violence against children: current challenges, legislation, best practices and interaction. Annual state report on the situation of children in Ukraine in 2018 (2019). [In Ukrainian]. Kyiv: State Institute of Family and Youth Policy. [= Насильство 2019].

Paduchak, O. (2020). Bullying — stop! Analysis of the first year of implementation of the Law on Combating Bullying. [In Ukrainian]. *Juridical Newspaper*, 1 (707) [21.01.2020]. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/buling-stop-analiz-pershogo-roku-realizaciyi-zakonu-shchodo-protidiyi-bulingu.html> [= Падучак 2020]

Andreenkova, V., Melnichuk, V., Kalashnik, O. (2019). *Countering bullying in an educational institution: a systematic approach. Methodical manual*. [In Ukrainian]. Kyiv: Ahentstvo Ukraina. [= Андреевкова, Мельничук, Калашник 2019]

Results of a public opinion poll on violence against children (December 2014 — May 2015) (2015). [In Ukrainian]. Retrieved from: http://www.kiis.com.ua/materials/pr/20152905_children/presentation_children%206%2028.05.pdf [= Результати 2015].

Balakireva, O., Bondar, T. et al. (2019). *Social conditionality and indicators of health of adolescents and youth: according to the results of sociological research within the international project «Health and behavioral orientations of student youth»*. [In Ukrainian]. Kyiv: Folio. [= Балакірева, Бондар та ін. 2019]

Inchley, J., Currie, D., Budisavljevic, S., Torsheim, T., Jästad, A., Cosma, A. et al. (Eds.) (2020). *Spotlight on adolescent health and well-being. Findings from the 2017/2018 Health Behaviour in School-aged Children (HBSC) survey in Europe and Canada. International report. Vol. 1: Key findings*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

OECD (2017). «Bullying». In: *PISA 2015 Results. Vol. III: Students' Well-Being*. Paris: OECD Publishing. Retrieved from: DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264273856-12-en>

Received 11.02.2021

СВІТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Булінг та протидія йому в освітньому просторі. Соціологічний аналіз

Статтю присвячено соціологічному аналізу ситуації з булінгом (поширеність, динаміка, зв'язок із соціально-демографічними показниками) та протидією йому (формальні законодавчі рамки та реальні практики) в сучасному освітньому просторі України.

За даними 2018 року, кількість систематичних кривдників становить 12,2%, кількість систематичних жертв — 15,7%. Таким чином, насправді йдеться не про 67% (дві третини) дітей та підлітків, як зазначають в обґрунтуванні багатьох антибулінгових ініціатив, а про значно меншу кількість осіб, які, втім, систематично піддаються цькуванню або кривдять інших.

Проаналізовано зв'язок залученості до булінгу зі статтю, матеріальним становищем, станом здоров'я, емоційним станом, наявністю насильства з боку дорослих членів сім'ї. Розглянуто законодавчі рамки щодо протидії булінгу. Показано, що вагомими перешкодами для втілення антибулінгових законів є формалізм, брак кваліфікованого психологічного персоналу та практика приховування керівництвом закладів освіти фактів булінгу. Наведено перелік реальних кроків, спрямованих на протидію булінгу, які мають привести до позитивних змін (онлайн-навчання, інформаційні кампанії, «гаряча лінія» тощо).

Наведено міжнародні дані щодо оцінки програм профілактики. Ці програми, щоб бути більш ефективними, мають поєднувати систематичний моніторинг та орієнтацію на дітей та підлітків із груп високого ризику. Програми протидії покликані радше не повністю усунути явище булінгу, а вивести його за межі норми, що є важливим чинником гуманізації освіти.

Обґрунтовано необхідність подальших соціологічних досліджень у сфері кібербулінгу, як і необхідність оцінювання реальної позиції вчителів.

Ключові слова: булінг, протидія булінгу, зміни в царині освіти, соціологія освіти

СВЕТЛАНА ШЕВЧЕНКО

Буллинг и противодействие ему в образовательном пространстве. Социологический анализ

Статья посвящена социологическому анализу ситуации с буллингом (распространенность, динамика, связь с социально-демографическими показателями) и противодействием ему (формальные законодательные рамки и реальные практики) в современном образовательном пространстве Украины.

По данным 2018 года, количество систематических обидчиков составляет 12,2%, количество систематических жертв — 15,7%. Таким образом, реально речь идет не о 67% детей и подростков, как указывают в обосновании многих антибуллинговых инициатив, а о значительно меньшем количестве лиц, которые, тем не менее, систематически подвергаются травле или обижают других.

Проанализирована связь участия в буллинге с полом, материальным положением, состоянием здоровья, эмоциональным состоянием, наличием насилия со стороны взрослых членов семьи. Рассмотрены законодательные рамки в отношении противодействия буллингу. Показано, что весомыми препятствиями для воплощения антибуллинговых законов являются формализм, нехватка квалифицированного психологического персонала и практика замалчивания руководством учебных заведений фактов буллинга. Приводится перечень направленных на противодействие буллингу реальных шагов, которые должны привести к позитивным изменениям (онлайн-курсы, информационные кампании, «горячая линия» и т. п.).

Приводятся международные данные по оценке программ профилактики. Подобные программы, чтобы быть более эффективными, должны сочетать систематический мониторинг и ориентацию на детей и подростков из групп высокого риска. Программы противодействия призваны скорее не полностью устранить явление буллинга, а вывести его за рамки нормы, что важно для гуманизации образования.

Обосновывается необходимость дальнейших социологических исследований в сфере кибербуллинга и оценки реальной позиции учителей.

Ключевые слова: буллинг, противодействие буллингу, изменения в образовании, социология образования

SVITLANA SHEVCHENKO

Bullying and countering it in the educational space. Sociological analysis

The article is devoted to the sociological analysis of the situation with bullying (prevalence, dynamics, connection with socio-demographic indicators) and counteraction to it (formal legal framework and real practices) in the modern educational space of Ukraine.

According to 2018, the number of systematic bullers is 12.2%, the number of systematic victims — 15.7%. Thus, in reality, it is not about 67% (two thirds) of children and adolescents, as noted in the justification of many anti-bullying initiatives, but about a much smaller number of people who, however, are systematically bully or bullied by others.

The connection between bullying and gender, financial status, health status, emotional state, and the presence of violence from adult family members was analyzed. The legal framework for combating bullying is considered. It is shown that significant obstacles to the implementation of anti-bullying laws are formalism, lack of qualified psychological staff and the practice of concealing the facts of bullying by the management of educational institutions. The article provides a list of real steps to combat bullying, which should lead to positive changes (online training, information campaigns, hotlines, etc.).

International data on the evaluation of prevention programs are given. To be more effective, these programs must combine systematic monitoring and targeting of children and adolescents at high risk. Anti-bullying programs should not so much completely eliminate the phenomenon of bullying as bring it out of the norm, which is important on the way to the humanization of education.

The necessity of further sociological researches in the field of cyberbullying is substantiated, as well as the necessity of assessing the real position of teachers.

Keywords: *bullying, countering bullying, changes in the education, sociology of education*

АЛЛА ПЕТРЕНКО-ЛИСАК,

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (02000, Київ, пр. Академіка Глушкова, 4д)

ALLA PETRENKO-LYSAK,

PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Branch Sociology, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Academician Hlushkov Av., Kyiv, 02000)

alla_pl@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-1316-5002>

ТИНА ПОЛЕК,

кандидат історичних наук, антрополог «Центру прикладної антропології» (02090, Київ, вул. Празька, 22а, кв. 49)

TINA POLEK,

PhD in History, Anthropologist at the "Centre for Applied Anthropology" (Ap. 49, 22a, vul. Praz'ka, Kyiv, 02090)

tina.momot@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5244-2095>

Балконний простір: антрополого-соціологічна розвідка

Балкон — один із найбільш упізнаваних для містян елементів міської архітектури. Але попри його звичність, зрозумілість і, здавалося б, повсякденність, він завжди привертає увагу. Передусім це пояснюється архітектурним задумом — балкон має утворювати виступ на будинковій стіні, а отже, бути помітним. Балкон ніби «напрошується» на увагу до себе. Останнім часом тема пострадянських балконів набула популярності та зазнала жвавих публічних обговорень, адже мешканці багатоквартирних будинків, перебудовуючи балкони, фактично зазіхають на естетику будівель, їхню архітектурну цілісність та стилістичний задум, чим роблять цей елемент ще помітнішим. Фасади втратили довершеність і чистоту, замислену архітекторами, перетворившись на еkleктичні «клаптикові картинки», що творять фрейми повсякденної візуальної атмосфери міського буття. Цією кабінетно-польовою розвідкою ми прагнемо схарактеризувати фе-

Цитування: Петренко-Лисак, А., Полек, Т. (2021). Балконний простір: антрополого-соціологічна розвідка. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 136–155.

номен пострадянського українського балкона крізь призму того, як цей архітектурний елемент (де)конструє урбаністичні простори і увиразнюється в серії практик, що їх мешканці міських помешкань реалізують на балконах.

Архітектурні елементи та повсякденні практики взаємодії містян із ними є невіддільною частиною міського простору та образу міста. У 1990-х роках в антропології та соціології відбувся так званий просторовий поворот, що спровокував посилення уваги науковців до зв'язку між урбаністичним простором і культурним та соціальним життям у містах [Jaffe, 2016: p. 11], зокрема актуалізував вивчення проблеми взаємодії приватних та публічних просторів і специфіки «творення місць» (place making) за різних культурних та соціальних умов.

Архітектурні споруди можна вважати *місцями* тоді, коли люди їх використовують у повсякденному житті та надають їм певного емоційного значення [Jaffe, 2016: p. 28]. І балкони стають для мешканців багатоповерхівок справжньою сценою для «театру повсякдення», а не просто бетонними виступами з тіла будинків. Це стається внаслідок приватизації та освоєння простору, що, своєю чергою, залежить від соціального та культурного контексту, в якому перебувають люди. Балкон можна перебудувати й тим самим змінити візуальні кордони фасаду будинку, і це буде або прийнятним для певної культури, або ні. Можна знести перегородку між балконом і кухнею і позбавитися внутрішнього кордону в квартирі. Крім того, балконні практики мають свою, часто не усвідомлювану, але доволі виразно окреслену рамку припустимої та неприпустимої поведінки, яка так само фреймує цей простір і перетворює його на *місце*. Наприклад, пострадянський балкон — це місце, де можна робити те, чого не можна робити ні у квартирі, ні у дворі, скажімо, засмагати або спати на свіжому повітрі. У такий спосіб смисли, що їх вкладають у простір балкона, огороджують його уявними кордонами й перетворюють на *місце*.

Наша розвідка є міждисциплінарною і залучає інструментарії антропології, соціології та культурології. Зокрема, для збирання емпіричного матеріалу було застосовано етнографічний метод, що передбачає спостереження та глибинні інтерв'ю. За допомоги спостережень (з фотофіксацією) ми сформували масив даних, які стосувалися зовнішнього та внутрішнього вигляду балконів, а глибинні інтерв'ю забезпечили нам ширший простір для інтерпретацій, адже містилися наративи містян щодо того, як вони використовують свої балкони. Слід зазначити, що люди не завжди охоче розповідали про свої балкони, а тим паче не надто охоче показували їх з боку свого приміщення. Неодноразово виникали ситуації, коли на прохання сфотографувати балкон зсередини, інформанти просили зробити це пізніше, після того, як вони там приберуть. Такі приклади можна тлумачити як такі, що засвідчують, наскільки приватним та особистим є простір балкона та наскільки по-різному його експлуатують. Окремий сегмент становлять експертні інтерв'ю. Досліджуючи феномен та явище пострадянських балконів, ми також проаналізували матеріали інтернет-видань, що містять різноманітні тексти та коментарі, присвячені балконам («В городе»¹, «Vezha»²,

1 В городе (s.a.). URL: <https://kiev.vgorode.ua/>

2 Vezha (s.a.). URL: <https://vezha.vn.ua/>

«Хмарочос»¹ тощо), матеріали сайтів компаній, які займаються склінням, добудовою та розширенням балконів («Balcon Expert»², «Balkonsky»³, «Balkonov»⁴ тощо), тематичну сторінку «Царь-балкон»⁵ у мережі Facebook та окремі пости в інших соціальних мережах.

Історія балконів в Україні сягає часів Київської Русі, де балкони були важливим архітектурним елементом княжих хоромів (називався такий балкон «гульбищем») та храмів. Надалі архітектурна історія на українських теренах дає змогу спостерігати балкони передусім у великих містах, де з'явилися прибуткові будинки. А у ХХ — на початку ХХІ століття балкони України пройшли шлях від радянських до пострадянських. Радянські балкони є результатом того, що в СРСР набуло розвитку будівництво багатоквартирних будинків, де за типовими проектами балкон або лоджія стали невіддільним елементом висотних будівель. Балкон втратив свою буржуазну унікальність і функцію місця відпочинку чи оглядності, здобувши роль майданчика безпеки, а з часом комори чи то просто місця для зберігання непотребу, який шкода чи не на часі викинути. Наприклад, пізньорадянське видання 1989 року про повсякденне життя «Наш дом» [Гуджабидзе, 1989: с. 45] так описує балкон: «Додатковою площею в квартирі є балкон або лоджія. Якщо балконів два, їх можна розділити за призначенням: для літнього відпочинку і для господарчих потреб. Якщо балкон один, то на ньому потрібно виокремити ті ж зони. За вмілого підходу можна доволі раціонально використовувати його, не паплюжачи фасад будівлі: облаштувати невеличкі шафи для зберігання певних речей та зйомні мотузки для білизни в межах висоти балконної огорожі. Через те, що більшість балконів вузькі (1,2 м) і встановити постійні меблі для відпочинку на них складно, можна використовувати відкидні або навісні столики та стільці». В іншому радянському енциклопедичному виданні 1988 року «Дім і сім'я» [Дом и семья, 1988: с. 7] балкон і лоджія мають такі визначення: «Балкон, майданчик, що виступає з фасаду будівлі, огорожений невисокою решіткою, екраном, парапетом. У житлових будинках міститься біля кухонь, житлових кімнат»; «лоджія, літнє приміщення, розташоване в габаритах будівлі, відкрите, здебільшого огорожене з одного боку. Функційне призначення та склад обладнання лоджії аналогічні балкону» [Дом и семья, 1988: с. 30].

Із плином часу балкони поступово видозмінювалися, і кожен архітектурний стиль, що супроводжував ту чи іншу епоху, привносив до них власні відмітні риси, відображаючи соціальні процеси, зміну цінностей, примхливу естетику смаків.

1 Хмарочос (s.a.). URL: <https://hmarochos.kiev.ua/>

2 *Balkon. Expert* (s.a.). URL: <http://balkon.expert/>

3 *Balkonsky* (s.a.). URL: <http://balkon.kiev.ua/balkon-pod-klyuch-kiev-tsena/>

4 *Balkonov* (s.a.). URL: <http://balkonov.com.ua/>

5 *Царь-Балкон* (s.a.). URL: <https://www.facebook.com/>

Помітне для більшості стихійне облаштування балконів ніяк не відповідає чинним юридичним нормам щодо житлової забудови. Необхідність дозволів, узгоджень з відповідними інстанціями та навіть із сусідами вповні ігнорується в українських реаліях переобладнання балконних просторів: від скління до перебудови чи добудови. Наші респонденти зауважують, що чули про таку необхідність, але обминали її, вдаючись до бюрократичних лазівок чи корупційних сценаріїв отримання тих самих дозволів та користуючись очевидною відсутністю практик покарання з боку контролювальних інстанцій. Утім, в окремих містах влада змогла дотримуватися норм більш суворо. Так, за спогадами вінничан, у випадку самовільного скління балконів у 1980-х роках існувала практика примусового демонтажу встановлених конструкцій муніципальними службами.

Зовнішній вигляд сучасних українських балконів залежить від двох чинників: (1) уподобань господаря, що юридично закріплені в нормі недоторканності приватного житла, згідно з Конституцією України та Цивільним кодексом України, і (2) чинних Державних будівельних норм (ДБН) та інших нормативних документів, що регламентують практики утримання будинків. Проте реальні повсякденні практики містян демонструють усталеність обминання юридичних процедур, пов'язаних зі склінням балконів, розширенням їх та переплануванням помешкань, що вможливлено високим рівнем корупції, застарілістю окремих норм та відсутністю системної містобудівної стратегії.

Якщо визначати архітектурні трансформації українських балконів, то вони цілком підпадають під означення *паразитної архітектури* — перехідної форми архітектури, пов'язаної з розміщенням певних конструкцій на вже наявних будівлях¹. За аналогією з біологічним терміном, який передбачає такий тип співіснування організмів, коли один з них використовує іншого для забезпечення своїх потреб та регуляції взаємовідносин із довкіллям, паразитна архітектура передбачає додавання нових функційних елементів до споруд, які вже існують і повноцінно виконують заплановані функції. Особливістю паразита є те, що він не може існувати без свого хазяїна, проте чим довше він паразитує, тим менше шкоди завдає, адже організми пристосовуються один до одного. Наразі чимало архітекторів вважають паразитний дизайн тією концепцією, яка найбільше відповідає духові часу і вирізняється достатньою гнучкістю, адже наслідує природу і в такий спосіб може розв'язувати проблему перенаселення, урбанізації та подолання наслідків стихійних лих². Услід за німецьким архітектором Матіасом Освальдом паразитну архітектуру наразі вважають посередником між змінами в суспільстві та в міській системі, адже формальне міське будівництво завжди проokuє появу подальших адаптацій³.

1 *Parasitic architecture* (s.a.). URL: <https://www.archdaily.com/930393/parasitic-architecture-not-all-parasites-are-predators>

2 Tend Alert: Parasitic Architecture (2014). *Building and Décor*, 01.30. URL: <https://www.buildinganddecor.co.za/trend-alert-parasitic-architecture/>

3 Скирта, О. (2015). «Паразитная архитектура делает ваш город уникальным»: польский урбанист о балконах и киосках. *Platforma*, 11.20. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/pb/mateush-mastalski/>

Між іншим, саме євреї чи не першими в Україні започаткували традицію скління літніх приміщень, що передусім було спричинено релігійними уявленнями: «Відповідно до єврейських звичаїв, що склалися ще під час блукання євреїв біблійною пустелею, необхідно було зводити курені й жити в них упродовж восьми днів осіннього свята Суккот. Спочатку такі будівлі в містечках робили з очерету, але надалі, через дефіцит місця, євреї почали влаштовувати такі тимчасові житла досить оригінальним способом. У подільських містечках з ХІХ століття до будинків прибудовували скляні веранди. Замість стаціонарних стель вони мали рухомі дерев'яні люки-щити, які піднімали у дні святкування Суккот, відкриваючи, згідно з традицією, зоряне небо. Ці щити мали декоративне покриття, що імітує очеретяний дах, вочевидь у пам'ять про те, що перші курені-сукки робили тут із цього матеріалу. Було заведено обшивати веранди дерев'яними дошками. Контраст вибілених стін будинку і дерев'яного обшиття заскленої прибудови своєрідно підкреслював тимчасовість цього житла, на яке перетворювалася веранда на час Суккота» [Котляр, 2007]. Веранда — це звісно не балкон, але наявність візуального зразка заскленого літнього приміщення могла відобразитись на майбутніх повсякденних практиках неєврейського населення.

У пострадянських країнах яскравим прикладом паразитної архітектури є розширені балкони. Ця практика почалася у 1990-х роках і стала масовою. Балкони склять, розширюють і добудовують у найнесподіваніших місцях, і роблять це не дизайнери чи архітектори, а жителі багатоповерхівок, керуючись не естетикою чи розв'язанням більш загальних проблем, а власними інтересами та потребами у додатковому просторі для життя тут і зараз.

Водночас, попри поширене негативне ставлення до такого явища, як аматорська паразитна архітектура, польський урбаніст Матеуш Мастальські, наполягає на тому, що пострадянські балкони слід розглядати не як безумовне зло, що псує фасади будинків, а як напрям неофіційної архітектури: «Паразитна архітектура робить ваше місто унікальним. Вам варто прислухатися до того, що хочуть зробити люди, які створили її, — і спробувати йти на компроміси. Не копіювати чийсь конкретний досвід, а спробувати знайти власну відповідь. Проблема ж не в балконах, а в тому, що в Україні ними просто користуються інакше. Наприклад, вони можуть служити місцем зберігання речей або додавати відчуття безпеки людям, які не знають своїх сусідів. Те, як виглядають балкони та кіоски, — це наслідок. Проблема у чомусь іншому, але точно не у балконі»¹.

Балкон — це простір між внутрішнім (приміщенням) та зовнішнім (вулицею). Фактично це та частина приватного простору квартири, яка, з одного боку, видима ззовні, а з іншого — є структурним елементом фасаду будинку. Оцей межовий стан якраз і є найбільш визначальним для розуміння феноменології балкона. Тобто розуміння балкона як межового простору стосується й

1 Скирта, О. (2015). «Паразитная архитектура делает ваш город уникальным»: польский урбанист о балконах и киосках. Platforma, 11.20. URL: <https://platfor.ma/magazine/text-sq/pb/mateush-mastalski/>

того, який саме простір балкон відмежовує і чи виникає (або ні) в містянина потреба означити цю межу у «своєму» просторі. Ця межа дуже по-різному сприймається ззовні і зсередини. Наші спостереження свідчать про те, що відповідність зовнішнього вигляду балкона загальній естетичній концепції фасаду не турбує більшість українців взагалі. Насправді вони просто не звертають на це уваги, бо зосереджуються лише на тому, як виглядає конкретно їхній балкон, до того ж порівняно з тим, як він виглядав до ремонту. У такому разі ремонт балкона, його скління та обшивка «вагонкою» сприймаються як створення нового, причепуреного балкона замість старого, неохайного (з іржавими перегородами або облізлою бетонною плитою, прогнилими перилами тощо). Дивлячись на свій будинок, його мешканці вихоплюють поглядом лише власний балкон, сприймаючи його ізольовано.

Поза всіляким сумнівом, зовнішнє у цьому випадку менш важливе, ніж внутрішнє. Балкон «облагороджується» для того, щоб максимально ефективно використати його внутрішній простір для власних потреб. Саме цей внутрішній простір балкона вже вважається незаперечно «своїм», тобто ніхто сторонній туди втручатися не має права. Не випадково вікна на закслених балконах нерідко завішують тюлем, шторами або ролетами, щоб максимально убезпечити його від цікавих поглядів ззовні (навіть якщо на балконі лежить старий мотлох) або зайвого світла.

Сучасний містянин сприймає балкон як повноцінну частину квартири. Тому небажання мешканців багатоповерхівок пускати сторонніх у цей хоч і межовий, але «свій», привласнений простір є логічним і зрозумілим.

Іноді окремі містяни через вигляд своїх балконів прагнуть продемонструвати власні уявлення та вподобання, тобто те, що пов'язане з їхньою ідентичністю. Для цього на балконі розміщують відповідні візуальні символи, обирають конкретні кольорові рішення або надають балконів нових форм, але про це детальніше згодом.

Отже, балкон справедливо можна вважати простором пограниччя: між «своїм» і «чужим», «приватним» і «публічним», «домом» і «вулицею», «зовнішнім» і «внутрішнім», «не-місцем». Балкон як *не-місце* є простором практик, що мають досить простий і легко вгадуваний характер. Двоналежність балкона регулює поведінку людей: з одного боку, це місце приватних практик, з іншого – хоч би що ви робили на балконі — це є видимим ззовні, а отже, обмежується соромом, страхом чи будь-яким іншим відчуттям, що перебуває в межі опозицій «приватне–публічне», «дозволене–недозволене», «прийнятне–неприйнятне». Балкон є транзитивним простором. На балконі люди не перебувають упродовж тривалого часу. Балконний простір — це середовище тимчасових або короткотривалих дій: вийти/увійти — виконати дію — покинути. Зверніть увагу на дієслово — на балкон водночас і входять, і виходять — власне ця характеристика є ознакою його не тільки межової сутності, а й подвійної належності. Балкони — це гетеротопії.

Гетеротопії (згідно з Мішелем Фуко) — це «інші місця», «поза-місця», які *мають місце* і є абсолютно реальними (на противагу утопіям) і значущими для найрізноманітніших повсякденних практик індивідів. Саме так сталося з бал-

конами. Іноді гетеротопію розглядають як свого роду «шизофренію» культурного і соціального простору, що продукує «потік» автономних актів свідомості, постійно розщеплюючи образ первісного «материнського» простору. Балкони, маючи визначально архітектурну «материнську» функцію, поступово набули додаткового *власницького* прочитання, що спричинило «породження» індивідуалістичного нашарування на противагу базовій функційності. Саме це і є та паразитність, про яку йшлося вище. Балкон виконує всі загальні функції гетеротопій: компенсаторну — як місце з певним порядком, що компенсує недосконалість світу повсякденного буття/життя (наприклад, брак фізичного і соціально забарвленого приватизацією простору); та ілюзорну — творить уявлюваний простір, що «скидає маску з усіх реальних просторів», демонструючи реальність такою, як вона є (наприклад, уявляє обивательську чи споживачську натуру власника житла).

Насправді люди використовують балкони для найрізноманітніших потреб, адже це простір багатофункційний.

Можна виділити такі функції балкона в українських пострадянських містах:

- робочий простір (майстерні, кабінети);
- простір відпочинку (зокрема, споглядання краєвиду);
- простір дозвілля чи спорту (тренажерна, читацька міні-зала);
- жилий простір (продовження кухні, кімнати або окрема кімната);
- побутове чи господарське приміщення (зберігання кухонного начиння; харчових продуктів і консервації; речей, які шкода викинути; великогабаритних предметів; сушіння білизни);
- перформативний простір (подієвий або для самовираження).

Наші спостереження показують, що первинна функція балкона як місця, де можна подихати свіжим повітрям або помилуватися пейзажем, зберігається, і люди охоче використовують простір балкона для *відпочинку та проведення дозвілля*. З цієї метою містяни можуть розміщувати там вуличні меблі, килимки, виносити на нетривалий час стільчики, де можна посидіти.

Варто сказати, що іноді балкон стає єдиним місцем, де люди з інвалідністю, хворобами або маломобільні люди можуть комунікувати із зовнішнім світом. Не маючи змоги залишити своє помешкання, вони використовують балкон як *місце для прогулянки*. І така практика однозначно є сигналом до того, що необхідно вживати заходів, аби кожна людина, незважаючи на стан свого тіла, мала змогу скористатися відповідними технічними засобами (наприклад, будинковими ліфтами чи пандусами) або допомогою працівників соціальних служб для того, щоб за бажанням мати можливість потрапити на вулицю і спілкуватися із зовнішнім щодо оселі світом.

Любителі спати на свіжому повітрі, особливо в літню спеку, використовують балкон як сезонну *спальню*. До речі, апеляцію до цієї практики використовують в маркетингових кампаніях київські забудовники. Нерідко балкон стає місцем для денного сну немовлят, коли, наприклад, на вулиці погана/незручна для прогулянки погода або дитина чи її батьки прихворіли.

Засклений балкон успішно виконує низку таких важливих *побутових функцій, як шумо- й теплоізоляція та захист від пилу*, хоча це знижує освітленість

приміщення, що примикає до нього. Не секрет, що з цими речами в українській забудові є серйозні проблеми. І рішення про скління балкона справді допомагає їх розв'язати. Крім того, якщо балкон засклений, на нього не падатиме сміття з верхніх поверхів, наприклад недопалки. А це вже функція убезпечення від пожежі.

Засклений балкон стає також запорукою *психологічного комфорту та відчуття безпеки* для мешканців верхніх поверхів. Багатьом людям притаманний страх висоти, і відкритий простір на поверхах, вищих за дев'ятий, не для всіх може бути комфортним [Кидуэлл, 2018]. До того ж відкритий балкон стимулює посилення відчуття тривоги у батьків маленьких дітей, адже збільшує ризик нещасного випадку. Для мешканців нижніх поверхів засклений балкон є значно комфортнішим, бо їм видається, що в такому разі вони будуть більш захищені від можливого пограбування.

Ще з радянського часу балкон заслужено посідає почесне місце «*курулки*» у квартирі. Зрідка цю функцію виконує сходова клітина, спільний балкон у під'їзді або кухонне вікно, проте найчастіше курити ходять на свій балкон. Вочевидь, балкон найбільш придатний для курців ще й з тієї причини, що, з одного боку, не треба далеко йти та відповідним чином вдягатися, а з іншого — це створює мінімум дискомфорту для інших співмешканців. На балконі часто знаходиться одна або кілька попільничок, які стоять на підвіконні або прикріплені до балконних перил. Паління на балконі — практика майже сакральна, адже це той формат, який дає змогу побути наодинці, поспілкуватись з кимось окремо під час вечірки або просто обдумати якусь проблему там, де ніхто не відволікатиме, зрештою, просто поговорити телефоном.

У пострадянській реальності у квартирах радянської забудови із невеликим метражем за допомогою перепланування та розширення балкон можна використовувати як *повноцінний жилий простір*, якщо його зробити, наприклад, продовженням кухні, спальні або вітальні. Утім, називати таку практику суто пострадянською насправді неправильно. Люди завжди прагнули розширити свій приватний простір. Згадаймо хоча б навісні балкони, що набули популярності за доби Відродження, адже уможливили збільшення площі будинку за рахунок тієї частини, котру не обкладали податком, бо вона не займала простору на землі. Зараз ми спостерігаємо аналогічну мотивацію. Містяни прагнуть отримати максимум жилого простору, освоюючи для цього нежиле приміщення або добудовуючи цей простір в інший спосіб.

Балкон нерідко використовують як *місце для споживання їжі або напоїв* — як їдальню чи бар. Містяни визначають цей простір придатним для того, щоб вважати його «свіжим повітрям», де приємніше їсти, де кращий апетит. На балконі можуть розміщувати меблі для обіду, бар для вечірнього споживання алкоголю або гриль чи мангал для святкового приготування їжі та вечері у вихідний день.

Балкон, особливо в середовищі молодих містян, може ставати *місцем для вечірок* з розпиванням алкоголю, грою на музичних інструментах, слуханням музики, читанням поезій. Так балкон стає *місцем для «тусовок» і творчості*. Наприклад, один зі своїх перших альбомів український гурт «Morj», апелюючи до практики балконних тусовок, назвав «Балконник»; співачка «Луна» з нагоди

релізу нової пісні виконала концерт на своєму балконі, що виходить на фонтан перед Національною оперою України¹; в Одесі на балконі «Горсада» регулярно відбуваються концертні програми (проект «АРТ балкон»), а в Києві — це проєкт «Вечірка на балконі» від «BCI.CBOЇ».

На балконі подекуди влаштовують невеличкі *майстерні для творчості або любленого хобі*. Це може бути що завгодно: виготовлення прикрас, декору, знарядь для рибальства, ремонт побутових приладів, манікюрний стіл, бібліотека тощо. Для цього на балконах розміщують робочий стіл, полиці з інструментами, ящики, тумби, невеличкі крісла чи стільці тощо.

Крім того, балкон можна використовувати як *робочий кабінет або студію*. Брак місця у квартирі може стимулювати людину, яка потребує додаткового відокремленого робочого простору, облаштовувати його на балконі. Цей простір привабливий тим, що там багато денного світла, а також він ізольований від решти квартири, а отже, там тихіше і простіше сконцентруватися на роботі. Для виконання цієї функції балкони зазвичай утеплюють, подеколи приєднуючи до центрального опалення.

На балконі містяться, які полюбляють заняття спортом, можуть влаштувати *міні-тренажерні зали*, розмістивши, наприклад, бігову доріжку, стінку, гантелі тощо. Очевидно, що такі рішення також продиктовані доступом до свіжого повітря, відокремленістю, а також тим, що спортивний інвентар нерідко є громіздким та займає багато місця.

Люди, які люблять засмагати, можуть використовувати балкон як *солярій*, розташовуючи на балконі прилади для засмагання або просто користуючись влітку відкритістю до сонця.

Тепер переходимо до побутових потреб, які містяться реалізують на балконі. Вочевидь найпоширенішою практикою є використання балкона для *сушіння білизни*. Для цього натягують спеціальні мотузки, або розміщують пластикові сушарки, або вішають білизну на виносних конструкціях (поширених у старих будинках 1960-х років). Вважається, що білизна, яка висохла на балконі, «пахне свіжістю», і взагалі в суху погоду українські містяться білизну вдома не сушать.

Балкон нерідко стає *сараєм/коморою* для зберігання інструментів, приладдя та ремонтних матеріалів або ж для великогабаритних речей сезонного характеру, які в житловому приміщенні можуть займати чимало місця (санки, велосипеди, лижі, дитячі візочки). Крім того, на балконі зберігають ті габаритні предмети, які не використовуються щодня, але мають бути «під рукою», адже періодично в них виникає потреба. Наприклад, пилосос, дошка для прасування, драбина, валіза для подорожей тощо.

Також, керуючись побутовою необхідністю, містяться використовують балкон як *місце для зберігання продуктів харчування*. На балконі, часто на спеціальних стелажах, полицках або просто в ящиках зберігають овочі, фрукти (надто, якщо вихід на цей балкон розміщений на кухні). Особливо актуальне таке застосування простору балкона для людей, які власноруч вирощують городину

1 Как это было: концерт Луны на балконе (s.a.). *Bestin.ua*. URL: <http://bestin.ua/event/kak-eto-bylo-koncert-luny-na-balkone/>

на дачах або мають родичів у селі, яким допомагають у городництві. З цього приводу «Центр Разумкова» провів дослідження, яке показало, що станом на травень 2013 року 59,7% опитаних українців брали участь у посадці картоплі на власному городі, 9,1% — на городі родичів або знайомих, 1,2% виконували таким чином оплачувану роботу, натомість 34,9% респондентів участі у саджанні картоплі не брали¹. Відповідно, можемо уявити собі, де зберігається цей врожай городини. Декому, можливо, вдається лишати картоплю та іншу городину в селі або на дачі, у підвалі житлового будинку або в гаражі (якщо такий є), а от решта облаштовують відповідний простір на своєму балконі.

Зрештою, сам балкон може стати *простором для вирощування рослин, квітником, оранжереєю чи навіть городом*. Висаджування на балконі рослин і квітів є поширеною та шанованою практикою в більшості країн світу, де балкони є поширеною складовою архітектурних об'єктів. Ці практики заохочували та культивували й на радянському просторі. Так, до конструкції балкона ще на етапі будівництва часто закладали спеціальні ніші для розміщення квіткових кошиків (найчастіше у вигляді кріплень до балконних ґрат).

Тут варто також згадати про *явище міського городництва*. Наприклад, дуже часто люди, які мають дачі, вирощують розсаду (помідорів, огірків, болгарського перцю тощо) саме на балконі. Або балкон виступає простором, де ростуть рослини, призначені для вживання у їжу: це може бути зелень — цибуля, петрушка, кріп, м'ята, базилік, а можуть бути й овочі (помідори, огірки, редис тощо) чи ягоди (полуниця, смородина тощо).

Ще однією функцією балкона можемо визначити «фауністичну», адже український балкон нерідко стає *місцем комунікації з тваринами (і комахами)*, місцем їх утримання, розведення та вихову. Так, за напівфольклорними історіями про козу, свиню, курей чи кролів на балконі у сусідів насправді приховуються реальні випадки, що їх доводилось спостерігати мешканцям багатоповерхівок. Важко пояснити, що стає причиною таких дій — любов до тварин, економічна скрута, туга за сільським способом життя чи щось інше — однак такі випадки траплялися і траплятимуться в усіх українських великих містах. Наприклад, 2017 року у Вінниці розгорівся скандал довкола чоловіка, який у себе на балконі розводив бджіл, що викликало глибоке нерозуміння сусідів². Цікаво, що коментуючи своє заняття, чоловік наводив журналістам приклади розведення бджіл в Америці, що, на його думку, легітиме його практику: «Мішель Обама в Білому домі пасіку тримає. По всій Америці бум іде. На дахах будинків пасіки стоять»³. Утім розведення бджіл у дворі Білого дому або на даху — точно не те саме, що розведення бджіл поруч із вікном сусідської квартири; нерозуміння

1 Чи брали Ви участь цієї весни у посадці картоплі? Соціологічне опитування. Центр Разумкова (s.a.). URL: http://www.uceps.org/ukr/poll.php?poll_id=891

2 У Вінниці чоловік облаштував пасіку на балконі багатоповерхівки (s.a.). *24 канал*. URL: https://24tv.ua/u_vinnitsi_cholovik_oblashtuvav_pasiku_na_balkoni_bagatoperhivki_n837215

3 Плахтій, Ю. (2017). Вулицам не місце на балконі: вінницький пасічник перевезе бджіл подалі від міста. *ВЕЖА*, 07.05. URL: <https://vezha.vn.ua/vulykam-ne-mistse-na-balkoni-vinnitskyj-pasichnyk-pereveze-bdzhil-podali-vid-mista/>

цього й породжує унікальні практики в українських містах. Балкон може ставати також місцем для вигулу домашніх улюбленців. На балконі може знаходитись лоток для kota або пелюшка для кімнатного песика. Відповідно, домашні улюбленці можуть реалізувати свої потреби умовно «на вулиці», а господарі уникнути у такий спосіб неприємного запаху і необхідності витратити час на вигул тварини.

Крім розведення свійських тварин балкон може ставати простором для комунікації з міською фауною. На балконі (із зовнішнього боку) розміщують годівнички для птахів: синиць, горобців, голубів тощо. Саме на балконі тримають поранених диких птахів або тварин. Згадайте, наприклад, історії про дітей (своїх, чужих чи себе у дитинстві), які приносять додому поранених голубів або горобців. Де їх тримають? Правильно, на балконі. Тому що це одночасно і зовнішній, і внутрішній простір.

Балкон виконує для містян ще одну важливу психологічну *функцію усамітнення*, надаючи можливість відокремитись від решти мешканців квартири і просто побути наодинці із власними думками. Насправді, не варто недооцінювати значення цієї функції, адже наявність такого простору особливо важлива за умов, коли у квартирі проживає велика родина або коли одну квартиру спільно орендують кілька людей, не маючи при цьому окремих кімнат.

Балкон — це, з-поміж іншого, місце для здійснення *сусідського контролю* (neighborhood watch). Допитливість та цікавість окремих мешканців або мешканок багатоповерхівок може, звісно, дратувати їхніх сусідів, однак у разі появи сигналів безпеки у дворі (хуліганство, інші злочини, поява підозрілих незнайомих осіб) саме ці люди першими стають на захист інтересів сусідської спільноти, повідомляючи про небезпеку поліцію або інших мешканців будинку.

Ще, хоч як це дивно звучить, балкон в Україні можна монетизувати, й він виконуватиме функцію *отримання доходу*. Звісно, йдеться про рекламу, адже її розміщення може принести власникові квартири доволі відчутну фінансову винагороду. Слід сказати, що рекламу на балконах житлових будинків розміщують як комерційні структури, так і політичні сили¹.

Однак така практика стосується не лише заробітку, нерідко балкон стає *місцем прояву ідентичності* (політичної, спортивної, культурної) його власників. За часів революційних активностей або виборчих кампаній, коли місто перетворюється на своєрідний епіцентр боротьби ідеологій, містяни вдаються до свідомого публічного означення власних політичних поглядів. У такому випадку мешканці українських міст вивішують на балкони національні прапори або прапори політичних партій, демонструючи свої патріотичні чи політичні погляди. Наприклад, у ЗМІ жваво обговорювали історію так званого патріотичного балкона в Одесі, прикрашеного національною символікою², або випадок з пенсіонеркою з міста Червонограда, яка оздобила свій балкон національним

1 В Одеській області балкон с баннером кандидата забросали краской (s.a.). Думская. URL: <http://dumskaya.net/news/v-odesskoj-oblasti-balkony-s-bannerami-kandidata-022413/>

2 Шевчук, І. (2012). В Одесі з «патріотичного балкону» лунали українські пісні та вірші. Радіо Свобода, 05.12. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24578238.html>

візерунком, використавши для цього пластикові кришечки. Утім, жителі Барселони в суперечливих подіях самовизначення Каталонії так само висловлювали свої політичні вподобання.

Оформлення чи оздоблення балкона як вираження власної сутності/натури або естетичних чи ідеологічних уподобань призводять до того, що містяни, які не відчують реальних правових обмежень, користаючись законодавчими «вольностями» через слабкість закону і відсутність покарань за самодіяльність, дедалі сміливіше експериментують з дизайном своїх балконів, «прикрашаючи» та оформлюючи їх у найдивакуватіші способи. Можна з гумором ставитись до такої самодіяльності, проте існують і професійні зазіхання на такий дизайн балконів. Наприклад, такі інноваційні варіанти, як балкон-трансформер або балкон-басейн; балкони у вигляді чашок (в Токіо як реклама кав'ярні); зрештою, балкони будинків, сконструйованих великим Гауді, славу якого деякі «митці» прагнуть повторити. Подекуди це обертається відчутною монетизацією будівлі чи приміщення, якому цей балкон належить.

І нарешті остання функція. Будьмо відверті. *Іноді балкон — це просто балкон.* Його не засклено, він без тварин, стільців чи рослин. На ньому не палять і не влаштовують вечірки. Він просто є, і сам факт його присутності приносить мешканцю квартири відчуття задоволення.

Зважаючи на множинність функцій, що їх виконують балкони, причину появи візуального феномену пострадянського балкона передусім можна вбачати в тому, що *проекування помешкань* у багатоповерхівках не забезпечило реалізацію цих потреб містян в інший спосіб або в інших просторах, тобто відповідальність за це частково лежить на забудовниках. Ще одним поясненням появи практики скління та господарчого використання балконів є *криза легітимності балкона та лібералізація економіки*. У Радянському Союзі оселі багатоквартирних будинків здебільшого перебували в державній власності, де мешканці проживали не на правах власників. Відповідно ані бажань, ані можливостей вкласти ресурси та зусилля в трансформацію житла, яке їм не належало, не було. За умовчанням фасад будинку сприймався як зовнішній, такий, що належить владі (країни, міста), яка ним і мусить опікуватися. Але з плином часу, з послабленням контролю з боку влади, з поширенням процесів приватизації житла та практик кооперативного будівництва люди відчули себе (передусім формально) власниками житла, частиною якого був і балкон. Додавши до цього появу на ринку будівельних матеріалів та їх доступність, а також аматорські таланти, отримуємо квітучу самодіяльність із поліпшення умов власного житла. До послуг професіоналів першопрохідці не зверталися (власне на той час їх і не було), хіба користувалися порадами друзів-будівельників. Лише згодом у відповідь на ці поширені практики з'явився ринок послуг зі скління та облаштування балконних приміщень.

Двоналежність балкона до публічного та приватного простору призвела до того, що зовнішній простір, де власне й розташовується балкон, сприймається як іншобічний від житлового. Відповідно такі практики, як тимчасове винесення сміття за двері до того, як господар/господиня вийде у справах й по дорозі викине його у смітник, або ж відсутність достатнього простору в коридорі квар-

тири для зберігання дитячих візочків, санчат, велосипедів тощо, призвичаїли мешканців ставитись до спільних зовнішніх просторів будинку, як до таких, що придатні для зберігання, так би мовити, «недомашніх», вуличних, предметів. Натомість балкон як свого роду зовнішній простір квартири поступово перетворився на комору, що її з часом для комфорту закрили.

З іншого боку, скління зумовлене не лише відсутністю комори, а й відсутністю належного рівня інших параметрів будинку (шумо-, теплоізоляції тощо). Особливо ці проблеми актуалізувалися після підвищення тарифів за комунальні послуги у 2014 році й відповідно постали заохоченням дій щодо збільшення енергоефективності приміщень. Одним зі шляхів її підвищення у ЗМІ та коментарях експертів неодноразово називали саме скління літніх приміщень. Відповідно, це ще більше похвалило й без того активний ринок надання послуг зі скління, утеплення та розширення балконів.

На нашу думку, серед причин скління та розширення балконів також слід назвати *бідність*, а часом і *соціальну бідність* (стан неспроможності підтримувати мінімальний рівень споживання, зумовлений фізіологічно, соціально, культурно визначеними якісними нормами). Йдеться про те, що зберігання консервації, харчових продуктів, старих речей свідчить про те, що містяни в такий спосіб залучають додаткові ресурси для економії коштів. Ознакою бідності є також перенаселеність квартир, адже саме брак фінансів змушує кілька поколінь однієї родини мешкати разом або незнайомих людей спільно винаймати житло.

Також у використанні балкона як комори можна побачити *відголоски сільського досвіду*. Відомо, що в сільській місцевості домогосподарство передбачає наявність не лише житлового приміщення, а й господарських споруд. З-поміж таких споруд обов'язково є підвал для зберігання городини та консервації, сарай для зберігання реманенту тощо. Така організація простору є комфортною для сільських мешканців, адже слугує реалізації всіх нагальних господарських потреб. З іншого боку, колишні селяни, які переїхали до міста, нерідко продовжують займатися вирощуванням городини та вдаються до традиційних практик їх зберігання. Також вони надають перевагу зберіганню реманенту, хоча б у вигляді ящика для інструментів чи прасувальної дошки за межами житлового простору. Зрозуміло, що з усіх приміщень у квартирі найкраще для таких цілей підходить балкон.

Слід сказати, що скління балкона з огляду на *психологічну функцію*, яку воно виконує, є важливим для мешканців верхніх поверхів. Григорій Мельничук, співкоординатор Ради з урбаністики міста Києва, висловив думку, що для людини страх висоти (як і турбота про безпеку дитини) є природними, а тому не варто розраховувати на те, що мешканці верхніх поверхів відмовляться склити свій балкон з естетичних міркувань¹. Це твердження київського урбаніста не є голослівним, адже описано психогеографами — дослідниками, які вивчають

1 Мельничук, Г. (2016). Зло из лучших побуждений: что делать со стеклением балконов и другими спорными решениями. *Platforma*, 04.22. URL: <https://opinion.platfor.ma/chego-khochet-zhitel/>

вплив простору на індивіда, зокрема П. Кідвелом [Кидуэлл, 2018] та К. Елардом [Эллард, 2016].

Крім того, слід враховувати *юридичний вимір* проблеми. Чинні ДБН, різноманітні інструкції, положення та інші документи, які регулюють житлову забудову, є вкрай негнучкими й дісталися нам від радянських часів, не зазнавали оновлення та не замінювалися новими. Тому на всіх суспільних рівнях виникають труднощі з їх дотриманням, адже і мешканці, і забудовники не вбачають у цьому доцільності, а передбачуване покарання за їх порушення не завжди є переконливим аргументом, здатним утримати від протиправної дії. З іншого боку, як і з багатьма іншими питаннями в нашій країні, проблема перебудови або розбудови балкона нерідко перетворюється просто на чергову графу фінансових витрат, адже в умовах корупції в органах державної влади найекстравагантніше будівельне рішення може бути втіленим в життя після відповідного «винагородження» посадової особи, відповідальної за цю сферу.

Є ще одна причина скління балконів, коріння якої нераціональне, а тому її усунення є найскладнішим. Ідеться про те, що скління і розширення балкона, його «облагородження» за останні роки двадцять в Україні стало *традицією*, можна сказати *внормувалося*. Містяни не уявляють, що може бути інакше і відтворюють цю практику, не замислюючись. Наразі чимало людей послуговуються типовим поясненням «всі так роблять», а незасклений балкон сприймається як незавершений. Уявити собі капітальний ремонт у квартирі, який стосуватиметься всіх приміщень, крім балкона — це, звісно, можливо, але малоімовірно, адже балкон в уявленнях українських містян — це хоч і маргінальна, але частина їхнього дому: «Рано чи пізно постає питання про його благоустрій, адже враження навіть від найдорожчого та вишуканого ремонту в квартирі може бути спалюжене понурим виглядом обшарпаних стін або старих рам, що віджили свій вік, на балконі чи в лоджії. І це досить закономірно, адже ці споруди є невіддільною частиною житла, а тому мусять слугувати його гармонійним продовженням» [Доброва, 2013].

Тут слід зазначити, що скління і розширення балконів — певною мірою *вірусне явище*. З'явившись в одному будинку, воно швидко перекочує на сусідні, заохочуючи дедалі більше містян зробити свій балкон не гіршим, ніж у сусіда, більшим, ніж у сусіда, чи принаймні зробити його таким, як і в інших людей, «бо що ж виходить, люди поробили собі, а ми що, гірші?». До речі, саме на такі аргументи у своїх маркетингових стратегіях спираються компанії, які пропонують послуги зі скління та розширення балконів. Зрозуміло, що на їхню діяльність є попит, однак слід також враховувати, що завдання компанії — зробити все можливе, щоб попит постійно зростав. Отже, можна говорити, що поява та активна діяльність цих організацій насправді є причиною активного поширення такої практики.

Аналогічно поширене в Україні урбаністичне вірусне явище має назву «огороджені спільноти» (gated communities). Ідеться про житлові комплекси, оточені стінами, парканами чи земляними насипами з кущами та з охороною на вході, що утворює простір, куди можуть потрапити лише мешканці будинків або їхні

гості [Лоу, 2017]. На перший погляд, власники квартир у таких ЖК не хочуть нічого поганого — вони просто дбають про *свою* безпеку і простір *свого* двору. І така мотивація цілком зрозуміла, через що ця практика набула неабиякого поширення в пострадянських новобудовах. Її швидко підхопили забудовники і тепер обіцяють майбутнім мешканцям своїх будинків закритий доглянутий двір, де не буде небезпечних сторонніх. І ця обіцянка працює. Люди охоче вітають такий крок, ба більше, часто вони самі вимагають від забудовника або обслуговувальної компанії закрити свій двір від чужинців. Огородження стало вірусним явищем, адже відкритий двір в новому ЖК почали вважати «неправильним», «незавершеним». Це явище ніщо інше, як черговий приклад власництва на простір, тільки вже в колективному прояві.

Між тим, слід розуміти, що останнє, про що думають мешканці українських багатопверхівок, обшиваючи вагонкою *свій* (!) балкон, — це естетика та гармонійний вигляд будинку. Життєвий досвід кількох поколінь, які пережили радянський період, 1990-ті роки та вже дві економічні кризи, говорить про те, що варто передусім турбуватись про власний комфорт і комфорт своєї родини, а естетика — справа аж ніяк не першочергова. І такі міркування знову підводять нас до проблеми бідності, адже наразі важко говорити про такий рівень добробуту українців, який дасть змогу наблизитись до готовності вкладати час чи кошти в покращення спільного побуту. Портрет міста — це його люди. Якщо бути відвертими, слід визнати, що чимало мешканців українських міст справді не помічають візуальної дисгармонії, викликаной (де)формованими балконами. Так само як не помічають засилля реклами, припаркованих всюди авто, утеплених різнобарвних стін, супутникових антен і кондиціонерів. Це не означає, що українці неувважні, байдужі чи якісь ще не такі; це означає, що такий візуальний шум став нормою, і люди просто до нього звикли і пристосувалися.

Тож постає питання, чи загалом потрібно щось робити з «нашими вітчизняними» балконами, які так дратують захисників урбаністичної та архітектурної естетики? Відповідь в тому, що можна горділиво записати балкони до розряду модної паразитної архітектури та влаштовувати відповідні екскурсії, тобто лишити все як є. Можна зайняти вичікувальну позицію і сподіватися, що це явище зникне саме собою, коли зросте рівень життя в Україні. Обидва ці підходи мають право на життя, проте ми все ж спробуємо тут озвучити деякі тези, які періодично з'являються в українському медійному та інтелектуальному просторах, показавши переваги та вади кожної з них.

Досить часто, обговорюючи проблему балконів, різні люди наголошують переваги *адміністративного тиску*. В 2011 році було ініційовано запровадження податку на засклені балкони¹, а саме внесення змін до Житлового кодексу, які стосувалися визначення загальної площі квартири, до якої включено площі літніх приміщень. Утім, перенесення коефіцієнтів чинних ДБН до Житлового кодексу опору не викликало і на масштаби скління не вплинуло. У 2016-му мерія

1 З населення здеруть податок за засклені балкони (s.a.). ТСН. URL: <https://tsn.ua/groshi/z-naselennya-zderut-podatok-za-zaskleni-balkoni.html> <https://tsn.ua/groshi/z-naselennya-zderut-podatok-za-zaskleni-balkoni.html>

Києва внесла пропозицію щодо заборони скління балконів та сушіння на них білизни, однак цей закон так і не було ухвалено.

Інший підхід передбачає застосування *методу адміністративного захоплення*. 2016 року в місті Вінниці було розроблено концепцію реконструкції фасадів центральної частини міста¹. Під час зустрічей з мешканцями будинків представники адміністрації озвучували умови: міська влада зобов'язувалася оплатити повну вартість усіх робіт, пов'язаних з реконструкцією фасаду, — перекриття даху, ремонту ганків, встановлення нових балконів. Однак такі умови були актуальними лише для відкритих балконів. Водночас, якщо мешканці хотіли лишити свої балкони закритими, вони мусили компенсувати третину їхньої вартості, і ще однією умовою стала згода всіх 100% мешканців будинку². Зрештою, після тривалих обговорень мешканці будинку домовились допомогти неплатоспроможним сусідам виплатити необхідну суму, а міська влада, своєю чергою, зобов'язалась встановити всім мешканцям закриті, але однотипні балкони³.

Ще одним з варіантів розв'язання проблеми хаотичного скління є пропускання *заборони скління* в договорі між забудовником і власником квартири. Також для боротьби з появою особливо екстраординарних балконів можна застосовувати *тиск з боку сусідів*.

Ще однією стратегією можна визначити *просвіту* — освітні ініціативи медій і дослідників міста та архітектури з метою формування уявлень мешканців багатоповерхівок про те, що будинок є зоною спільної відповідальності всіх його мешканців. Але це потребує часу та зваженої просвітницької роботи. І хоча ця стратегія є довготривалою, її результати можуть виявитися більш тривкими та життєздатними. У межах застосування такої стратегії можна спрямувати зусилля трендсеттерів на те, щоб *зробити незакриті балкони модними*, а це, своєю чергою, спонукатиме мешканців квартир самостійно вживати заходів задля того, щоб наблизити вигляд свого житла до модного зразка. Власне, як метод активізації фактора культурної традиції (в обмін на теперішній).

Однак слід усвідомити, що головне в місті — не будинки, а люди, тому балкон — це передусім елемент культурного ландшафту міста, створеного його мешканцями, та зона їхнього комфорту. «Неможливо бути частиною Європи та не бути при цьому собою. Baukultur⁴ не врятує українців від білих пластикових

1 У Вінниці створили «Старий Амстердам» з 3D-малюнками. Фоторепортаж (s.a.). Вінниця info. URL: <http://www.vinnitsa.info/news/u-vinnitsi-stvorili-stariy-amsterdam-z-3d-malyunkami-fotoreportazh.html>

2 Качор, А. (2017). «Ми заплатимо за інших»: мешканці Соборної, 101 близькі до рішення прибрати власні балкони заради нового фасаду. Фото. VEЖА, 06.15. URL: <https://vezha.vn.ua/zaplatymo-za-inshyh-meshkantsi-sobornoyi-101-blyzki-rishennya-prybraty-vlasni-balkony-zarady-novogo-fasadu-foto/>

3 Там само.

4 Європейська концепція, що охоплює питання архітектури та культурного надбання; культура урбанізованого середовища. Термін «baukultur» з німецької буквально перекладають як «культуру будівництва».

балконів на фасадах дореволюційних будинків. Люди ідентифікують себе з тим життєвим простором, в якому перебувають постійно. Атмосфера кожного конкретного міста — це почасти консенсус місцевої спільноти. Те саме відчуття хорошого якісного життя, котре спантеличує недосвідчених мандрівників з пострадянських країн за кордоном ... коли приїжджаючи важко зрозуміти, чому для них там влада створює все, а для нас тут — нічого... а зрозуміти треба одне — люди самі для себе все це створюють. Можливо, це категоричний імператив у дії. Можливо, Кантові він явився з практики буденного життя»¹.

Балкон став традицією тому, що він є частиною буденності, і задля зміни тенденцій та вже сформованих правил варто передусім сконструювати нові моделі поведінки — як фактичної, так й у формі поширених естетичних стандартів. Треба розуміти, що брутално засклений балкон — це свідчення певної потреби; це не стільки вияв поганого смаку, скільки дилетантська поведінка в практиках будівельних змін з реконструкції балкона як частини оселі. Така форма поведінки зникне лише тоді, коли потреби містянина у відповідному просторі, який він облаштовує на балконі, буде діагностовано і враховано. Або це буде враховано забудовниками та архітекторами і запропоновано універсальні в єдиному стилі та дизайні варіанти заскленого балкона для конкретного будинку (такі практики вже досить поширені у світі — «безрамне скління»).

Балкон — частина нашого житла і поряд із тим ще й маркер соціального портрета міської громади, суспільства в цілому. За балконними трансформаціями цілком можливо спостерігати як за тенденціями економічних, політичних, культурних змін у суспільстві. Балкон — це відображення повсякденного життя, яке може стати ключем до вивчення пострадянських повсякденних практик, що дасть змогу наблизитися до розуміння сучасної української міської культури. Балкон в антропологічному, соціологічному та культурологічному ракурсах здатен бути знаковим простором діагностики соціальної системи, соціальних відносин та смаків. Уважний погляд та професійна оцінка балкона можуть не тільки посилити аналітичний та дослідницький арсенал наукових розвідок, а й бути корисними для практичного застосування в будівельних практиках та соціальних технологіях розбудови громадянського суспільства та свідомих містян.

Джерела

Доброва, Е.В. (2013). *Современные балконы и лоджии. Оригинальные идеи, новейшие материалы и технологии работ*. Москва: РИПОЛ классик. Отримано з: <https://online-knigi.com/page/219934>

Дом и семья: Краткая энциклопедия. (1988). Кишинев: Главная редакция Молдавской советской энциклопедии.

Кидуэлл, П. (2018). *Психология города. Как быть счастливым в мегаполисе* / Пер. с англ. Екатерины Поповой. Москва: Манн, Иванов и Фербер.

Котляр, Є. (2007). Архітектура «єврейської вулиці». Ї. «Гейрейський усе-світ Галичини», 48. Отримано з: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/kotlar1.htm>

1 Гуржи, К.Л. (s.a.). *Baukultur — будущее городов Украины?* URL: <https://uisgda.com/ru/baukultur-budushhee-gorodov-ukrainy.html> (Пер. з рос. — А. Петренко-Лисак).

Лоу, С. (2017). Як приватні інтереси захоплюють публічний простір: зонування, податки та інкорпорація огорожених спільнот. В: *(Не)задоволення публічними просторами. Урбаністичні студії* (сс. 48–65). Київ.

Гуджабидзе, Т.И. (сост.) (1989). *Наши дом*. Кишинев: Тимул.

Эллард, К. (2016). *Среда обитания: Как архитектура влияет на наше поведение и самочувствие* / Пер. с англ. Москва: Альпина Паблишер.

Jaffe, R., Koning, A. de (2016). *Introducing Urban Anthropology*. London, New York: Routledge.

Отримано 20.03.2021

References

Dobrova, Ye.V. (2013). *Modern balconies and loggias. Original ideas, the latest materials and work technologies*. [In Russian]. Moscow: Ripol classic. Retrieved from <https://online-knigi.com/page/219934> [Доброва 2013]

Ellard, C. (2016). *Habitat: How architecture affects our behavior and well-being*. (original name: “Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life”). [In Russian]. Moscow: Alpina Publisher. [Эллард 2016]

Gulzhabidze, T.I. (Comp.) (1989). *Our Home*. [In Russian]. Chisinau: Timul. [Гуджабидзе 1989]

Home and Family: A Brief Encyclopedia (1988). [In Russian]. Chisinau: Main editorial office of the Moldavian Soviet Encyclopedia. [=Дом и семья 1988]

Jaffe, R., de Koning, A. (2016). *Introducing Urban Anthropology*. London, New York: Routledge.

Keedwell, P. (2018). *Psychology of the city. How to be happy in a metropolis* (original name: “Headspace: The Psychology of City Living”). [In Russian]. Moscow: Mann, Ivanov and Ferber. [Кидуэлл 2018]

Kotliar, Ye. (2007). Architecture of the «Jewish street». [In Ukrainian]. *Ji. «Jewish all-world of Galicia»*, 48. Retrieved from: <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/kotlar1.htm> [Котляр 2007]

Low, S. (2017). How private interests take over public space: zoning, taxes, and the incorporation of gated communities. [In Ukrainian]. In: *(Dis)Satisfaction with public spaces. Urban studies* (pp. 48–65). Kyiv. [Лоу 2017]

Received 20.03.2021

АЛЛА ПЕТРЕНКО-ЛИСАК, ТІНА ПОЛЕК

Балконний простір: антрополого-соціологічна розвідка

Архітектурні елементи та повсякденні практики взаємодії містян із ними є невіддільною частиною простору міста та його образу, тож аналіз балкона як соціального явища вимагає розгляду цього феномену у множинності його взаємозв'язків з міським простором та практиками його освоєння.

У статті подано антрополого-соціологічну характеристику балконної міської культури не в контексті архітектурних компонентів, а з огляду на повсякденні функції використання та переопанування балконів. Слово «балкон» обрано на позначення різних типів подібних до балконів просторових форм, включно з лоджіями, невеликими мансардами, еркерами тощо, оскільки «класичний» балкон в українській масовій забудові зустрічається найчастіше.

Автори розглядають причини, які змушують мешканців українських міст надавати своїм балконам доволі візнаваний «вітчизняний» вигляд, визначаючи тим самим автентичні ознаки сучасних українських міст. На підставі вивченого досвіду запропоновано у форматі двох стратегій — тиску та заохочення — варіанти розв'язання такої містобудівної проблеми, як переобладнання та скління балконів.

Представлена теоретично-прикладна розвідка стосується передусім пострадянських українських балконів. Дослідження базується переважно на київських матеріалах, однак описані тенденції характерні для більшості міст України, незалежно від їхнього розміру і географічного розташування.

Ключові слова: балкон; простір; паразитна архітектура; місце

АЛЛА ПЕТРЕНКО-ЛЫСАК, ТИНА ПОЛЕК

Балконное пространство: антрополого-социологический поиск

Архитектурные элементы и повседневные практики взаимодействия горожан с ними являются неотъемлемой частью пространства города и его образа, поэтому анализ балкона как социального явления требует рассмотрения данного феномена в многообразии его взаимосвязей с городским пространством и практиками его освоения.

В статье представлена антрополого-социологическая характеристика балконной городской культуры не в контексте архитектурных компонентов, а с точки зрения повседневных функций использования и переосвоения балконов. Слово «балкон» выбрано для обозначения различных типов подобных балконам пространственных форм, включая лоджии, небольшие мансарды, эркеры и т.п., поскольку «классический» балкон в украинской массовой застройке встречается чаще всего.

Авторы рассматривают причины, которые заставляют жителей украинских городов придавать своим балконам довольно узнаваемый «отечественный» вид, задавая тем самым аутентичные признаки современных украинских городов. На основании изученного опыта предложены в формате двух стратегий — давления и поощрения — варианты решения такой градостроительной проблемы, как переоборудование и застекление балконов в формате двух стратегий.

Представленный теоретико-прикладной анализ касается прежде всего постсоветских украинских балконов. Исследование базируется преимущественно на киевских материалах, однако описанные тенденции характерны для большинства городов Украины, независимо от их размера и географического расположения.

Ключевые слова: балкон; пространство; паразитная архитектура; место

ALLA PETRENKO-LYSAK, TINA POLEK

Balcony space: anthropological and sociological study

Architectural elements and everyday practices of interaction of citizens with them are an integral part of the image and space of the city. That is why the analysis of the balcony as a social item requires its consideration precisely as a phenomenon in the multitude of its interrelationships with the urban space and the exploration practices.

The article presents the anthropological and sociological characteristics of the urban balcony culture not as an architectural component, but in the focus of the everyday functions of their use and re-exploration. The word «balcony» is chosen to denote various types of balcony-like spatial forms, including loggias, small attics, bay windows, etc., because the «classic» balcony in Ukrainian mass construction is the most common.

There is an outlined range of reasons that make the residents of Ukrainian cities fix a rather recognizable, so-called «domestic» look behind their balconies, thus creating authentic signs of modern Ukrainian cities. Based on the experience we have learned, we have proposed solutions to such an urban planning problem as the re-exploration and glazing of open balconies in the form of two strategies — pressure and encouragement.

The presented theoretical and applied study concerns primarily the post-Soviet Ukrainian balconies. The research is mainly based on Kyiv materials, but the described tendencies are typical for most Ukrainian cities, regardless of their size and geographic location.

A note on terminology: this text uses the word «balcony» for all types of spatial forms (rooms), including loggias and small attics, bay windows, etc. We realize that there are differences between these architectural elements, however, for convenience, and also because of the fact that the so-called «original» balcony is the most common in Ukrainian mass development, so the word «balcony» is used there as a generalizing term.

Keywords: balcony, space, parasitic architecture, place

СОЦІОГРАФІЯ

DOI 10.15407/sociology2021.02.156

УДК 316.334.2:422

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, соціолог-консультант проєкту «Обізнаність громадян України з оподаткування» (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

ОЛНА IVASHCHENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olgivash@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7070-2134>

ДМИТРО БОЯРЧУК,

магістр з економіки, Національний університет «Києво-Могилянська академія», виконавчий директор Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» (01135, Київ, вул. Полтавська, 10)

DMYTRO BOYARCHUK,

MA in Economics, National University of «Kyiv-Mohyla Academy», Executive Director of the Center for Social and Economic Research «CASE Ukraine» (10, Poltavaska St., Kyiv, 01135)

boyarchuk@case-ukraine.com.ua

<https://orcid.org/0000-0001-8867-4832>

ЄВГЕН ШУЛЬГА,

магістр державного управління, Університет Дж. Вашингтона (США), директор з розвитку Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» (01135, Київ, вул. Полтавська, 10)

YEVGEN SHULGA,

Master of Public Administration, George Washington University, Director for Development, Center for Socio-Economic Research «CASE Ukraine» (10, Poltavaska St., Kyiv, 01135)

shulha@case-ukraine.com.ua

<https://orcid.org/0000-0002-4943-1536>

Цитування: Іващенко, О., Боярчук, Д., Шульга, Є. (2021). Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі. Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 156–180.

Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі¹

З теми оподаткування в Україні за всі 25 років після запровадження податкової системи в 1996 році, як виявилось, не проводили спеціальних соціологічних досліджень, хоча процес інституціоналізації оподаткування в пострадянському суспільстві є надзвичайно важливим з огляду на формування інституту відповідального громадянства за умов державотворення, і тому мав би перебувати у фокусі уваги соціологів. Примітно, що навіть у Соціальному моніторингу ІС НАН України, здійснюваному впродовж 1994–2020 років, серед 300 позицій (запитань) з альтернативами відповідей із соціополітичної, соціопсихологічної та соціоекономічної проблематики не міститься жодного запитання стосовно податків. Саме тому ми, на жаль, позбавлені можливості вивчення соціальної динаміки узагальненого ставлення українців до оподаткування та обізнаності громадян в податковій темі впродовж всього часу функціонування системи оподаткування в Україні, що є прикрим упущенням, на відміну від ситуації в Польщі, де, до прикладу, соціологи Варшавського університету планують починаючи з 2021 року вивчати таку динаміку в межах проекту «Інституціоналізація оподаткування» з використанням даних архіву загальнонаціональних опитувань та подальших експертних оцінок цих даних. Кейс-стаді Польщі періоду посткомуністичної трансформації розглядається в предметному поєднанні перспектив фіскальної соціології, економічної соціології та інституціональної соціології з метою вивчення оподаткування як засобу встановлення соціального порядку на підставі зміни сприйняття держави громадянами країни.

Постановка проблеми

В Україні за відсутності спеціальних соціологічних студій тема податків, однак, дотично присутня в певних дослідженнях соціально-політичного та соціально-економічного спрямування, де питання про узагальнене ставлення до податків з'являлось, але спорадично. Зокрема, в загальнонаціональному опитуванні «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети», здійсненому в грудні 2019 року Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, на запитання «Як Ви вважаєте, що таке патріотизм?» серед 13 альтернатив відповіді з можливістю вільного добору будь-якої кількості варіантів, 30,1% респондентів вказали, що це — *сплата належних податків*, але після обмеження кількості варіантів трьома як пріоритетними складовими патріотизму опція щодо податків зайняла лише прикінцеву позицію (9,1%) на тлі більше

1 Дослідження підготовлено в межах Ініціативи з розвитку аналітичних центрів в Україні, яку виконує Міжнародний фонд «Відродження» у партнерстві з Ініціативою відкритого суспільства для Європи (OSIFE) за фінансової підтримки Посольства Швеції в Україні. Думки та позиції авторів статті не обов'язково відображають позицію Посольства Швеції в Україні, Міжнародного фонду «Відродження» та Ініціативи відкритого суспільства для Європи (OSIFE).

підтримуваних опцій «любов до своєї країни» (66,8%), «готовність захищати свою країну» (48,0%) і «дотримання усіх законів країни» (34,7%). Регіональний профіль відповідей показав, що найбільше опцію «сплата належних податків» обирали мешканці Сходу (41,0%) і Півдня (35,7%) на противагу Заходу (23,5%) та Центру (24,9%) [Патріотизм, 2019]. Власне тут питання про ставлення до податків переходить вже з громадянської сфери у площину економічної моралі, чому, зокрема, свого часу було присвячене дисертаційне дослідження Л. Кондратик «Економічна моральність сучасного українського суспільства». Емпірична частина дослідження феномену економічної моральності базувалася на аналізі матеріалів порівняльного проекту Європейського соціального дослідження (ЄСС), до якого Україна долучилася 2004 року (в проекті, зокрема, є модуль із відповідною назвою), а також вивченні із застосуванням якісних методів проявів цього феномену в Західному регіоні України. У висновках дисертації зазначалося, що в країнах колишнього соціалістичного табору *неефективність* та *репресивність формальних організацій* з часом спричинили *відчуження* від них значної частини населення з формуванням альтернативних неформальних соціальних мереж, які становлять структури обміну ресурсами за правилами, відмінними від формальних. Соціальна успішність в сучасному українському суспільстві значно більше пов'язана із залученням до неправових і неморальних соціальних практик в економічній сфері, а нижчий рівень економічної моральності соціально успішних груп населення визначається не стільки чинниками індивідуального морально-етичного вибору, скільки структурними чинниками, тим самим легітимуючи встановлення функційного режиму, за якого оцінки схвалення чи осуду практик в економічній сфері зумовлюються передусім прагматичністю та співвідношенням переваг і витрат сторін економічної взаємодії. Порівняльний підхід показав, що Україна посідає крайню нижню позицію серед європейських країн за інтегрованим показником економічної моральності в економічних взаємодіях з представниками формальних інституцій держави [Кондратик, 2009]. Відчуження від держави може бути проілюстроване усталеними установками платників податків у чинній неефективній системі оподаткування, спрямованими переважно на пошуки шляхів і методів ухиляння від сплати податків, що розширює сектор тіньової економіки. Отже, високе податкове навантаження, фіскальний тиск та репресивний характер системи оподаткування сформували певну *«податкову мораль»* агентів пострадянської економіки в дилемі «вигода–мораль» зі спотвореними радянською системою уявленнями про справедливість.

Тема неформальної, тобто тіньової економіки ґрунтовно вивчалася українськими економістами та соціологами, причому аспект ставлення до податків справедливо був серед важливих чинників її виникнення та поширення в пострадянській країні. Так, в останньому найбільшому дослідженні «Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні», здійсненому Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у 2019 році, зазначалося, що саме високе податкове навантаження зумовлює надмірну тінізацію у країнах із трансформаційною економікою та низькими доходами. Так, через схеми уникання оподаткування в Україні сфор-

мувалася тінь обсягом у 46.0%, що завдає збитків до 6–10% ВВП. У короткому розділі «Соціологічний погляд на неформальність» у звіті цього дослідження наведено дані про рівень і значення впливу різних причин поширення тіньової зайнятості, де положення «репресивний характер системи оподаткування, високе податкове навантаження» набирає 7,49 з 10 можливих балів (0 — зовсім не має значення, а 10 — має найбільше значення) [Інституційне середовище, 2019].

Способи зменшення обсягів неформальної економіки відомі, хоч і складні для реалізації, та за чіткої й цілеспрямованої державної політики, орієнтованої на дерегуляцію й оптимізацію податкового тиску, могли б суттєво обмежити економічну «тінь». Згідно з висновками Ф. Шнайдера — австрійського економіста, котрий понад 30 років спеціалізується на вивченні й вимірюванні неофіційної економіки у світі, незацікавленість влади у зменшенні неформального сектору зумовлюється такими чинниками: по-перше, податкові втрати вважаються не надто важливими порівняно з доходами від неофіційної економічної діяльності, що швидко витрачаються в офіційній економіці; по-друге, тіньові доходи підвищують рівень життя щонайменше третини працездатного населення; по-третє (що майже завжди найважливіше для кожної влади), люди, зайняті в тіньовій економіці, мають менше часу для іншої активності, як-от соціальні протести, участь в демонстраціях тощо [Schneider, 2009]. Саме з цих причин кожній владі непросто визначитися з пріоритетами стосовно неформальної економіки, а не через те, що така боротьба їй не до снаги, хоча найпростіше, звичайно, було б створити адекватні умови для праці в офіційній економіці, зробивши її більш привабливою за неофіційну.

В економічній історії незалежної України, втім, були певні спроби змінити концепцію ідеології системи оподаткування з фіскальної на власне податкову, як і саму систему оподаткування, котра, за оцінкою міністра фінансів Н. Ярьсько (2014–2016), є «складною, незрозумілою, суб'єктивною і корупційною» [Ярьсько, 2015]. Від самого початку формування системи оподаткування акцент було зроблено на фіскальній складовій, задля чого проект очолив не фахівець економічного чи фінансового спрямування, а призначений президентом Л. Кучмою «зручний» доктор геолого-мінералогічних наук М. Азаров, що з часом і спричинило утворення в Україні явища «шантажистської республіки» (М. Рябчук). На думку Н. Ярьсько та інших експертів, саме проблема адміністрування, а не розмір податку і далі залишається головною проблемою системи оподаткування в пострадянській Україні, де довгий час не акцентувалася тема податків у процесі державотворення, не було ні публічного роз'яснення значення податків як громадянського обов'язку, ні пропагандистської кампанії в цьому контексті. Реальний стан справ у соціальній політиці, руйнація фондів суспільного споживання і, відповідно, державної системи охорони здоров'я та освіти, незадовільний стан інфраструктури — все це звелось в підсумку до суто позірної соціальної держави, коли громадяни вимушені були оплачувати майже всі послуги власним коштом на тлі появи дедалі нових дорогих будівель податкових адміністрацій, які маніфестували формування нової владної структури. Принагідно варто нагадати, що офіційно за кількістю податків (99–

135) система оподаткування в Україні вважається однією з найгірших у світі, а політичні спроби 2015 року змінити концептуально Податковий кодекс 2010 року залишилися нереалізованими.

Одним, якщо не єдиним спеціальним дослідженням з теми оподаткування можна вважати опитування «Податки та підприємництво: оцінки та очікування», здійснене Соціологічною групою «Рейтинг» у жовтні–листопаді 2019-го у вирі змін та новацій щодо оподаткування (першою чергою ФОПів) зі зміною влади після тодішніх виборів президента. Основними висновками стосовно ставлення до податків виявились такі:

- 79% опитаних вважають, що податки сприяють розвитку України;
- 74% переконані, що посилення контролю за сплатою податків призведе до покращення економічного стану в Україні;
- 68% переконані, що своєчасна сплата податків забезпечує достойну пенсію в майбутньому і майже стільки ж підтримують твердження, що за несплату податків потрібно запроваджувати кримінальну відповідальність;
- 63% переконані, що розмір податків в Україні є дуже високим, причому таку думку поділяють переважно ті, хто має власний бізнес, і саме серед цієї групи найменше тих, хто виступає за кримінальну відповідальність за несплату податків;
- 47% вважають, що основну частину податків потрібно найперше спрямовувати в соціальну сферу, а 39% — що на розвиток економіки;
- більш як 70% переконані, що треба збільшувати розмір податків для олігархів і великого бізнесу, і стільки ж виступають за збереження встановлених податків для ФОПів та малих підприємств; підприємці виступають загалом за зменшення податків для всіх, окрім олігархів;
- половина опитаних знають суму податків, яку сплачують державі щомісяця при отриманні прибутку чи заробітної платні, майже 30% — не знають, а кожен п'ятий вказав, що не отримує зарплати/прибутку; найбільш обізнаними з темою податків є молодь і люди середнього віку, з вищим рівнем доходів, підприємці та охочі мати власну справу [Податки та підприємництво, 2019].

Проте отримані результати зазначеного опитування групи «Рейтинг» мають характер узагальнених оцінок, не мають вагомого соціально-економічного значення та не дають нам розуміння патерну не лише ідеального платника податків, а й того реального, що сформувався у країні, адже респонденти виголошують загальники — «багаті повинні сплачувати більше за бідних», чи «податки занадто високі», ідеологічно залишаючись в парадигмі пострадянського дискурсу та прогресивного оподаткування. І насамкінець, що найважливіше, ці дані не дають інформації про обізнаність платника податків щодо самої системи оподаткування, формування бюджету, прямого та непрямого оподаткування, тобто внеску громадян у державний бюджет не лише через податок на дохід, а й через сплату податків під час кожної покупки чи оплати отриманої послуги, що необхідно прояснити, перш ніж задавати складніші питання щодо сутності самої системи оподаткування.

Таким чином, на підставі аналізу архіву наведених дослідницькою групою «CASE Україна» даних соціологічних досліджень та опитувань громадської думки в Україні було ухвалено рішення про необхідність спеціального дослідження з метою вивчення рівня обізнаності громадян як платників податків, котрі повинні знати не лише про розмір частки свого доходу, сплачуваних у формі податків як обов'язку, але й, у термінах концепції відповідального громадянства, і про своє право виборця на контроль за витрачанням бюджетних коштів. Кінцевим завданням означеного пошукового дослідження є побудова Індексу обізнаності платника податків (ІОП) для регулярного щорічного моніторингу стану економічної та фінансової компетентності у спектрі базових знань із системи оподаткування України.

Отже, впродовж 2020 року на замовлення Центру соціально-економічних досліджень «CASE Україна» було проведено три хвилі тематичного опитування соціологічного дослідження «Обізнаність громадян України з оподаткування» в межах проекту «Ціна держави» за загальнонаціональною вибіркою (польовий етап здійснював КМІС), відповідно 8–18 лютого 2020 (перша хвиля); 24–31 травня 2020 (друга хвиля); 12–16 вересня 2020 (третья хвиля). Для здійснення опитування F2F (face-to-face) у звичних умовах було розроблено стратифіковану, чотириступеневу випадкову вибірку, але у зв'язку з пандемією і запровадженням карантину (12 березня 2020 року) було змінено метод збирання соціологічної інформації з особистого інтерв'ю на телефонне з використанням комп'ютера — САТІ (computer-assisted telephone interviews) — на базі складної процедури добору респондентів з випадкової вибірки лютого 2020 року з огляду на наявність у 96% респондентів мобільних телефонів. Вибіркову сукупність становили 2038 респондентів (перша хвиля); 2000 респондентів (друга хвиля); 2001 респондент (третья хвиля) при генеральній сукупності — доросле населення України 18+; вибірка репрезентативна для дорослого населення України віком 18+ станом на січень 2020 року без Криму і територій Луганської та Донецької областей, що тимчасово не контролюються Україною. Статистична похибка вибірки з імовірністю 0,95 не перевищувала: 3,3% для показників, близьких до 50,0%; 2,8% для показників, близьких до 25,0% або 75,0%; 2,0% для показників, близьких до 12,0% або 88,0%; 1,4% для показників, близьких до 5,0% або 95,0%; 0,7% для показників, близьких до 1,0% або 99,0%.

Опис первинної інформації та виявлення соціальних фактів

Одним із перших в контексті з'ясування сенсу поняття «податки» опитуваним пропонували запитання «З яким із цих визначень слова «податки» Ви найбільше згодні?»; у своїх відповідях респонденти виявили себе як громадяни, свідомі того, на що мають йти сплачені ними податки, які вони сприймають переважно як обов'язкову плату державі та громадянський внесок для фінансування необхідних для всього суспільства програм, — такої думки дотримуються сумарно 59,0%, тоді як 13,0% просто вбачають необхідність у сплаті податків державі за послуги, ймовірно, не пов'язуючи цей акт із громадянським обов'язком, на тлі того, що п'ята частина опитаних взагалі асоціює податки з грабунком. Аналіз двовимірного розподілу виявив такі особливості: жінкам більше, ніж

чоловікам, притаманне розуміння того, що податки — це обов'язкова плата і внесок громадян (40,0% : 27,0%), хоча це не відкидає більшої поширеності серед жінок і переконання щодо грабунку через податки (11,4% : 8,8%), що може свідчити про більшу «чутливість» жінок до цього питання через кращу обізнаність щодо отримання державних послуг у царинах освіти та медицини. В регіональному розрізі суттєвих відмінностей не знайдено, хоча й зафіксовано дещо більше (на 1–3%) активність Центрального регіону щодо всіх альтернатив. Міське населення порівняно із сільським більше схильне обирати перші дві альтернативи про обов'язок і громадянський внесок — 41,0% : 18,0%, подібним чином реагуючи на те, що податки — це плата за послуги державі (9,0% : 4,0%), думками про грабунки містяни теж переймаються більше за селян (12,5% : 7,7%). За віковим розподілом спостерігаємо майже однотайність у всіх вікових групах, за винятком найстарших 60–70+, серед яких всі показники менші.

За результатами опитування першої хвилі при аналізі одновимірних розподілів відповідей на запитання *«На Вашу думку, яка частка державних послуг (освіта, медицина, охорона кордонів і правопорядку, ремонт і будівництво доріг тощо) в Україні є безкоштовними?»* виявилось, що переважна більшість (58,0%) населення вважає, що *«жодна державна послуга не є безкоштовною»*, а з урахуванням думки тих 27,5%, для кого *«більшість державних послуг не є безкоштовними»*, можна резюмувати, що абсолютна більшість громадян України (85,5%) переконані в тому, що всі державні послуги сьогодні не є безкоштовними; лише 11,0% респондентів все ще вбачають наявність соціальної ролі держави в наданні життєво необхідних послуг у сферах освіти, охорони здоров'я, охорони кордонів і правопорядку, ремонту та будівництві доріг тощо. Отримані дані суттєво підважують дієвість положення ст. 2 Конституції України, де її оголошено *соціальною* і правовою державою. Аналіз двовимірного розподілу дав певні уточнення, а саме: думку про те, що жодна послуга не є безкоштовною, здебільшого поділяють громадяни з повною вищою освітою (30,0%), середньою спеціальною освітою (35,0%) і повною середньою освітою (16,0%), хоча й відповідь про більшість безкоштовних державних послуг все ще обирають 46,0% з повною вищою освітою і 30,0% — із середньою спеціальною. Диференційовано за видом занять серед пенсіонерів найбільше (35,0%) тих, хто вважає, що жодна послуга не є безкоштовною, як і 15,0% сільськогосподарських робітників. Ще виразніше звучать голоси про відсутність безкоштовних державних послуг серед загалу містян — 37,0% (проти 21,0% мешканців села); з урахуванням відповідей про більшість послуг як небезкоштовних, що становлять 19,0% серед міських і 9,0% серед сільських жителів, це результується у 56,0% містян і 30,0% селян, позбавлених ілюзії про безкоштовність державних послуг. Стосовно альтернативи *«жодна послуга не є безкоштовною»* за віковим розподілом маємо таку картину: 10-відсоткові показники (з невеликим перевищенням у групі 30–39 років) було отримано в кожній віковій групі, окрім наймолодшої (18–29 років) і найстаршої (віком 60+), де цей показник становив лише 8,0%. Регіональний розподіл з цього запитання виявив, що з відповіддю *«всі послуги платні»* більше погоджуються мешканці Центрального (34,0%), Південного (27,5%) і Західного (25,0%) регіонів, а найменше Східного — 14,0%. Щодо статевого роз-

поділу відмінності полягають у тому, що жінки частіше за чоловіків обирають опцію «жодна послуга не є безкоштовною» — 55,0%, як і опцію «більшість послуг не є безкоштовними».

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Які державні послуги (школи, лікарні, музеї, бібліотеки, поліція тощо) в Україні є безкоштовними?» (%)

Варіанти	1 хвиля	3 хвиля
Усі державні послуги безкоштовні	2,6	4,8
Більшість державних послуг безкоштовні	8,4	12,7
Більшість державних послуг не є безкоштовними	27,5	31,2
Жодна державна послуга не є безкоштовною	58,0	46,4
Важко сказати / не знаю	3,5	4,9

Це запитання було відібрано до алгоритму індексу обізнаності платника податків і відповідно включено до третьої хвили; в результаті було отримано дещо інші відсотки згодних з тією чи іншою альтернативою з віяла відповідей (табл. 1). Позаяк запитання за змістом ідентичне, відповіді вказують на певну зміну в думках респондентів за вісім місяців 2020 року. І тут могли справити вплив кілька чинників: перший — це зміна методу опитування з F2F на CATI, зважаючи на карантинні умови, другий — це зміна підводки в Омнібусі КМІСу до блоку запитань без конкретизації теми опитування про податки і третій — можлива зміна ставлення до сутності державних послуг у контексті пандемії, коли увиразнився кризовий стан системи охорони здоров'я та фінансового забезпечення, як і економічний спад загалом. Так чи інакше, але якщо в лютому відповідь «жодна державна послуга не є безкоштовною» обрали 58,0% опитаних, то у вересні частка таких помітно скоротилася і становила 46,4%, натомість дещо зросла частка тих, хто думає, що «більшість послуг не є безкоштовні» (з 27,5% до 31,2%), як і тих, хто вважає більшість послуг безкоштовними (з 8,4% до 12,7%). Якщо взяти до уваги те, що проведене опитування здійснювалося в межах соціологічного *пошукового* дослідження, дослідницька група має право розглядати отримані результати відповідей з цього запитання в динаміці, що показує *нестійкість певної думки респондентів через вагання з уявленнями щодо відсутності безкоштовних державних послуг*. Підкреслимо, що карантинна соціальна акцентуація та актуалізація проблем недореформованої системи охорони здоров'я та її можливостей щодо епідемічного навантаження, безперечно, не могли не відбитися на громадській думці стосовно доступності безкоштовних медичних послуг, зокрема в цьому конкретному випадку пов'язаних з пандемією COVID-19, починаючи з лабораторного тестування, телефонного контакту через гарячу лінію МОЗ чи сімейного лікаря й аж до подальшого лікування та госпіталізації, що могло бути спростованим чи підтвердженим лише через власний досвід. З іншого боку, такі результати показали не лише рівень обізнаності населення щодо платності державних послуг, а й окреслили «живе» питання, яке одночасно може свідчити і про поширену серед переважної біль-

шості думку, і про вплив ефекту власного досвіду, своєї сім'ї, родичів, сусідів, знайомих тощо.

Найбільше нерозуміння чи незнання респондентів оприявило запитання «*На Вашу думку, на що витрачається найбільша частка сплачених Вами податків?*» у першій хвилі, що насправді виявилось для них непростим, адже 36,5% заявили, що їм взагалі важко відповісти. Тільки 18,0% зазначили, що це стаття видатків на оборону й утримання війська, 16,4% — на виплату зовнішніх боргів країни, 10,0% — на виплату пенсій, а 9,0% — на правоохоронні органи, що в підсумку становить 53,5%, тобто лише половина громадян розуміють сенс оподаткування. Окремо необхідно зазначити, що мізерні показники щодо статті видатків на охорону здоров'я (1,4%) та освіти (0,4%) підтверджують фактичне нівелювання конституційного положення про соціальний характер держави Україна. Аналіз двовимірного розподілу виявив, що жінки трохи краще за чоловіків впоралися з конкретизацією призначення видатків; по кожній альтернативі — їх хоч на пару відсотків, але більше, за винятком статті видатків на правоохоронні органи, де показники чоловіків більші, поряд із тим, жінок виявилось більше серед тих, кому важко відповісти. За рівнями освіти та регіональним розподілом суттєвих відмінностей не знайдено, за винятком того, що саме мешканцям Центрального регіону визначитися з відповіддю було найважче (38,0%) порівняно з Півднем (25,0%) і Заходом (23,0%) й тим паче зі Сходом (14,0%). Міське й сільське населення помітно різнилося по всіх альтернативах відповідей — містяни скрізь майже вдвічі активніше означилися, причому навіть щодо вагання з відповіддю (62,0% : 38,0%). У віковому розподілі суттєвих відмінностей не виявлено. Загалом необхідно зазначити, що такого «провального» голосування по статтях видатків на медицину і освіту (незалежно від статі, регіону, освіти та віку), може, й не слід було очікувати, проте реалії сьогодення чітко відобразилися у відповідях респондентів, і жодну з решти статей видатків не було так негативно оцінено.

Оскільки запитання про розподіл видатків бюджетних коштів було відібрано для побудови Індексу обізнаності платника податків (ІОП) і включено до *третьої хвилі*, в результаті чого було отримано майже однакові значення за кожною з альтернатив віяла відповідей подібно до першої хвилі, окрім статті витрат на правоохоронні органи, де було зафіксовано збільшення частки з 9,0% до 17,0%, як і певне зниження частки тих, кому важко сказати, — до 29,7%, що загалом може свідчити про сталість оцінок громадян (табл. 2). Запитання справді цікаве з огляду і на зміни методу опитування з F2F на CATI, і на загальний соціально-економічний контекст періоду строгого карантину та стану неоголошеної війни, однак розподіл відповідей не змінився. Оцінні судження респондентів віддзеркалюють не так знання, як відчуття стосовно того, на що саме йдуть бюджетні видатки, коли стаття пенсій та соціальних виплат знову виявилася недооціненою як насправді найбільш витратна у бюджеті країни. Відстеження динаміки частоти обрання тих чи тих відповідей вкрай важливе для оцінки рівня обізнаності респондентів як відповідальних платників податків з можливістю активізації громадянської функції контролю за розподілом

бюджетних коштів, чим власне пояснюється включення цього запитання до алгоритму розрахунку ІОП.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «На що витрачається найбільша частка сплачених громадянами податків?» (%)

Варіанти	1 хвиля	3 хвиля
На оборону, утримання війська	18,0	18,2
На виплату зовнішніх боргів України	16,4	17,6
На виплату пенсій	9,9	10,1
На соціальні виплати (субсидії, допомогу)	8,4	4,8
На охорону здоров'я	1,4	1,6
На освіту	0,4	1,0
На правоохоронні органи (поліцію, СБУ, державну охорону)	9,1	17,0
Важко сказати / не знаю	36,5	29,7

Важливою для встановлення міри обізнаності платників податків є інформація про те, яку частину доходів вони віддають державі у вигляді податків, на підставі запитання анкети першої хвили, де було виявлено лише чверть опитаних, котрі не змогли дати відповідь на це запитання. Якщо найбільше, а точніше третина респондентів вважають, що ця частка становить 20%, то майже кожний десятий вважає, що це 10-відсоткова частка, і стільки ж — що 30-відсоткова. Серед опитаного загалу знайшлися навіть 6,0% тих, хто думає, що віддає половину своїх доходів, тоді як 15,5% опитаних у першій хвилі заявили, що загалом не сплачують податків. Аналіз двовимірних розподілів показав дещо більшу частку жінок, які не сплачують податків, ніж чоловіків; серед жінок також більш помітна підтримка всіх альтернатив загалом, окрім невеликого відставання в разі уявлення про 10-відсоткову ставку податків, проте в разі вибору відповіді про ставку у 20% частка жінок, хоча й на пару відсотків, але перевищують частку чоловіків; і зрештою, відчутно більше жінок відзначають, що їм «важко сказати» (60,0% : 40,0%). Ставку у 20% загалом відзначають найбільше, особливо респонденти із повною і середньою спеціальною освітою, але такий освітній рівень все ж не знімає для них проблеми складності пошуку відповіді, тому їх налічується до 30,0% і 45,0% у групі тих, кому важко сказати, а по роду занять ставку 20–30% відзначають здебільшого спеціалісти. В регіональному розрізі ставку 20% обирають найбільше мешканці Центрального регіону, трохи менше із Західного і Південного та найменше зі Східного регіону. Містяни втричі частіше, ніж селяни, обирають відповідь про 20-відсоткову ставку, як і стосовно всіх інших альтернатив, де вони вдвічі активніші за селян, 26,5% респондентів визнали, що взагалі не мають відповіді на це запитання, обираючи з усіх запропонованих варіантів останній «важко сказати».

Пояснюється така мала обізнаність, за припущенням, тим, що самі працівники не сплачують податків — це здійснює роботодавець через бухгалтерію, як у державних структурах, так і на приватних підприємствах, це не стосується самозайнятих і дрібних підприємців, які, поєднуючи ролі роботодавця та

працівника в одній особі, краще обізнані в тому, скільки і яких податків сплачують, а з іншого боку, більше переймаються питанням пошуку можливостей уникання чи зниження податкового навантаження, зводячи всі свої податкові видатки до обов'язкових відповідно до статусу ФОП. Це запитання як складове ЮП надалі слугуватиме маркером обізнаності, пов'язаної радше із власним досвідом і знаннями, а не зі зміною поколінь, що виходять на ринок праці; мірою формування раціонального підходу до теми оподаткування; мірою подальшого ринкового поступу обізнаність у цій царині стане неунікненною для працівника, зайнятого офіційно за трудовим контрактом, де прописано, зокрема, розмір заробітку й відповідних податків, що сприятиме формуванню культури оподаткування.

Якщо ставити респондентам запитання про сплачувані податки, то доцільно дізнатися, яку частку своїх доходів у вигляді податків громадяни вважають справедливою і згодні віддавати державі. При визначенні прийнятної для громадян розміру оподаткування таким виявився варіант щодо 10% як справедливої десятини, котру готові віддавати державі 52,0% громадян. Майже втричі менше (а саме 17,4%) виявилось тих, хто згоден на частку у 25%. Кожен п'ятий не знайшов прийнятної відповіді із запропонованого віяла варіантів — від 0% до 70,0%, поряд із тим 6,0% не згодні взагалі сплачувати податки. Отримані результати дають певні підстави для визначення стану економічної свідомості в ринковому середовищі, що формується в пострадянському суспільстві. Аналіз двовимірних розподілів виявив, що 44,0% тих, хто підтримує десятину, — це люди із повною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою, частка котрих знижується, як і взагалі відсоток відповідей, з підвищенням передбачуваної ставки оподаткування. По роду занять (неочікувано) найменшу активність у визначенні прийнятної ставки виявили самозайняті та підприємці як щодо 10-відсоткової ставки, так і щодо 25–33-відсоткових, натомість найбільш активними (33,0%) були пенсіонери, особливо стосовно 10-відсоткової ставки, певно, за старими уявленнями вбачаючи тут 10% подохідного податку радянських часів, 36,0% міського і 16,0% сільського населення підтримали 10-відсоткову ставку, а за 25-відсоткову «проголосували» втричі менше з їхнього числа, а втім, 60,0% містян виявилися серед тих, кому «важко сказати», вагаючись у визначенні справедливої (для себе) податкової ставки. Віковий профіль виявив різкучю одностайність у виборі десятини як справедливої частки свого доходу на податки у всіх когортах, а стосовно вибору 25-відсоткової ставки, як зазначалося, виявлено невелике переважання молодших когорт 20–29 і 30–39 років, що може свідчити про зміну ставлення до «справедливих» розмірів оподаткування зі зміною поколінь.

Позаяк питання про призначену на податки частку доходів, на яку згодні громадяни України, є важливим в контексті вивчення формування культури оподаткування, відповідне запитання повторно включалося до другої хвилі, але відповіді виявилися відмінними від першої хвилі докарантинного опитування (табл. 3). Враховуючи зміну методу опитування з F2F на CATI, слід також зазначити, що зменшення частки тих, хто підтримує десятину, тобто 10% на податки, з 52% до 39% дає певні підстави стверджувати, що карантинний досвід дався

взнаки і громадяни стали замислюватися більше над питанням вагомості й ролі податків у функціюванні держави, особливо під час екстремальних ситуацій, як-от пандемія. Є певні зрушення у бік збільшення цієї частки, але вони заслабкі для дослідницького висновку про налаштованість громадян на передання більшої частки своїх доходів на користь державного бюджету, адже 25-відсоткову частку доходів на податки згодні були передавати дещо менше громадян (17,4% :14,0%). Перетікання респондентів відбулося радше в бік *невизначеності*, адже на 13,0% зростає частка тих, кому важко дати відповідь.

Таблиця 3

Розподіл відповідей на запитання «Передання урядові якої частки Ваших доходів можна вважати справедливим рівнем оподаткування?» (%)

Варіанти	1 хвиля	2 хвиля
0%	6,1	4,2
Близько 10%	51,8	38,9
Близько 25%	17,4	14,0
Близько 33%	2,6	4,2
Близько 50%	1,0	2,5
Близько 66%	0,4	0,5
Понад 70%	0,2	1,0
Важко сказати / не знаю	20,5	34,8

В усі три хвили дослідження було включено запитання про обізнаність респондентів щодо сплати ПДВ, а саме: який податок сплачують громадяни при купівлі одягу українського виробника вартістю 1000 грн. Якщо в першій хвилі переважна більшість (60,0%) респондентів, по-перше, знали про такий факт, а по-друге, мали певні міркування стосовно ціноутворення, на тлі третини (33,5%) опитаних, котрі не знають або вагаються з відповіддю, та 6,0% «непро-світлених», котрі вважають, що при купівлі не сплачують жодного податку. Аналіз двовимірних розподілів показав, що жінок виявилось трохи більше за чоловіків серед тих, хто знає, скільки платить при купівлі товару українського виробника, як і серед тих, кому «важко сказати» (58,0% : 42,0%). Чинник освіти все ж спрацьовує, коли йдеться про те, скільки податків ми сплачуємо з покупки, — трохи більш як половина освічених з числа опитаних підтвердили це, хоча чверть з когорти освічених було все одно «важко сказати». Аналіз розподілу за родом занять показав, що всім категоріям дещо відомо про сплату податку з покупки, і цей контингент становив 5,0–11,0%, але найбільше таких виявилось серед спеціалістів (24,0%) та серед пенсіонерів, у котрих цей показник виявився найвищим — 33,0%. Регіональний профіль показав найбільшу обізнаність щодо оподаткування покупок у Центральному і Західному регіонах, меншу — в Південному і найменшу — у Східному регіоні, тоді як половина мешканців Центру все ж таки відзначили відповідь «важко сказати», як і третина мешканців Півдня і чверть мешканців Заходу, а також п'ята частина представників Сходу. Міське населення у 2,5 рази виявилось краще, порівняно із сільським, обізнаним щодо сплати податків при купівлі. За віком особливих відмінностей

не помічено: і щодо першої, і щодо другої альтернативи розподіл майже однаковий для всіх вікових груп.

У другій хвилі зазначене запитання було вдосконалено через розширення виля альтернатив, що, звичайно, вплинуло на отримані результати, виявивши 42,7% респондентів, яким було важко визначитися щодо конкретних цифр у пропонованому наборі альтернатив, причому на Заході країни таких виявилось найбільше, а саме 45,5%, тоді як у першій хвилі було всього 33,5% респондентів, котрі вагалися з відповіддю.

Водночас 22,0% опитаних обрали опцію «до 150 грн», і серед них найбільшу частку становила молодь (33,0%) і респонденти з вищою освітою (23,4%); за родом занять це студенти й учні (30,0%), а за статками — люди з дуже високим (у термінах опитувальника) рівнем доходу (26,7%). Опцію «151–200 грн» обрали загалом 18,4% опитаних, і серед них найбільше містян — від 20,7% (у менших містах) до 23,8% (у містах з більшою чисельністю населення); за рівнем освіти найбільше виявилось опитаних з вищою освітою (25,9%) та спеціалістів (30,0%), а за рівнем добробуту найбільша частка припадала на громадян з дуже високим рівнем доходів (29,8%). Парадоксально, але варто зазначити, що серед тих, хто загалом по вибірці обрав опцію «0 грн», найбільше виявилось респондентів з дуже високим рівнем добробуту (17,6%).

Позаяк це єдине запитання, яке використовувалося в усіх трьох хвилях опитування та загалом не несе ситуативного навантаження, одержані результати доводячи, що багато громадян досі не знають, що сплачують ПДВ у разі кожної покупки чи сплати за отримання певної послуги. Це підтверджують і ті 6,0% респондентів, котрі вказують нульову суму, і однакова впродовж року найвища частка респондентів, котрі обирають опцію «важко сказати» незалежно від часу проведення попередніх хвиль, — майже 40,0% незмінно не знають нічого стосовно відсоткової ставки. Отже, третя спроба виявити ступінь обізнаності респондентів стосовно непрямого оподаткування довела, що не всі наші громадяни знають про сплату ПДВ у разі здійснення покупки чи оплати послуги, тоді як цей податок є найпотужнішим складником при формуванні державного бюджету (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей на запитання «Яку суму податків заплатить покупець, який витратить 1000 гривень у магазині одягу українського виробника? (Магазин не має податкових пільг)» (%)

Варіанти	1 хвиля	2 хвиля	3 хвиля
0 грн (жодних податків)	6,3	5,0	6,7
1–150 грн		22,1	21,2
151–200 грн		18,4	20,4
201–350 грн		7,5	9,5
351–500 грн		2,4	5,7
Важко сказати / не знаю	33,5	42,7	36,5

Необхідно зазначити, що у другій хвилі опитування було отримано дуже важливий результат: **вперше соціологічно було виявлено, що переважна біль-**

шість громадян України — 56,1% — за всіма соціоструктурними показниками згодні платити нижчі податки і самостійно розпоряджатися своїми доходами для оплати послуг приватних і державних установ. Найбільше таких у Центрі країни (58,1%) і найменше на Сході (49,0%); за віком найбільше прихильників цієї думки серед громадян 30–39 років (67,5%) і найменше серед громадян віком 70+ (41,3%); село і місто майже однакові з огляду на розподіл прихильників зазначеної думки: за рівнем доходу це 65,0% громадян з високим рівнем, 56,0% — з дуже високим, 58,5% — із середнім, 54,0% — з низьким, 49,5% — з дуже низьким; за рівнем освіти це переважно (60,7%) люди із повною вищою освітою, 40,7% — з неповною середньою, 54,0% — із повною середньою та середньою спеціальною освітою; за родом занять це 70,0% самозайнятих і підприємців, 60,0% робітників і спеціалістів, і найменша частка, 45,7%, припадає на тих, хто служить в армії та поліції. Натомість лише 20,6% погоджуються з тим, щоб платити вищі податки й отримувати більше безоплатних послуг від державних установ (найменше таких на Заході (17,0%), а найбільше на Півдні країни (23,6%); за рівнем освіти — 34,3% з неповною середньою освітою і 20,0% — із вищою; за родом занять найбільше таких в армії та поліції (37,3%) і серед учнів та студентів (37,2%), а найменше (18,8%) серед самозайнятих і підприємців; за рівнем добробуту маємо розподіл від 33,0% із дуже високим рівнем до 16,6% із дуже низьким). Отримані дані не лише суттєво підважують дівість статті 1 Конституції України в тій частині, де йдеться про соціальну державу, але й указують на тенденцію відходу українського суспільства від радянського стереотипу надмірних сподівань на суспільні фонди споживання.

Отже, громадяни, керуючись здоровим глуздом і набутим досвідом виживання у викривлених пострадянських умовах позірної безкоштовної освіти й медицини, обирають той варіант, який відповідає реальним умовам функціонування державної системи освіти та охорони здоров'я переважно за рахунок коштів самих громадян. Якщо такі тенденції підтвердяться в подальших опитуваннях, то можна виходити на рівень громадського дискурсу для підготовки та ухвалення політичних рішень щодо перегляду головних положень соціальної політики стосовно формально безкоштовної освіти та медицини. Реформа системи охорони здоров'я має враховувати наявну громадську думку і перейти від парадигми допомоги до ринкової моделі надання послуг, позаяк громадяни, незважаючи на всі популістичні політичні заяви, самостійно дійшли такої думки емпіричним шляхом. Сектор споживання послуг за ринкових умов структурується залежно від фінансової спроможності, власних уподобань та ефективності (не)державних установ у забезпеченні якісних і доступних послуг, першою чергою в галузі освіти та охорони здоров'я. Нагадаємо, що в першій хвилі дослідження були зафіксовані найнижчі, згідно з уявленнями респондентів стосовно галузевих витрат, показники щодо статей видатків держбюджету на охорону здоров'я (1,4%) та освіти (0,4%), які тим самим дають оцінку реальної соціальної політики держави.

Таким чином, проблема культури в царині оподаткування, що попередньо була заявлена як пошукова дослідницька тема, з огляду на здійснене свого роду

соціологічне голосування поки що знімається, позаяк соціологія демонструє повне несприйняття чинної інституційної системи оподаткування, що свідчить про сутність її як радше *інституту фіскалізації*, а не оподаткування, що становить концептуально різні речі. Від самого початку формування системи оподаткування акцент було зроблено на фіскалі, й тому на чолі її опинився не економіст чи фінансист, а політично призначений адміністратор. Саме адміністрування, а не розмір податку і далі залишається головною проблемою системи оподаткування. Пострадянська Україна тривалий час не зважала на важливу роль податків у процесі державотворення за повної відсутності публічного роз'яснення значення податків як громадянського обов'язку та відповідної пропагандистської кампанії в цьому контексті. Реальний стан справ у соціальної політиці, руйнація безкоштовної державної системи охорони здоров'я та освіти, незадовільний стан інфраструктури звели в підсумку весь процес до позірної, суто декларованої соціальної держави, коли громадяни вимушені оплачувати майже всі послуги власним коштом. Саме ці обставини спричинили такий безпрецедентний негативізм щодо сформованої системи оподаткування, коли переважна більшість громадян виступають за низькі податки, воліючи самостійно розпоряджатися власними коштами. Волонтерський рух під час і після Євромайдану, як і впродовж карантину в період пандемії, лише утвердив громадян України в такій їхній позиції. Проте варто зазначити, що така позиція респондентів свідчить про певну фіксацію розвитку ринку і ринкової свідомості, коли сфера життєво важливих послуг набуває певних ознак конкуренції на користь недержавних структур на противагу неефективним державним. Так чи інакше, але такий розрив (у 2,5 раза) між полюсами у громадській думці — підтримкою високих податків та безкоштовних послуг, з одного боку, і низьких податків і самооплатних послуг — з іншого, свідчить про недовіру до державних інституцій та нераціональність використання бюджетних коштів, що особливо увиразнюється за умов надзвичайних ситуацій. Зважаючи на те, що відповіді на це запитання певною мірою мають політичний характер, доречно додати, що серед електорату політичних партій, представлених у ВР, найбільший рівень підтримки опції «*платити вищі податки і отримувати більше послуг*» надали виборці партії «Слуга народу» (29,3%), а найменший — виборці «Голосу» (16,0%) та «Європейської солідарності» (19,2%). Натомість опцію «*платити нижчі податки і самостійно розпоряджатися доходами*» обрало найбільше виборців «Голосу» (66,0%) та «ЄС» (60,3%) і значно менше — «Батьківщини» (51,5%), «СН» (53,5%) та «ОПЗЖ» (54,0%).

Найбільше вагань при виборі правильної відповіді викликало базове запитання стосовно того, *за рахунок чого найбільше формується державний бюджет*, адже лише 31,9% вказали на переважання в ньому частки податків громадян, причому третині респондентів взагалі було важко дати хоч якусь відповідь (табл. 5). У віковому розрізі найбільш обізнаною в цьому питанні виявилася молодь віком 18–29 років (39,4%) на противагу старшому поколінню, 70+ (25,8%), згідно з розподілом за родом занять, найбільше вагалися службовці (44,5%) і найменше армія з поліцією (26,7%) та пенсіонери (25,4%). За рівнем добробуту родини виявилася, що чим нижчий рівень, тим менша обізнаність в тому, що

бюджет наповнюється податками громадян — від 21,6% серед громадян з дуже низьким рівнем добробуту до 36,0% — з дуже високим. Рівень освіти теж позначається на обізнаності щодо частки податків громадян у держбюджеті — чим нижчий рівень, тим нижча обізнаність: 18,0% з неповною середньою освітою проти 33,8% з вищою освітою. За родом занять найвищу обізнаність зафіксовано серед службовців, а саме 44,5%.

Таблиця 5

Розподіл відповідей на запитання «Хто, на Вашу думку, робить найбільший внесок у бюджет України?» (%)

Варіанти	2 хвиля	3 хвиля
Державні підприємства та установи (в т. ч. Національний банк)	3,7	10,9
Приватні підприємства	23,2	23,7
Міжнародні фінансові установи (Світовий банк, МВФ, ЄБРР тощо)	10,3	5,4
Громадяни	31,9	42,9
Важко сказати / не знаю	31,0	17,1

Отже, означене вище ключове запитання опитувальника з другої хвили було перенесено в анкету третьої хвили, призначену для побудови ІОП; акцент на його вагомості особливо увиразнюється в контексті вивчення обізнаності громадян *пострадянської України*, котрі за 25 років становлення податкової системи в країні так і не усвідомили, як через податки утворюється державний бюджет. За часів СРСР існували тільки державні підприємства, була фактично повна зайнятість і з заробітної плати всіх працівників цих підприємств стягували фіксований 10-відсотковий податок за умов існування державних фондів суспільного споживання, які власне й покривали потреби громадян через дотаційну оплату житла, продуктів харчування, відпочинку (щоправда, слід нагадати про хронічний дефіцит і товарів, і послуг), і це створювало у населення певне враження про державу з її фінансами як таку, що забезпечує всі життєві потреби за повної відсутності інших джерел. І це настільки ментально вкорінилося, що й після колапсу СРСР пострадянські люди тривалий час продовжували вважати, що та сама держава усім необхідним їх забезпечить з «державної кишені». Тож навіть у травні 2020 року про чи не найвагоміший внесок громадян у наповнення бюджету знали лише третина опитаних. Утім, вже у вересні таких побільшало — з 31,9% до 42,3%. І це суттєве зростання за три місяці дає дослідникам підстави говорити про розширення когорти «просвітлених» громадян за умов нестабільної епідемічної ситуації, актуалізації питання ефективності та доцільності розподілу бюджетних витрат, коли пришвидшено долався шлях від незнання / відчуження до зацікавленості громадян, свідомих свого права контролю в якості платників податків. Певне перегруповання у формулюваннях альтернатив відповідей дещо змінило числові розподіли, проте загалом не відбулося на баченні структури бюджету, що стосується внеску державних і приватних підприємств, але вдвічі знизило вагомість міжнародних кредитів та

позик. При цьому вдвічі зменшилася кількість тих, кому «важко сказати», — тепер таких лише 17,0% на відміну від 31,0% навесні.

Проте найскладнішим для респондентів виявилось запитання про те, яка саме система оподаткування фізичних осіб діє в Україні: переважній більшості (53,7%) виявилось не до снаги взагалі дати хоч якусь конкретну відповідь. Частки респондентів, що мають ту чи ту думку з цього приводу, теж не надто втішні: якщо 8,5% переконані, що в країні є чинною прогресивна система оподаткування, то 12,4% — що пропорційна; а 25,4% респондентів, не вдаючись до конкретики, вказали на змішану систему. Найбільш «переконаною» у чинності або прогресивної системи оподаткування, або пропорційної виявилася молодь віком 18–29 років (16,7%). Проте досить дивною виявилася велика частка необізнаних серед самозайнятих і підприємців: 14,1% вказали на прогресивну систему, 19,3% — на пропорційну та 33,4% — на змішану, це майже такий розподіл, як і в групі спеціалістів (14,8% : 18,0% : 25,8%). Найбільшої підтримки набрала опція «змішана система оподаткування» у мешканців села (29,1%) та мешканців міст із населенням 500 тис. (25,0%). У розподілі за рівнем добробуту найвищу активність у виборі тої чи іншої системи оподаткування виявили громадяни з високими доходами: прогресивна — 17,0%; пропорційна — 22,5%; змішана — 28,3%. Аналіз групи «незнаюок», тих, кому «важко сказати», яка загалом становить 53,7%, показав, що з віком частка таких зростає — від 40,0% до 70,0%, а з підвищенням рівня освіти, навпаки, падає — від 69,4% громадян із неповною середньою до 44,7% — із вищою; місто й село однаково представлені в групі необізнаних; з огляду на рівень добробуту доволі багато таких (52,0%) серед опитуваних з дуже високим рівнем, але менше, ніж серед осіб із дуже низьким (65,0%) і низьким рівнем (59,6%), та все одно більше, ніж серед осіб із середніми (47%) і високими статками (32,0%). А от у розподілі за родом занять найбільше неознайомлених із системою оподаткування у країні виявилось в армії та поліції (70,9%), навіть порівняно з домогосподарками (58,2%), а найменше — серед підприємців і самозайнятих (33,3%).

Можна, звичайно, висунути певні припущення щодо пояснення того, чому громадяни з дуже високим рівнем добробуту не переймаються тим, яка система оподаткування є чинною у країні і скільки податків ми сплачуємо, але в обох випадках групу «важко сказати» все ж таки меншою мірою наповнюють респонденти з високим рівнем добробуту (32,0% : 40,5%), а серед людей із середніми статками таких наразі більше (47,0% : 52,0%). Проте варто зазначити, що у вибірці були представлені 5 категорій респондентів за рівнем доходів із різним наповненням: дуже низький — $n = 246$, низький — $n = 742$, середній — $n = 704$, високий — $n = 199$, дуже високий — $n = 47$.

Певною мірою важким для респондентів виявилось запитання про кількість податків (від 1 до 10 і більше), що їх сплачує більшість громадян, тут завагалися з відповіддю майже 58,0% з числа опитаних, а серед мешканців села таких виявилось навіть близько 67,0%. Отже, що люди старші, то більше з них зовсім не дають відповіді, і таких серед вікової групи 70+ виявилось найбільше — 75,6%, що, зрештою, зрозуміло, адже серед них майже немає тих, хто працює, а пенсійний досвід не передбачає потреби в таких знаннях. Водночас опцію «10 і більше

податків» обрали найбільше опитаних — 13,0%, що не дає підстав для позитивних висновків про рівень обізнаності громадян у цьому питанні, причому незалежно від їхніх віку, статі та роду занять.

Індекс обізнаності платника податків: побудова, обчислення та результати

Контент опитувальника третьої, завершальної хвилі складався з питань, проаналізованих і відібраних з попередніх двох хвиль за валідністю, наповненістю, значимістю та відповідністю проектному кінцевому завданню побудови *Індексу обізнаності населення з теми оподаткування* (ІОП), за допомоги якого заплановано подальші регулярні, з періодичністю в один рік опитування для перевірки зміни рівня обізнаності громадян з теми податків, динаміки наповнюваності груп респондентів щодо частоти (не)правильних відповідей, а також щодо опції «важко сказати», обов'язкової для врахування при аналізі, позаяк попередні дві хвилі зафіксували дуже вагому групу саме таких респондентів. Отже, для формування та обчислення ІОП було обрано три запитання з першої хвилі, а саме: «*Яка частка державних послуг в Україні є безкоштовними?*», «*Яку частку доходів українські працівники сплачують у вигляді податків?*» і «*На що витрачають найбільшу частку сплачених податків?*», а також уточнені запитання з другої хвилі («*З чого формується державний бюджет?*») та першої хвилі («*Чи сплачуємо ми податок і в якій сумі при здійсненні покупки?*»). Всі відібрані запитання мають чіткі та ясні формулювання, зрозумілі для респондентів, що відбивається, як показали результати третьої хвилі, у зниженні наповнення опції «важко сказати», якого завжди домагаються фахові соціологи. Варто зазначити, що запитання другої хвилі дали змогу не так уточнити запитання першої хвилі з огляду на можливість їх подальшого використання, як надати вагому інформацію для дослідників у плані розуміння підготовленості аудиторії з теми податків загалом, і це слід вважати важливим дослідницьким здобутком, якщо взяти до уваги отримання несподіваних і водночас різючих даних про стан масової свідомості щодо того, як наповнюється державний бюджет, яку частку заробітків сплачують громадяни у вигляді податків, на що переважно витрачають бюджетні кошти, а також про те, що наші громадяни в переважній більшості воліли б скоротити свої податкові виплати до справедливих, на їхню думку, 10%, й натомість перебирати на себе відповідальність за сплату більшості послуг.

На масиві третьої хвилі спершу було побудовано ІОП і виокремлено три кластери: особи з низькою компетентністю (0–1 бал за шкалою компетентності) — 22,5%; із середньою компетентністю (2–3 бали) — 57,6% і з високою компетентністю (4 бали) — 20,0%. З метою детальнішого аналізу групу із середньою компетентністю було розбито на підгрупи з компетентністю «нижчою за середню» і «вищою за середню». Таким чином було отримано чотири кластери: 0–4 бали — вкрай низька компетентність із наповненням 12,8%; 5–7 балів — компетентність, нижча за середню, із наповненням 41,0%; 8–10 балів — вища за середню компетентність із наповненням 36,4%; 11–15 балів — висока компетентність, яку проявили 9,8% респондентів. За регіональним профілем Цен-

тральний макрорегіон набрав найбільші частки і в групі «вкрай низької компетентності» (38,0%), і в групі «високої компетентності» (38,0%), а сумарно за опціями «висока компетентність» і «вища за середню» виявив найвищу порівняно з іншими регіонами компетентність — 31,0%, тоді як на Захід і Південь припадало по 27,0%, а найнижчою компетентність виявилася на Сході — 15,0%. У віковому розрізі найвищу компетентність показала група 30–39 років (причому група віком 34 роки виявилася найбільш обізнаною), натомість найнижчу — когорта 18–29-літніх (і найменш обізнаними виявилися 19-літні). Стосовно впливу освітнього рівня, то як найнижчу, так і найвищу компетентність продемонструвала група з вищою освітою, і хоча сумарно саме в цій групі зосереджений найбільш компетентний загал, недалеко від цієї групи стоїть і когорта із середньою спеціальною освітою, у якій значення індексу виглядають хоча й скромніше, однак є вищими за показники решти освітніх груп. У гендерному розрізі дещо вищу компетентність (із різницею у 3,5,0%) виявляють чоловіки, ніж жінки. Очікувано, що міське населення сумарно за рівнем компетентності є вдвічі вище, ніж сільське: ІОП 3–4 (68,0% : 31,0%), хоча й серед городян частка респондентів з найнижчим рівнем обізнаності майже така, як і серед мешканців села (13,0%). Отже, підбиваючи підсумки на підставі наведених розрахунків ІОП, можна знову узагальнено констатувати, коли ІОП знаходиться в діапазоні 0–4, то 22,5% респондентів, проявивши низьку компетентність, одержують ІОП 0–1, далі 57,6% — з середньою компетентністю ІОП 2–3, і лише 20,0% здобувають найвищий ІОП, а саме 4, але для більш детального аналізу компетентності респондентів щодо питань оподаткування вже в разі поділу групи середньої компетентності на «нижчу за середню» і «вищу за середню», розподіл і значення індексу в діапазоні 0–15 змінюються таким чином: 12,8% з низьким рівнем ІОП/ІОПП 0–4; 41,0% з рівнем, нижчим за середній, ІОП 5–7; 36,4% з рівнем, вищим за середній ІОП 8–10; 9,8% з високим рівнем компетентності ІОП 11–15.

Після отримання результатів третьої хвили з тестування респондентів як платників податків на знання базових знань з питань оподаткування було вирішено зняти опцію «важко сказати» при обчисленні ІОП і зосередитися радше не на значенні самого ІОП, яке може становити від 0 до 500 балів, а на *оцінці наповненості кластерів респондентів*, коли ніхто не відповів правильно на всі п'ять запитань, а менш як відсоток (0,9%) відповіли слушно на чотири запитання з п'яти; трохи краще було зі знанням правильних відповідей на три запитання (7,4%), а на два запитання правильно відповіли вже майже третина опитаних (29,3%), хоча найбільшу частку все ж таки становили ті, хто правильно відповів лише на одне запитання (41,6%). (*Презентація результатів дослідження відбулася на вебінарі 25,11,2020//cost.ua/obiznanist-ukraintsiv-pro-podatki-j-byudzhet./*)

Висновки

Проведене дослідження виявило різницю необізнаність громадян України стосовно базових положень чинної системи оподаткування, коли найбільшого наповнення набирають кластери відповідей «важко сказати». Водночас опитування надає цінну інформацію про рівень «справедливого» оподаткування

— респонденти переважно погоджуються сплачувати у вигляді податків тільки 10% своїх заробітків, демонструючи при цьому високу готовність не лише сплачувати менше податків (56,0%), а й брати на себе відповідальність за оплату певних важливих послуг. Це, безперечно, вагомий внесок у дослідження соціально-економічних процесів у пострадянському суспільстві, де тривалий час зберігаються патерналістські настрої стосовно держави, котра згідно з Основним Законом звично визначається як соціальна. Разом із тим результати соціологічного пошукового дослідження дають підстави для констатації певних змін у масовій свідомості пострадянського соціуму, котрий довгий час краще надавався до аналізу в термінах концепції Path Dependency, а не ринкового становлення, проте розвиток підприємництва, збільшення кількості працівників приватного сектору, зростання пропозиції та конкуренції на ринку товарів та послуг повільно, але неunikнено спрацьовують в напрямку розвитку ринкової свідомості. Ці важливі дослідницькі надбання мають знайти застосування у подальшій просвітницькій діяльності в межах проекту «Ціна держави», а регулярне відстежування значень *Індексу обізнаності платника податків (ІОП)* дасть змогу дізнатися, наскільки ефективна популяризація теми податків — як у сенсі набуття фінансової грамотності в рамках проекту, так і в загальному контексті становлення культури оподаткування.

По-перше, опитування громадської думки населення України показало, що абсолютна більшість громадян (77,6%) переконані в тому, що всі державні послуги сьогодні не є безкоштовними, на противагу тим небагатьом (лише 17,6% респондентів), котрі все ще вбачають соціальну роль держави в наданні необхідних послуг в царинах освіти, охорони здоров'я, захисту кордонів і правопорядку, ремонту та будівництві доріг тощо. Отримані дані повністю спростовують дієвість положення першої статті Конституції України щодо соціальної держави.

По-друге, ще виразніше про відсутність безкоштовних державних послуг свідчать голоси істотної частки містян (37,0%) і мешканців села (21,0%), що з урахуванням відповідей міських (19,0%) і сільських (9,0%) жителів стосовно фактично більшості небезкоштовних послуг дає результативні 56,0% містян і 30,0% селян, позбавлених ілюзій на предмет безкоштовності державних послуг.

По-третє, в контексті розуміння сенсу поняття «податки» респонденти виявили себе громадянами, свідомими того, на що належить витратити сплачені податки, які сприймаються радше як обов'язкова плата державі та громадянський внесок для фінансування необхідних для всього суспільства програм: сумарно такої думки дотримуються 59,0%, тоді як лише 13,0% просто вбачають необхідність у сплаті податків державі за послуги, вочевидь не прив'язуючи цей акт до громадянських обов'язків, на тлі того, що п'ята частина опитаних взагалі асоціюють податки із грабунком.

По-четверте, жінкам притаманне дещо більше, ніж чоловікам, розуміння того, що податки становлять обов'язкову плату і внесок громадян (40,0% : 27,0%), хоча це не відкидає більшої поширеності серед них переконань і щодо грабунку через податки (11,4 : 8,8%); ймовірно, це може свідчити про назагал

більшу «чутливість» жінок через кращу обізнаність їх у питаннях отримання державних послуг, зокрема у сферах освіти та медицини.

По-п'яте, виявлено нерозуміння з боку респондентів, на що саме найбільше витрачають наші податки, при цьому близько 30,0% опитаних прямо визнають, що їм важко відповісти. Тільки 18,0% зазначили, що це видатки на оборону та утримання війська, 17,6% — на виплату зовнішніх боргів країни, 10,0% — на виплату пенсій, а 17,0% — на правоохоронні органи. Окремо необхідно зазначити, що мізерні показники стосовно статей видатків на охорону здоров'я (1,6%) та освіти (1,0%) лише підтверджують спростування громадською думкою консти-туційного положення про нібито соціальну державу в Україні.

По-шосте, на запитання про частку доходів, що її громадяни віддають державі через податки, чверть опитаних не змогли дати відповідь. Водночас третина респондентів певні, що ця частка становить 20% (і це найвищий показник обізнаності щодо розміру власних податків), тоді як 13,2% гадають, що йдеться про 30-відсоткову частку, а 8,0% — про 10-відсоткову. Серед опитаного загалу знайшлися й 6,2% переконаних у тому, що віддають державі половину своїх доходів.

По-сьоме, з огляду на визначення прийнятеного для громадян розміру оподаткування важливою виявилася альтернатива щодо 10-відсоткової ставки оподаткування як справедливу десятину, котру готові віддавати державі 52,0% громадян. Майже втричі менше (а саме 17,4%) виявилось тих, хто згоден і на 25%. Кожному п'ятому виявилось не до снаги обрати із запропонованого віяла відповідей (від 0% до 70%) прийнятний для них рівень оподаткування. Поряд із тим зафіксовано 6,0% тих, хто загалом не згоден сплачувати податки, тож разом із попередніми даними це дає певні підстави для розуміння реального стану економічної свідомості в ринковому середовищі, що формується в пострадянському суспільстві.

По-восьме, 44,0% тих, хто підтримує «десятину», — це люди із повною середньою, середньою спеціальною і вищою освітою, частка котрих знижується, як і взагалі відсоток відповідей, з підвищенням ставки оподаткування. За родом занять найменшу активність у визначенні прийнятої ставки виявили самозайняті та підприємці — як щодо 10-відсоткової, так і щодо 25–33-відсоткової ставки, натомість найактивніше (33,0%) відповідали пенсіонери, особливо стосовно 10-відсоткової ставки, певно, за старою звичкою міркуючи про 10-відсотковий податок за радянських часів.

По-дев'яте, цікавими для дослідження виявилися відповіді респондентів про обізнаність з того, який податок вони сплачують у разі купівлі одягу українського виробника, яскраво засвідчивши, що близько 40,0% громадян досі не знають про відсоток, який вони сплачують із кожною покупкою чи з оплатою отриманих послуг. Утім, 20,0% все ж таки знають розмір податку, стягуваного в таких випадках, а 6,7% вказують нульову суму.

По-десяте, вперше виявлено, що переважна більшість населення згодна платити нижчі податки і брати на себе відповідальність за оплату послуг з освіти та охорони здоров'я (56,1%) на протиположний тим, що становлять приблизно п'яту частину й воліють платити більше податків задля безкоштовної освіти

та медицини. Саме таким є прояв у громадській думці ставлення до інституту оподаткування, що сформувалося у країні впродовж 25 років від запровадження державної податкової служби, як і того факту, що українське суспільство поступово, але відходить від радянського способу життя із розвитком ринку і ринкової свідомості, за умов, коли царина життєво важливих послуг набуває певних ознак конкуренції на користь недержавних структур на противагу не-ефективним державним. І насамкінець, усе це свідчить про недовіру до державних інституцій та нераціональність використання бюджетних коштів, особливо спостережувані під час надзвичайних ситуацій.

Рекомендації

Зважаючи на готовність переважної більшості громадян до сплати державі у формі податків лише 10% своїх доходів, що вони вважають справедливим внеском у спільну справу через наповнення бюджету, в подальшому дослідницьку увагу слід зосередити на вивченні обізнаності громадян щодо структури державного бюджету і способів його формування, наголошуючи стратегічне значення податків не просто для бюджету, а й для збереження держави. За умов низької довіри до державних законодавчих і виконавчих органів, а також з огляду на вперше виявлений соціологічний факт наявності переважної групи громадян (56,1%), згодних сплачувати нижчі податки та самостійно оплачувати послуги в галузі освіти, охорони здоров'я тощо, є підстави говорити про назрілу в суспільстві необхідність зміни концепції оподаткування і здійснення відповідної податкової реформи, починаючи з перегляду Податкового кодексу, що має передбачати як обов'язкову складову широку просвітницьку кампанію, зрозумілу й доступну широкому загалові. Якщо такі показники збережуться в подальших опитуваннях, то можна буде звернутися до громадського обговорення для розроблення та ухвалення політичних рішень щодо перегляду таких засадових принципів соціальної політики, як формальна безкоштовність освіти й медицини. Реформа системи охорони здоров'я має враховувати стан громадської думки й перейти від *парадигми допомоги до ринкової моделі надання послуг*, позаяк громадяни, незважаючи на всі популістичні політичні заяви, до такої думки дійшли емпірично. Для випрацювання правильної інформаційної політики в контексті фінансового просвітництва та таргетування варто враховувати також пов'язані з нашою темою регіональні розподіли за результатами проведеного у грудні 2019 року Фондом «Демініціативи» опитування «Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети». Так, якщо лише 30,0% громадян сплачують податки з почуття патріотизму, то 40,0% із них — це мешканці Східного регіону і лише 23,0% — Західного.

Мета та ідея проекту «Ціна держави» за темою оподаткування — сприяти поширенню фінансової грамотності громадян взагалі й стосовно оподаткування зокрема з акцентуванням таких аспектів, як стратегічне значення податків як базової умови забезпечення наповнення бюджету, рівність всіх перед обов'язком сплати податків, контроль за розподілом бюджетних коштів, що має послугувати чинниками формування культури оподаткування у країні, громадянської відповідальності платників податків як свідомих і регулярних учасників

електорального процесу, а не лише клієнтів фіскальної служби. Виконання зазначених завдань має забезпечуватися відповідними дослідницькими й публічно-презентаційними заходами вкупі зі здійсненням моніторингу громадської думки за алгоритмом Індекс обізнаності платників податків (ІОП).

Означені дослідницькі надбання й рекомендації мають дістати застосування у просвітницькій діяльності ЗМІ, а регулярне відстежування значень ІОП дасть змогу перевірити, як спрацьовує популяризація теми податків та фінансової грамотності громадян у контексті становлення культури оподаткування.

Зважаючи на відсутність спеціального дослідження з інституціоналізації оподаткування в Україні впродовж всіх років функціонування системи оподаткування, доцільно в подальшому результати розглянутого пошукового дослідження застосовувати для обґрунтування необхідності проведення тематичного соціологічного дослідження з питань формування податкової культури в суспільстві, що трансформується.

Джерела

Інституційне середовище неформальних трудових відносин в Україні» (2019). Одержано з: razumkov.org.ua/uploads/article/2019_zaynat.pdf

Кондратик, Л.М. (2009). *Економічна моральність сучасного українського суспільства*. Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ: Інститут соціології НАН України.

Патріотизм, мова та зовнішньополітичні пріоритети (2019). Одержано з: dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20

Податки та підприємництво: оцінки та очікування (2019). Одержано з: Ratinggroup.ua/research/Ukraine/nalogi_i_predprinimatelstvo_ocenki_i_ozhidaniya

Schneider, F. (2009). *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07. What do we know?* Received from: www.econ.jku.at/members/Shneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcon_25Transitioncountries.pdf

Отримано 09.04.2021

References

Institutional surroundings of the informal labor relations in Ukraine (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: razumkov.org.ua/uploads/article/2019_zaynat.pdf [=Інституційне середовище 2019]

Kondratyuk, L. (2009). *Economic morality of the modern Ukrainian* (2009). Autoref. of the thesis for kandidat degree in sociological sciences. [In Ukrainian] Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Кондратик 2009]

Patriotism, language and foreign political priorities (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: dif.org.ua/article/%20patriotyzm_mova%20%20, [=Патріотизм 2019]

Taxes and entrepreneurship: evaluations and expectations (2019). [=In Ukrainian]. Retrieved from: Ratinggroup.ua/research/Ukraine/nalogi_i_predprinimatelstvo_ocenki_i_ozhidaniya [=Податки 2019]

Schneider, F. (2009). *The Size of the Shadow Economy for 25 Transition Countries over 1999/00 to 2006/07. What do we know?* Received from: www.econ.jku.at/members/Shneider/files/publications/LatestResearch2010/ShadEcon_25Transitioncountries.pdf

Received 09.04.2021

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО, ДМИТРО БОЯРЧУК, ЄВГЕН ШУЛЬГА

Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі

У статті наведено результати першого спеціального пошукового соціологічного дослідження обізнаності громадян України з питань оподаткування. Здійснено три хвили загальнонаціонального опитування 2020 року ($N1 = 2038$, $F2F$; $N2/3 = 2000$, $CATI$) за анкетною, що містила 5 базових запитань з теми оподаткування, а саме: структура наповнення державного бюджету, головні статті бюджетних витрат, наявність безкоштовних послуг, бажаний справедливий рівень оподаткування, непрямі податки при оплаті покупок і послуг. Аналіз динаміки даних уможливив добір значущих запитань з огляду на фінансову грамотність громадян України для побудови Індексу обізнаності платника податків. Загалом виявлено низький рівень знань громадян як платників податків щодо чинної системи оподаткування, особливо стосовно вагомості ролі самих платників податків у формуванні бюджету, коли лише 32% в першій хвилі та 43% у третій хвилі вказали на внесок громадян, тоді як більшість опитаних (54%) взагалі не уявляють собі модель чинної в Україні системи оподаткування. Разом із тим значна частина респондентів (52% у першій хвилі та 39% у другій хвилі) вказали як бажану і справедливу 10-відсоткову ставку оподаткування. Лише 20% громадян правильно вказали розмір податку при оплаті покупок і послуг, а 36,5% загалом не знають про сплату таких непрямих податків. Вперше було виявлено, що переважна більшість (56%) респондентів готові сплачувати нижчі податки й натомість самостійно покривати витрати на послуги у сферах охорони здоров'я та освіти, що суттєво підважує чинність конституційної норми щодо соціальної держави. Запропоновано алгоритм розрахунку Індексу обізнаності платників податків для регулярного моніторингу динаміки її змін, а також рекомендації щодо подальших тематичних досліджень.

Ключові слова: податки, податкова система, Індекс обізнаності платника податків, ринкова свідомість, пострадянське суспільство

ОЛЬГА ІВАЩЕНКО, ДМИТРИЙ БОЯРЧУК, ЄВГЕНИЙ ШУЛЬГА

О гражданах Украины как налогоплательщиках в социологическом измерении

В статье приведены результаты первого специального поискового социологического исследования осведомленности граждан Украины по вопросам налогообложения. Осуществлено три волны общенационального опроса в 2020 году ($N1 = 2038$, $F2F$; $N2 / 3 = 2000$, $CATI$) на основе анкеты, содержащей 5 базовых вопросов по теме налогообложения, а именно: структура наполнения государственного бюджета, главные статьи бюджетных расходов, наличие бесплатных услуг, желаемый справедливый уровень налогообложения, косвенные налоги при оплате покупок и услуг. Анализ данных позволил отобрать значимые вопросы касательно финансовой грамотности граждан Украины для построения Индекса осведомленности налогоплательщика. В целом выявлен низкий уровень знаний граждан как налогоплательщиков в отношении действующей системы налогообложения, особенно что касается значимости роли самих налогоплательщиков в формировании бюджета, когда только 32% в первой волне и 43% в третьей волне отметили вклад граждан, тогда как большинство опрошенных (54%) вообще не представляют себе модель действующей в Украине системы налогообложения. Вместе с тем значительная часть респондентов (52% в первой волне и 39% во второй волне) указали как желаемую и справедливую 10-процентную ставку налогообложения. Лишь 20% граждан правильно указали размер налога при оплате покупок и услуг, а 36,5% вообще не знают об уплате таких косвенных налогов. Впервые было выявлено, что подавляющее большинство (56%) респондентов готовы платить более низкие налоги, но самостоятельно

покрывать издержки на услуги в области здравоохранения и образования, что существенно подрывает действенность институциональной нормы насчет социального государства. Предложены алгоритм расчета Индекса осведомленности налогоплательщиков для регулярного мониторинга динамики ее изменения, а также рекомендации касательно дальнейших тематических исследований.

Ключевые слова: *налоги, налогоплательщики, налоговая система, Индекс осведомленности налогоплательщика, рыночное сознание, постсоветское общество*

OLHA IVASHCHENKO, DMYTRO BOYARCHUCK, YEVGEN SHULGA

On Ukrainian Citizens as taxpayers in sociological measurements

The article deals with the results of first special sociological research on taxpaying thematic undertaken in Ukraine. Three waves of national wide survey (N1 = 2038 F2F; N2/3 = 2000 CATI) during 2020 by means of questionnaire with 5 basic questions regarding the taxpaying theme: budget structure, main expenses clauses, evaluated free of charge state services, equitable tax level, taxes for purchases and services. The provided analyses gave opportunity to choose most valuable questions concerning the Ukrainian citizens financial literacy in order to construct the Index of taxation erudition which revealed extremely low level of knowledge of Ukrainians as taxpayers about active tax system, particularly the role of taxpayers in state budget formation, when only 32% in the first wave and 43% in third wave pointed the citizen's contribution, 54% respondents has no idea about the type of acting taxation system on the background of 52% in first wave and 39% in second wave, who pointed the 10% personal tax fee dimension as desirable and equitable. Only 20% citizens pointed the right figures of tax paying for purchases and services, when 36,5% have no knowledge about this tax at all, Sociologically was first time noticed important fixation of 56% readiness for paying less taxes and needed service accounts by own, especially for medical care and education, in such way it was acknowledged that constitutional article of social state is under civic scrutiny. As final research task the algorithm of Index of taxpayer's knowledge ability has been proposed for regular monitoring as also recommendation for further special thematic research development with proper media involvements.

Key words: *taxes, tax system, taxpayers, Index of taxpayer's knowledge ability, market mentality, post-soviet society*

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

DOI 10.15407/sociology2021.02.181

УДК 316

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNIJ,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи¹

Соціальні наслідки пандемії COVID-19 можуть стати не менш складним випробуванням для глобального суспільства і національних держав, ніж медичні наслідки цього коронавірусу. Йдеться про істотний негативний вплив на громадянські свободи, якість життя, можливу зміну структури політичних преравенцій громадян. Пандемія вкрай загострила проблеми особистої свободи, свободи підприємницької діяльності та свободи пересування. В розпал пандемії суспільні дискусії зводились до ідеї, що у влади є два головні стратегічні варіанти дій: вироблення «колективного імунітету» та забезпечення «нульового поширення вірусу». Пандемія ставить питання руба: як боротися із загрозами епідемії для здоров'я, одночасно захищаючи громадянські свободи, як співвідносяться суб'єктивні² та матеріальні права в межах дискусії, яким буде світ після пандемії коронавірусу?

1 Статтю підготовлено в рамках реалізації проекту 2020.01/0212 “Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід” за грантової підтримки Національного фонду досліджень України для виконання наукових досліджень і розробок у 2021 році.

2 Під суб'єктивними правами тут розуміються офіційно визнані можливості, якими володіє фізична особа. Такі права виникають на підставі об'єктивного права, але їх використання завжди залежить від особистого бажання і розсуду індивіда.

Цитування: Стегній, О. (2021). Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 181–196.

Стаття має на меті окреслення головних регуляторних функцій біополітики за умов пандемії коронавірусу, зокрема виявлення оптимального балансу обмеження громадянських свобод і захисту суспільної безпеки.

Біополітика: від складової модернізації до захисту суспільної безпеки

Реалії пандемії, пов'язані з організацією різного роду локдаунів та карантинів, стали принципово новим етапом в розумінні біологічної влади як організації громадської охорони здоров'я. Термін «біовлада» в науковий обіг ввів Мішель Фуко у своїй роботі «Воля до знання» (1976). Він критикує суверенну владу, ґрунтовану на підкоренні й контролі, та пропонує біологічну модель управління, яка зважає на інтереси суспільства і є спрямованою на його виживання та зміцнення. Влада у нього являє собою сукупність владних відносин, які враховують складні історичні умови та ефекти. Французький соціальний мислитель описав владу, спираючись на поняття свободи і здатності до трансформації. Це дало йому змогу виступити на захист свободи суб'єкта, необхідної для того, щоб встановити відносини із самим собою та з іншими людьми.

Зокрема, він розглядав біовладу як продуктивну форму владних відносин, які здійснюються у профілактичній формі для максимального збільшення продуктивності, на відміну від примусу, властивого юридичній формі суверенної влади. На його думку, суверенна влада спроможна забрати або залишити життя, тоді як біовлада — це сприятлива для життя влада. В такому тлумаченні, біовлада є біополітичною формою влади, яка здійснює позитивний вплив на життя, допомагає оптимізувати та примножити його як таке, що підлягає *«точному контролю і всеосяжним правилам»* [Фуко, 1996: с. 250].

Під терміном «біополітика» М. Фуко мав на увазі спроби раціоналізації проблем, що їх утворюють перед практикою управління такі суспільні феномени, як здоров'я, гігієна, народжуваність, тривалість життя, расове розмаїття. Практики раціонального управління передбачають всеосяжний контроль над населенням як над живими біологічними організмами, який проникає в усі царини їхньої життєдіяльності. Біополітика прагне ставитися до населення як до *«безлічі живих істот, які співіснують і є наділеними конкретними біологічними й патологічними рисами, а тому належать до сфер специфічних знань і технік»* [Фуко, 2006: с. 148].

Для М. Фуко біополітика передбачає не тільки біотехнології, але й «людський капітал», в якому він наголошує важливість «хорошої генетичної оснащеності», що дає змогу мінімізувати біологічні ризики захворюваності й тим самим підвищити економічну ефективність використання індивіда. До сфер біополітики, які формують людський капітал, М. Фуко відносить виховання, освіту, медичне обслуговування, «рухливість» індивіда, тобто, схильність до міграції. При цьому він пропонує розглядати індивіда як підприємство («сам собі джерело доходів») та як інвестора, якого потрібно враховувати в економічних розрахунках [Фуко, 2010]. З цієї точки зору «протокол медичного сортування»¹ виглядає не

1 «Важко бути богом»: етичні та правові виклики медичного сортування. Одержано з: <https://www.vz.kiev.ua/vazhko-buty-bogom-etychni-ta-pravovi-vyklyky-medychnogo-sortuvannya/>

тільки вимушеним (внаслідок відсутності необхідної кількості лікарняних ліжок), але й свідомим відбором більш якісного людського капіталу (молодших за віком з більшими шансами вижити).

У контексті регулювання фізичного здоров'я громадян біовлада є стратегією домінування держави над суспільством для виконання певних управлінських завдань. У своїй праці «Народження соціальної медицини» він показує, яким чином система охорони здоров'я, яка має ексклюзивний «доступ до тіла» (у всьому сенсі цього виразу), була трансформована для поліційних цілей та виконання таких найважливіших функцій, як перепис населення, контроль за станом робочої сили, загальною чисельністю працездатного населення: *«Контроль суспільства над індивідами здійснюється не тільки через свідомість або ідеологію, але й у тілі й разом із тілом. Для капіталістичного суспільства найважливіші біополітичний, біологічний, тілесний виміри. Тіло — біополітична реальність; медицина — біополітична стратегія»* [Фуко, 2006: с. 94].

Медицина контролює все суспільство, маючи можливість спостерігати кожного, контролювати його життєдіяльність, ізолювати в разі необхідності від інших людей, констатувати інвалідність, смерть тощо. Перманентний запис і фіксація інформації в медичних картах кожного пацієнта допомагає отримувати повну картину актуального біологічного стану населення.

За цією логікою М. Фуко розглядав біовладу як одну з технологій держави зі створення того, що він називав «дисциплінарними інститутами». Фуко відносив державні лікарні до числа ключових дисциплінарних інститутів поряд зі школами, гуртожитками, робочими кварталами, казармами й тюрмами. Тим самим потрібні владі норми імпліцитно кодувалися у чинні соціальні практики поведінки. Відтак «біологічне управління» допомагало владі тримати суспільство в потрібному тонусі підпорядкування, уникаючи звинувачень у відкритому порушенні громадянських прав і свобод. У результаті, згідно з Фуко, базові біологічні функції людини стають об'єктом політичної стратегії влади [Фуко, 2010].

Послідовник його концепції Антоніо Негрі зауважує, що влада в біополітичній або біоенергетичній формі завжди перебуває між опором і контролем, а її продуктивний і визвольний потенціал сприяє забезпеченню більш адекватних форм глобалізації: *«Концепція влади стає зовсім іншою, майже повністю постмодерною щодо платонівської традиції. Юридичні моделі суверенітету є предметом політичної критики з боку самої держави, яка характеризується мінливістю відносин підпорядкування, опору і непокори»* [Negri, 2008]. На думку А. Негрі, сам термін «біополітика» вказує на те, яким чином влада адаптується до нових умов з метою керування не тільки людськими індивідами, а й різноманіттям живих істот.

Біополітична інтерпретація влади у новітній час набуває поширення завдяки існуванню численних консенсусних відносин між силами, які влада координує, інституціалізує та структурує, і цілями, які не можуть бути зведені до тривіального використання «простої» сили. Мауриціо Лаззарато вважає, що головна політична проблема сучасного суспільства полягає у відсутності єдиного джерела верховної влади та наявності безлічі сил, які взаємодіють між собою у відносинах домінування/підкорення. При цьому він пропонує звернути ува-

гу на функціонування «малих механізмів», обмежуваних локальними спільнотами, які згодом можуть бути використані, трансформовані та узаконені у формі більш загальних механізмів — «у формі світового панування» [Lazzarato, 2006].

Традиція критичного осмислення біовлади як інструменту державної політики знайшла відображення в оцінках пандемії коронавірусу. Небезпека цієї пандемії для суспільства визначається як виникненням нової страшної інфекційної хвороби, так і провокуванням позамежних управлінських рішень влади. Розгортання обмеження прав людини відбувалося на тлі епідеміологічної кризи світового масштабу та відсутності апробованих підходів до її подолання.

Глобальний рівень поширеності пандемії COVID-19 виводить біовладу на принципово вищий рівень підпорядкування. Новітню біополітику можна розуміти як політичну раціональність, яка бере на себе управління життям і населенням як суб'єкт. Біовлада детермінує індивідуальне самопочуття і самосвідомість людей, істотно впливає на мікро- і макросоціальні зв'язки, обіцяючи здоров'я і пропонуючи захист від патогенних впливів.

На початок третьої хвилі пандемії (весна 2021 року) національними урядами був задіяний широкий спектр карантинних обмежувальних заходів, що впливають на дотримання прав людини: обмеження щодо пересування, моніторинг витрат через банківську картку для встановлення мапи поширення вірусу та моніторингу дотримання карантину, рейтинги громадян з точки зору ризику передання ними інфекції, перерви в роботі судових інституцій і звільнення в'язнів та тимчасово затриманих осіб через небезпеку поширення вірусу в місцях несвободи, закриття кордонів, обов'язкова перевірка температури тіла при появі в місцях концентрації людей, зобов'язання носити маски для обличчя в публічних місцях, введення ідентифікаційних карток про подолання вірусу.

Необхідність дотримання соціальної дистанції в період пандемії призводить до заміщення живого міжособистісного спілкування з найближчим соціальним оточенням, опосередкованим через новітні технології, та суттєво обмежує комунікаційний простір. Введення жорстких обмежень пересування, різноманітних карантинів проголошується владою як необхідність, аби розірвати ланцюг епідемічного зараження. Саме міркування біобезпеки, як невіддільної складової суспільної безпеки, дали підстави громадянам прийняти обмеження свобод, які раніше були для них неприйнятними.

З цього приводу Джорджо Агамбен зауважує: «Біобезпека виявилась здатною запропонувати абсолютне припинення всієї політичної діяльності й усіх суспільних відносин як вищої форми громадської участі» [Agamben, 2020]. Тому головним критерієм доцільності такого роду заходів є не тільки їхня епідеміологічна ефективність, а й утримання влади від зловживання надзвичайними повноваженнями, за висловом Д. Агамбена, від «терору охорони здоров'я».

Критики радикально-негативного погляду на карантинні заходи розглядають принципову можливість демократичної біополітики в умовах пандемії. Грецький філософ Панайотис Сотирис пропонує альтернативні варіанти трактування ідей М. Фуко на підставі його вельми реляційної концепції владних практик. Ідеться про можливість великомасштабних змін в колективних нор-

мах поведінки зі збереження здоров'я без паралельного розширення форм примусу. Сам Фуко у своїй останній праці «вказує на такий напрям, навколо понять правди, парресії й турботи про себе. У цьому вельми оригінальному діалозі з давньою філософією він запропонував альтернативну біополітику, що поєднує індивідуальну та колективну турботу без примусу» [Sotiris, 2020].

Сучасну біополітику слід розглядати як складову захисту суспільної безпеки, як стратегічну координацію національних урядів та глобального суспільства, потенційну здатність соціуму та його владних структур нормувати й регулювати біологічні небезпеки, зокрема поширення інфекційних захворювань.

Так, метою глобальної ініціативи COVAX є налагодження глобального механізму забезпечення доступності вакцин проти COVID-19 і акумуляції ресурсів для їх масового виробництва¹. Водночас деякі промислово розвинені країни не беруть участі в зазначеній ініціативі й укладають власні домовленості з фармацевтичними компаніями. Якщо країна розробляє дієву вакцину або закуповує мільйони доз, вона має доступ першою. Для деяких забезпечених країн пріоритетність отримання вакцин переважає можливі ризики від їх застосування або моральні проблеми. Як приклад — Велика Британія попередньо замовила стільки вакцин, що на кожну людину в країні припадатиме по п'ять доз². Такий «вакцинний націоналізм» може призвести до зростання вартості вакцин і потенційно зробить їх ще менш доступними в бідних країнах.

Вакцинація глобального масштабу потребує не тільки зростання виробничих потужностей, а й створення розвиненої промислової системи. Китай, керуючись концепцією побудови глобальної спільноти здорового людства, ланцюги виробництва і поставок вакцин інтегрує в національну промислову систему. Використовуючи повною мірою переваги національної промислової системи, в Китаї налагодили висхідний і спадний потоки в ланцюгах виробництва і поставок. Поліпшення основних виробничих можливостей та усунення вузьких місць у технологічній сфері мають вирішальне значення для досягнення якісного зростання в межах стратегії «подвійного обертання»³.

При цьому сама царина виробництва вакцин від коронавірусу загострює геополітичну конкуренцію і, на думку президента Франції Е. Макрона, є «світовою війною» нового типу: *«Ми зіткнулися зі світовою війною нового типу, з атаками і способами дестабілізації з боку Росії, Китаю, спробами впливати за допомоги вакцин. Якщо ми хочемо цьому протистояти, нам необхідний суверенітет у виробництві вакцин»*⁴.

1 172 countries and multiple candidate vaccines engaged in COVID-19 vaccine Global Access Facility (див.: <https://www.who.int/news/item/24-08-2020-172-countries-and-multiple-candidate-vaccines-engaged-in-covid-19-vaccine-global-access-facility>).

2 *Why 'vaccine nationalism' could doom plan for global access to a COVID-19 vaccine* (див.: <https://bit.ly/3dUWTW5>).

3 Ван Ивэй, Чэнь Чао. Гонка вакцин: последствия для мировой экономики (див.: <https://bit.ly/3sTxmC8>).

4 Макрон заявив про «світову війну» нового типу через вакцини (див.: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/26/7287973/>).

Але проблема сучасної глобальної біополітики не обмежується «вакциним націоналізмом» та захистом суверенітету у виробництві вакцин. Навіть за умови суцільної імунізації населення багатих країн, зокрема Європейського Союзу, відсутність глобального контролю над вірусом у всіх регіонах світу вимагатиме подальших економічних витрат. За підрахунками експертів, відсутність доступу до вакцин в найбідніших країнах щорічно коштуватиме глобальній економіці близько 153 млрд дол., з яких країни ЄС мають витратити близько 40 млрд дол. У випадку рівного доступу найбідніших країн до вакцин проти COVID-19 країни з високим рівнем доходів отримають близько 4,8 дол. на кожен витрачений долар на поставку вакцин¹.

Громадянські свободи за умов пандемії

У жовтні 2020 року на відеоконференції ПАРЕ прозвучали застереження від зловживання надзвичайними повноваженнями з метою змусити опозицію замовчати або обмежити права людини. Члени асамблеї зробили наголос на тому, що всі надзвичайні заходи, яких вживають у відповідь на пандемію, мають бути обмеженими в часі. Поправки до Конституції не слід ухвалювати під час надзвичайного стану, а заходи з обмеження пересування та свободи зібрань є виправданими доти, доки вони відповідають суспільним інтересам і не є дискримінаційними. На засіданні засудили угорський закон про протидію коронавірусу, який дозволяє урядові призупиняти дію певних законів, відступати від деяких їхніх положень і вживати інших надзвичайних заходів, що можна розглядати як крок до авторитаризму в країні під виглядом турботи про населення².

Підґрунтям для радше негативного ставлення населення до державної біополітики з мінімізації соціальних наслідків пандемії є насамперед недостатня ефективність державної фінансової підтримки на період втрати роботи внаслідок запровадження жорстких карантинних заходів.

Рухи за соціальну справедливість особливо активізувалися в цей період. По всьому світу активісти зосередили свою енергію на виконанні п'яти функцій: соціального протесту (протестні акції виникли в деяких країнах, незважаючи на епідеміологічні ризики); захисту прав працівників; взаємодопомоги та солідарності; моніторингу політиків та народної просвіти (popular education). Ці п'ять функцій, притаманних зазначеним рухам під час пандемії, практики та аргументи, пов'язані з когнітивним виміром, інтерпретуючи епідеміологічну кризу та надаючи їй певного соціального значення [Pleyers, 2020].

Економічні наслідки пандемії примушують національні уряди до запровадження фінансової компенсації постраждалим. Конкретні форми таких заходів відрізняються залежно від доступних бюджетних ресурсів та особливостей

1 *COVID-19 and the cost of vaccine nationalism* (див.: <https://www.rand.org/randeurope/research/projects/cost-of-covid19-vaccine-nationalism.html>).

2 *Democracy, human rights and the rule of law must not become the pandemic's 'collateral damage'* (див.: <https://pace.coe.int/en/news/8045/democracy-human-rights-and-the-rule-of-law-must-not-become-the-pandemic-s-collateral-damage>).

національного ринку праці. Головний вибір — між прямим захистом працездатних фізичних осіб і захистом через підтримку підприємств, на яких вони працюють.

Перший підхід домінує в США, де окрім виплат з безробіття федеральний уряд пропонує одноразові виплати особам з річним доходом, нижчим за 99 тис. дол., всім дітям молодшим за 17 років, а також спеціальні пов'язані з пандемією виплати для дітей шкільного віку. Підтримка підприємств залишається відносно обмеженою. Другий підхід переважає в Європі й передбачає фінансову підтримку найбільш постраждалих підприємств у вигляді податкових пільг, списання або тимчасового призупинення податкових зобов'язань, спеціальних позик за умови відсутності звільнених співробітників [Домбровски, 2020].

В Україні не всі обмежувальні заходи були сприйняті суспільством позитивно. Це пояснюється традиційним для транзитивних режимів низьким рівнем довіри до владних рішень та браком незалежних механізмів контролю за їх виконанням, відсутністю розуміння загрози пандемії внаслідок поширення в інтернет-просторі маніпулятивної інформації, а також суперечливістю введених обмежень з точки зору конституційних можливостей виконавчої влади щодо звуження прав людини [Соціологічна група «Рейтинг», 2020a,b; Коронавірус та карантин, 2020].

Для нашої країни особливо гострою стала проблема малого, середнього і мікробізнесу, оскільки такий бізнес є сферою працевлаштування для значної частини працездатного населення та розвитку місцевих територіальних громад. На початку квітня 2020 року, тобто в період весняного локдауну, переважна більшість респондентів (66%) негативно оцінювали державні превентивні заходи, зважаючи на можливі економічні труднощі, пов'язані з пандемією [Оцінка успішності влади, 2020]. За прогнозами UNICEF, понад 6 млн українських громадян можуть опинитися за межею бідності через соціально-економічну кризу, викликану епідемією коронавірусу [Бородчук, Черенько, 2020].

Введені в період весняного локдауну в Україні обмежувальні заходи були незаконними і виходили далеко за рамки оголошеної тоді надзвичайної ситуації (НС), яка передбачає суто комплекс заходів для усунення ситуації, що склалася, і порядок дій відповідних служб. З точки зору вимог режиму НС, незаконними виявилися: встановлені тоді заборони збиратися групами понад дві особи, виходити з дому людям, старшим за 60 років і дітям до 14 років без супроводу дорослих, а також відвідувати парки та прибережні зони.

Обмеження роботи організацій та підприємств вводилися відповідно до закону України «Про захист від інфекційних хвороб». Однак українське законодавство передбачає карантинні обмеження тільки для осіб, які хворіють на інфекційні захворювання, а не для всього населення. Весняні обмеження були б законними тільки в разі введення в країні режиму надзвичайного стану, включно з обмеженням пересування по території, заборонаю масових заходів, обмеженням руху транспортних засобів тощо [Відповідь, 2020: с. 12].

Робота міського громадського транспорту в режимі спецперепусток непропорційно обмежує права та можливості міських жителів. Метою такого обме-

ження проголошували зменшення мобільності, перехід на дистанційну роботу і, як наслідок, сповільнення поширення коронавірусу. Однак не всі види робіт, які не належать до критичної інфраструктури, можна виконувати дистанційно. Не всі роботодавці фінансово спроможні запровадити спеціальні перевезення для своїх співробітників, а система надання спецперепусток не враховувала життєвих потреб (включно з медичними) найуразливіших соціальних груп, мобільність яких критично залежить від громадського транспорту.

Профільні урядові структури України не використали досвід впровадження загальнонаціонального жорсткого карантину (локдауну) для адаптації вітчизняної медичної галузі до нової хвилі пандемії, зваження соціальних наслідків від упровадження політик обмеження громадянських свобод для різних категорій населення. Вкрай гостро постала потреба у превентивних заходах без призупинення економічної діяльності. Йдеться про проведення широкомасштабної перманентної інформаційної кампанії серед усіх верств населення щодо норм поведінки в умовах пандемії, насамперед необхідності дотримання санітарно-гігієнічних вимог до особистої гігієни, усвідомлення особистої відповідальності за поширення захворювання і вироблення колективного імунітету.

Як свідчить досвід України, кампанія з масової вакцинації населення потребує своєчасного інформаційного супроводження, без якого в суспільстві поширюється скептичне ставлення щодо доцільності цього заходу, насамперед через побоювання можливих негативних наслідків для власного здоров'я [Obodovska, 2021].

Фактологічне знання, або, за висловом провідного шведського статистика Ганса Рослінга, «фактологія» має виконувати функцію «інформаційної терапії» повсякденного життя людини, убезпечувати як від цілковитого нехтування епідемічними небезпеками, так і від поширення алармістських настроїв серед населення [Рослінг, Рослінг-Рьонльонд, Рослінг, 2019].

Водночас необхідні своєчасні оперативні державні заходи щодо додаткового страхування на випадок безробіття, податкові пільги, позики з нульовою процентною ставкою та субсидії на збереження зайнятості. Вкрай важливим виглядає цільове використання бюджетних коштів, спрямованих на боротьбу проти пандемії.

Унаслідок глобальної пандемії COVID-19 та жорстких епідеміологічних обмежень значно загострились питання кібербезпеки, адже кризові ситуації традиційно викликають активізацію різноманітних хакерських угруповань. При цьому пандемія актуалізує поєднання потреби в кіберспостереженнях та необхідності дотримання прав людини. Уряди шукають можливості збільшення точності відстежування як уже заражених людей, так і тих, з ким вони мали контакти, зокрема з використанням сучасних технологій. Однак нарощування можливостей такого виявлення може конфліктувати з правами людини [Челєпіс, 2020: с. 83–87].

В Україні для контролю за хворими коронавірусом розробили додаток «Дій вдома». У нього необхідно ввести низку персональних даних: повне ім'я, стать, дату народження, місце самоізоляції, номер телефону, місце роботи / навчання, геолокацію і багато іншого. Контроль за перебуванням в місці самоізоляції

здійснюється за допомоги фотографії людини з геолокацією і перевірки відповідності фотографії особі, що ізолюється. Часто траплялося, що через помилки в геолокації, збою роботи електронних карт або самого додатка людині доводилося доводити відсутність порушення карантинних обмежень або платити штраф, якщо довести невинуватість не вдалося. Поряд із тим програма дозволяє поліції збирати інформацію про людину та її соціальні зв'язки, оминаючи порядок, передбачений законодавством. Це актуалізує питання про межі втручання держави у життя громадян в умовах реальної загрози національній безпеці.

Система охорони здоров'я (включно з елементами поставок в ній) набуває нового значення як критична інфраструктура. Щоправда, й раніше елементи системи охорони здоров'я відносили до критичної інфраструктури, проте зараз фокус такого віднесення зміщується: від розуміння критичності як сфери циркуляції чутливих персональних даних пацієнтів у бік об'єктів, від яких залежить життя маси людей. При цьому рівень кіберзахисту таких об'єктів часто є незадовільним.

Очевидно, що за сучасних умов концепція біоуправління стосується насамперед національного, внутрішньодержавного рівня. Саме держава силою своїх повноважень встановлює певні управлінські режими, пов'язані із забезпеченням біовлади. Кожна держава вводить свої режими карантину, свої рівні обмеження прав людини в умовах пандемії, свої рівні економічної допомоги, свої медичні протоколи, свої режими допуску іноземців на власну територію.

Зокрема, український уряд застосовує з 1 серпня 2020 року поділ території нашої країни на карантинні зони залежно від рівня захворюваності на коронавірус¹. Зазначена практика спровокувала і факти оскарження органами місцевого самоврядування в судах дій та рішень центральних органів виконавчої влади щодо посилення карантинних заходів на їхніх територіях, і заклики до «громадської непокори» [Забезпечення прав і свобод людини, 2020: с. 5].

Особливість прояву дилеми обмеження громадянських свобод і суспільної епідеміологічної безпеки під час пандемії в Україні зумовлена вибіркоким використанням фіскальних заходів проти порушників карантинних обмежень, що пояснюється значною політизацією правової системи країни, втручанням органів виконавчої влади в діяльність судової гілки влади. Такі випадки не тільки призводять до падіння довіри до державних інститутів, а й створюють прецеденти для громадського невдоволення, викликаного порушенням принципів соціальної справедливості².

1 Постанова Кабінету міністрів України від 22 липня 2020 р. №641 «Про встановлення карантину та запровадження посилених протиепідемічних заходів на території із значним поширенням гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2».

2 Як приклад численних безкарних порушень за участю представників влади можна навести інцидент з рестораном «Велюр» у Києві, власником якого виявився народний депутат від президентської парламентської фракції. Див.: Ресторан Велюр Тищенко продовжує порушувати карантин (<https://nv.ua/ukr/kyiv/velyur-znovu-porushuye-karantin-novini-kiyeva-50099828.html>).

Проведені емпіричні соціологічні дослідження дають змогу простежити дотримання умов карантину населенням України. На початок запровадження весняного локдауну 2020 року громадська думка демонструвала високий рівень стурбованості з приводу пандемії та підтримки введених заходів щодо забезпечення карантину. Так, наприкінці березня три чверті респондентів вважали за потрібне запровадження штрафів для пересічних громадян за порушення карантину [Соціологічна група «Рейтинг», 2020a]. Варто зазначити, що наприкінці листопада минулого року аналогічна кількість опитаних підтримувала введення штрафів за перебування у громадських місцях і транспорті без масок, а 60% підтримували введення штрафів для закладів, які працювали всупереч «карантину вихідного дня» [Соціологічна група «Рейтинг», 2020b].

Третя хвиля пандемії супроводжується істотним зростанням рівня тривожності населення України щодо можливості захворіти на коронавірус, насамперед серед старшої вікової групи та жінок. На початку квітня 2021 року 83% респондентів хвилювалися щодо здоров'я своїх близьких і рідних. Саме побоювання захворіти пояснює те, що в цей період упродовж місяця зросла з 56% до 65% підтримка введення «жорсткого карантину», а більш як половина опитаних (55%) зазначили, що будуть більше дотримуватися правил «жорсткого карантину», ніж навесні минулого року [Суспільно-політичні настрої населення, 2021].

Довготривала боротьба проти пандемії коронавірусу свідчить, що нас чекає законодавче закріплення норм і регламентів щодо реагування на пандемію не тільки на державному, а й на глобальному рівні. Частково це вже відбувається стосовно медичних протоколів лікування, затверджених глобальним інститутом в цій царині — Всесвітньою організацією охорони здоров'я.

Проте більш важливим стане глобальне регулювання міжнародного транспортного сполучення. І тут вже є ризик закріплення на практиці «біоапартейду», який випливає з концепції Мішеля Фуко. У міжнародних масштабах планують вводити Common Pass — перепустку пасажирів, яка дозволить переміщатися світом без 14-денного карантину. Цей захід ініційовано некомерційним фондом «Commons Project» Рокфелера і Всесвітнім економічним форумом у співпраці з представниками урядів 37 країн¹. Під його егідою планують створити загальну глобальну структуру, що дасть людям змогу документувати свій негативний статус COVID-19 в електронному вигляді та пред'являти його під час посадки в літак або перетину кордону. Схожа система вже діє в Китаї: кожна людина отримує «червоний», «жовтий» або «зелений» QR-код з урахуванням тестів на коронавірус та деяких інших параметрів. Для відвідування багатьох місць необхідно, щоб QR-код був «зеленим». Про можливість введення в Україні QR-кодів для публічних місць також заявив очільник українського уряду².

Вже зараз це стало практично загальнообов'язковою нормою застосовно до наявності негативного тесту на коронавірус. В подальшому такою універсаль-

1 *The Commons Project* (див.: <https://thecommonsproject.org/>).

2 *QR-коди та онлайн-запис на тести. Шмигаль розповів про нововведення уряду у боротьбі з COVID-19* (див.: <https://suspilne.media/80872-smigal-rozpoviv-pro-novovvedenna-uradu-uborotbi-z-covid-19/>).

ною глобальною перепусткою стане довідка про вакцинацію, а згодом і «біопаспорт», який стане більш важливим документом, ніж звичайне посвідчення особи. Зокрема, у Великій Британії обговорюється введення «ковідних паспортів» для тих, хто вакцинувався від COVID-19¹. Передбачається, що нововведення дозволить власникам нового документа більш вільно переміщатися країною, зокрема здійснювати робочі відрядження, на відміну від тих, хто відмовиться від вакцинації. Це поставить у нерівні умови цілі групи населення та обмежить у правах тих, хто з тих чи тих причин не захоче або не зможе вакцинуватися від коронавірусу.

Висновки

Масштаб і рівень потрясінь — як для світової економіки, так і для соціальних відносин, ментальних установок та цінностей — після завершення пандемії коронавірусу має спричинитися до незворотних трансформаційних змін глобального світопорядку. Таке бачення ґрунтується на відомій концепції глобального суспільства ризику У. Бека. Ризик і відчуття прийдешньої небезпеки стають постійними складовими життєдіяльності людської спільноти, тому оптимальна перебудова глобального суспільства, економіки та політики має враховувати можливі в майбутньому нові ризики та виклики негеополітичного характеру².

Пандемія COVID-19 коригує змістовне наповнення поняття національної безпеки з точки зору благополуччя людської спільноти, здатності національних урядів забезпечити належну інфраструктуру охорони здоров'я, екологічно безпечні умови проживання, дієздатну мережу соціального захисту дедалі більшої частки прекаріату серед працездатного населення.

Одна з цінностей нового світопорядку пов'язана з дилемою між свободою і безпекою, яку вкрай гостро поставила епідемія коронавірусу. Карколомне поширення різноманітних карантинних заходів істотно обмежило права людини, що викликало широку суспільну дискусію про допустимість та межі таких обмежень. Теза «*епідемія закінчиться, а обмеження залишаться*» стає вельми запитуваною. В умовах суспільства ризику баланс між свободою і безпекою, найімовірніше, буде зміщений на користь останньої.

Таким чином, незважаючи на політичну провокаційність такої установки, цінність свідомої відмови від свободи справді може залишитись у глобальному суспільстві після епідемії коронавірусу. Для українського суспільства такий сценарій суспільних відносин виглядає вкрай небезпечним без оперття на принципи правової держави, насамперед налагодження справедливого судочинства і неухильного дотримання законодавства всіма громадянами.

В умовах довготривалої пандемії коронавірусу оптимальний баланс обмеження громадянських свобод і захисту суспільної безпеки визначається насам-

1 *Equine Biological Passport* (див.: <http://gluck.ca.uky.edu/content/equine-biological-passport>).

2 *Coronavirus will change the World Permanently. Here's How. Politico, 19 March 2020* (див.: <https://www.politico.com/news/magazine/2020/03/19/coronavirus-effect-economy-life-society-analysis-covid-135579>).

перед ефективністю державних компенсаторних заходів стосовно найбільш постраждалих від епідемії соціальних груп, а також оперативним реагуванням на потреби сфери охорони здоров'я, першою чергою щодо матеріально-технічного забезпечення закладів невідкладної медичної допомоги, організації протиепідемічних заходів (вакцинації).

У фокусі соціологічної уваги має перебувати моніторинг соціальної протестної активності населення, зокрема рухів за соціальну справедливість, як один з показників вимірювання ефективності державної біополітики в подоланні соціальних і епідеміологічних наслідків пандемії. На окрему увагу соціологічної спільноти заслуговують соціальні наслідки вимушеного дистанційного режиму, формування нової локально-інноваційної парадигми людського розвитку — людини мережевої (*Homo Retis*).

Джерела

Бородчук, Н., Черенько, Л. (2020). *Боротьба з COVID-19 в Україні: початкові оцінки впливу на бідність*. Получено з: <https://uni.cf/3sz1O4q>

Домбровски, П.М. (2020). Дилеммы борьбы с COVID-19: кого спасать – предприятия или людей? Отримано з: <https://bit.ly/38R15nW>

Київський міжнародний інститут соціології (2020). Оцінка успішності влади та реакція суспільства на епідемію коронавірусу та політичні події в Україні. 7–11 квітня 2020 р. Отримано з: <https://bit.ly/3dxTFZF>

Рослінг, Г., Рослінг-Рьонлюнд, А., Рослінг, У. (2019). *Фактологія*. Київ: Наш формат.

Соціологічна група «Рейтинг» (2021). Суспільно-політична настрої населення. 6–7 квітня 2021 р. Получено з: <https://bit.ly/2OJq0TH>

Соціологічна група «Рейтинг» (2020а). Україна на карантині: моніторинг суспільних настроїв. Перша хвиля 25–27 березня 2020р., друга хвиля 28–30 березня 2020 р. Отримано з: <https://bit.ly/33ZmPfd>

Соціологічна група «Рейтинг» (2020b). Україна на карантині: моніторинг суспільних настроїв. 28–30 листопада 2020 р. Отримано з: <https://bit.ly/372KNrC>

Фуко, М. (1996). *Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности*. Москва: Касталь.

Фуко, М. (2006). *Интеллектуалы и власть. Избранные политические статьи, выступления и интервью*. Ч.3. Москва: Праксис.

Фуко, М. (2010). *Рождение биополитики. Курс лекций, прочитанных в Коледж де Франс в 1978–1979 учебном году*. Санкт-Петербург: Наука.

Відповідь на виклики COVID-19 та права людини: огляд ситуації (2020). Київ: Центр Громадянських Свобод.

Центр Разумкова (2020). *Забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах поширення коронавірусної інфекції (COVID-19): особливості і шляхи удосконалення*. Київ: Заповіт.

Центр соціальних маркетингових досліджень SOCIS (2020). *Коронавірус та карантин: що українці про це думають? 23–30 квітня 2020 р.* Отримано з: <https://bit.ly/2Q9dbmB>

Челєпіс, А. (2020). Кібербезпека та COVID-19. Вплив пандемії коронавірусу COVID-19 на права, свободи і безпеку людини в інформаційній сфері (сс. 83–86). Київ: Політехніка.

Agamben, G. (2020). *The Invention of an Epidemic*. Отримано з: <https://bit.ly/3eiFqXM>

Lazzarato, M. (2006) From Biopower to Biopolitics. *Tailoring Biotechnologies*, 2 (2), 11–20.

Negri, A. (2008). Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *Mediations*, 23 (2), 9–26.

Pleyers, G. (2020). The Pandemic is a battlefield. *Social movements in the COVID-19 lockdown. Journal of Civil Society*, 16 (4), 295–312.

Obodovska, M. (2021). Trust in government: government crisis communication of vaccines (COVID-19 vaccine) in post-trust era. In: *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19* (с. 40–42). Київ: Наукова столиця.

Sotiris, P. (2020). *Against Agamben: Is a Democratic Biopolitics Possible?* Отримано з: <https://bit.ly/3n6TDLp>

Отримано 15.04.2021

References

- Agamben, G. (2020). *The Invention of an Epidemic*. Retrieved from: <https://bit.ly/3eiFqXM>
- Borodchuk, N., Cherenko, L. (2020). *Combating COVID-19 in Ukraine: Initial Impact Assessments on Poverty*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://uni.cf/3sz1O4q> [=Бородчук, Черенко 2020]
- Responding to the challenges of COVID-19 and human rights: an overview of the situation (2020). [In Ukrainian]. Kyiv. Center for Civil Liberties. [=Відповідь 2020]
- Chelepis, A. (2020). Cybersecurity and COVID-19. The impact of the coronavirus pandemic COVID-19 on human rights, freedoms and security in the information sphere (pp.83–86). [In Ukrainian]. Kyiv: Politechnik. [=Челепіс 2020]
- Dombrowski, P.M. (2020). *COVID-19 Dilemmas: Who to Save — Businesses or People?* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bit.ly/38R15nW> [=Домбровски 2020]
- Foucault, M. (1996). *The Will to Truth: Beyond Knowledge, Power and Sexuality*. [In Russian]. Moscow: Castal. [=Фуко 1996]
- Foucault, M. (2006). *Intellectuals and Power. Selected political articles, speeches and interviews. Part 3*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [=Фуко 2006]
- Foucault, M. (2010). *The birth of biopolitics. A course of lectures given at the College de France in the 1978–1979 Academic Year*. [In Russian]. St. Petersburg: Science. [=Фуко 2010]
- Kyiv International Institute of Sociology (2020). Evaluation of the government success and the society reaction to the coronavirus epidemic and political issues in Ukraine. 7–11 April 2020. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bit.ly/3dxTFZF> [=Київський міжнародний інститут соціології 2020]
- Lazzarato M. (2006) From Biopower to Biopolitics. *Tailoring Biotechnologies*, 2 (2), 11–20.
- Negri, A. (2008). Labor of the Multitude and the Fabric of Biopolitics. *Mediations*, 23 (2), 9–26.
- Obodovska, M. (2021). Trust in government: government crisis communication of vaccines (COVID-19 vaccine) in post-trust era. In: *Issues in the development of sociological theory: Conceptual Strategies for the Study of Social Consequences of COVID-19 Pandemic* (pp. 40–42). Kyiv: Naukova stolitsia.
- Razumkov Center (2020). *Ensuring human rights and freedoms in Ukraine in the context of the spread of coronavirus infection (COVID-19): features and ways to improve*. [In Ukrainian]. Kyiv: Zapovit. [=Центр Разумкова 2020]
- Rosling, G., Rosling-Ronlund, A., Rosling, U. (2019). *Factology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nash format. [=Рослінг, Рослінг-Рьонлунд, Рослінг 2019]
- Pleyers, G. (2020). The Pandemic is a battlefield. Social movements in the COVID-19 lockdown. *Journal of Civil Society*, 16 (4), 295–312.
- Sociological group «Rating» (2021). *Socio-political postures of the population. 6–7 April 2021*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bit.ly/2OJq0TH> [=Соціологічна 2021]
- Sociological group «Rating». (2020a). Ukraine in quarantine: monitoring of public sentiments. The first wave 25-27 March 2020, the second wave 28-30 March 2020. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bit.ly/33ZmPfd> [=Соціологічна 2020a]
- Sociological group «Rating». (2020b). Ukraine in quarantine: monitoring of public sentiments. 28–30 November 2020. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://bit.ly/372KNrC> [=Соціологічна 2020b]

SOCIS Center for Social Marketing Research (2020). *Coronavirus and quarantine: what do Ukrainians think about it? 23-30 April 2020*. Retrieved from: <https://bit.ly/2Q9dbmB> [=Центр соціальних 2020]

Sotiris, P. (2020). *Against Agamben: Is a Democratic Biopolitics Possible?* Отримано з: <https://bit.ly/3n6TDLp>

Received 15.04.2021

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Біополітика в період пандемії COVID-19: дилеми суспільної безпеки та свободи

У статті розглянуто проблему дотримання балансу між необхідністю суспільної безпеки та потребою в захисті громадянських свобод за умов пандемії коронавірусу. Проаналізовано теоретичні напрацювання Мішеля Фуко щодо біовлади і біополітики, доцільність використання біологічної моделі управління для організації сучасних державних заходів протидії поширенню пандемії. Глобальний масштаб поширення коронавірусу виводить біовладу на принципово вищий рівень підпорядкування. Новітню біополітику слід розуміти як політичну раціональність, яка набуває суб'єктності та як така бере на себе управління життям і населенням. Сучасна біополітика має розглядатися як стратегічна координація національних урядів та глобальної спільноти, визначати потенційну здатність владних структур нормувати і регулювати біологічні небезпеки, зокрема поширення інфекційних захворювань. Ефективний міжнародний співпраці в подоланні пандемії перешкоджає «вакцинний націоналізм», використання сфери виробництва вакцин як інструменту геополітичної конкуренції. Біовлада детермінує індивідуальне самопочуття і самосвідомість людей, істотно впливає на соціальні зв'язки, обіцяючи належний захист від патогенних впливів та епідеміологічних загроз для здоров'я. Запровадження жорстких обмежень пересування, карантинних заходів обґрунтовується владою необхідністю розірвати ланцюг епідеміологічного зараження. Беззастережна важливість біобезпеки як складової суспільної безпеки зумовлює згоду громадян на обмеження своїх свобод, на яке раніше вони не погоджувалися. З огляду на це існує принципова можливість впровадження демократичної біополітики в умовах пандемії. В Україні ставлення у громадській думці до обмежувальних заходів влади визначається ефективністю компенсаторних пропозицій для малого бізнесу, насамперед щодо можливості збереження робочих місць та мінімізації фіскального тиску. Небезпека пандемії COVID-19 для сучасного українського суспільства полягає не тільки у масштабній епідеміологічній кризі, а й у небезпеці провокування незважених управлінських рішень влади. В такому соціально-політичному контексті зростає вагомість аргументів на користь поширення превентивних заходів без призупинення економічної діяльності, а саме проведення перманентної інформаційної кампанії серед населення щодо норм поведінки за умов пандемії.

Ключові слова: пандемія COVID-19, біовлада, біополітика, суспільна безпека, епідеміологічна безпека, обмеження громадянських свобод

АЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Биополитика в период пандемии COVID-19: дилеммы общественной безопасности и свободы

В статье рассматривается проблема соблюдения баланса между необходимостью общественной безопасности и потребностью в защите гражданских свобод в условиях пандемии коронавируса. Анализируются теоретические наработки Мишеля Фуко относительно

биовласти и биополитики, целесообразности использования биологической модели управления для организации современных государственных мероприятий против распространения пандемии. Глобальный масштаб распространения коронавируса выводит биовласть на принципиально высший уровень подчинения. Нынешнюю биополитику следует понимать как политическую рациональность, приобретающую субъектность и в этом качестве берущую на себя управление жизнью и населением. Современная биополитика должна рассматриваться как стратегическая координация национальных правительств и глобального сообщества, определять потенциальную способность структур власти нормировать и регулировать биологические опасности, в частности распространение инфекционных болезней. Эффективному международному сотрудничеству в преодолении пандемии препятствует «вакцинный национализм», использование производства вакцин в качестве инструмента геополитической конкуренции. Биовласть детерминирует индивидуальное самочувствие и самосознание людей, существенно влияет на социальные связи, обещая надлежащую защиту от патогенных влияний и эпидемиологических угроз для здоровья. Введение жестких ограничений передвижения, карантинных мероприятий обосновывается властью необходимостью разорвать цепь эпидемиологического заражения. Безоговорочная важность биобезопасности как составляющей общественной безопасности обуславливает согласие граждан на ограничение своих свобод, на которое они раньше не соглашались. С этой точки зрения, существует принципиальная возможность внедрения демократической биополитики в условиях пандемии. В Украине отношение в общественном мнении к ограничительным мероприятиям власти определяется эффективностью компенсаторных предложений для малого бизнеса, прежде всего возможностью сохранения рабочих мест и минимизацией фискального давления. Опасность пандемии COVID-19 для современного украинского общества состоит не только в масштабном эпидемиологическом кризисе, но и в провоцировании невзвешенных управленческих решений власти. В подобном социально-политическом контексте возрастает весомость аргументов в пользу расширения превентивных мероприятий без приостановки экономической деятельности, а именно проведения перманентной информационной кампании среди населения относительно норм поведения в условиях пандемии.

Ключевые слова: пандемия COVID-19, биовласть, биополитика, общественная безопасность, эпидемиологическая опасность, ограничения гражданских свобод

OLEKSANDR STEGNII

Biopolitics during the COVID-19 pandemic: dilemmas of public safety and freedom

The article considers the problem of maintaining a balance between the need for public safety and protection of civil liberties in a coronavirus pandemic. The theoretical works of Michel Foucault on biopower and biopolitics, the feasibility of using a biological model of government to organize modern government measures to combat the spread of the pandemic are analyzed. The global scale of the spread of the coronavirus brings biopower to a fundamentally higher level of subordination. Modern biopolitics should be understood as political rationality, which assumes the management of life and population as a subject. Modern biopolitics should be seen as a strategic coordination of national governments and the global community, to determine the potential ability of government agencies to regulate and regulate biological hazards, including the spread of infectious diseases. Effective international cooperation in overcoming the pandemic is hampered by «vaccine nationalism», the use of vaccine production as a tool of geopolitical competition. Biopower determines the individual well-being and self-awareness of people, significantly affects social ties, promising adequate protection against pathogenic influences, epidemiological threats to health. The introduction of strict restrictions on movement, quarantine measures is proclaimed by the authorities as the need to break the chain of epidemiological infection. The unconditional importance of biosafety as a component of public security determines the consent of citi-

zens to the restriction of their freedoms, to which they did not previously agree. From this point of view, there is a fundamental possibility of implementing a democratic biopolitics in a pandemic. n Ukraine, the attitude of public opinion to the restrictive measures of the government is determined by the effectiveness of compensatory proposals for small businesses, primarily the ability to save jobs and minimize fiscal pressure. The danger of the COVID-19 pandemic for modern Ukrainian society lies not only in the large-scale epidemiological crisis, but also in the danger of provoking foreign government decisions. In this socio-political context, the weight of arguments in favor of the spread of preventive measures without suspension of economic activity, namely the conduct of a permanent information campaign among the population on the rules of conduct in a pandemic.

Keywords: COVID-19 pandemic, biopower, biopolitics, public safety, epidemiological danger, restriction of civil liberties

УСНА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО

доктор філософських наук, професор, кафедра соціології НаУКМА, ген-директор Київського міжнародного інституту соціології (04655, Київ, вул. Г. Сковороди, 2)

VOLODYMYR PANIOTTO

Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Department of Sociology, National university of «Kyiv-Mohyla Academy», Director General of the Kyiv International Institute of Sociology (2, H. Skovoroda St., Kyiv, 04655)

v.paniotto@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1721-9100>

Наш друг Мелвін Кон

20 березня 2021 року у віці 92 років пішов з життя відомий американський соціолог, колишній президент Американської соціологічної асоціації, почесний доктор Києво-Могилянської академії і наш (мій і Валерія Хмелька) великий друг Мелвін Лестер Кон.

Ми познайомилися з Мелвіном 1987 року у Вільнюсі на першій радянсько-американській конференції, котру він організував, і це знайомство сильно вплинуло на життя моєї сім'ї та життя Валерія Хмелька і його сім'ї. Проєкт Мелвіна і наші спільні дослідження в Україні, що тривали близько 15 років, допомогли нам створити Київський міжнародний інститут соціології. Я, як і Валерій Хмелько свого часу, провів рік у Університеті Джонса Хопкінса і працював із Мелвіном над аналізом даних, це був унікальний досвід. А дружба з Мелвіном усі ці роки, наші зустрічі в різних країнах — США, Польщі, Китаї, поїздки Україною — належать до найщасливіших спогадів мого життя.

Я хотів би тут радше поділитися своїми спогадами про спілкування з Мелвіном, ніж писати про його творчість. Річ у тім, що, хоч як це дивно, книга, в якій найповніше відображені праці Мелвіна Кона, видана не у США, а в Україні, українською мовою. Як це вийшло? Головна тема праць Мелвіна Кона — вплив соціальної структури на цінності індивіда. Але як зрозуміти, що на цінності впливає саме соціальна структура, а не культура суспільства? Для цього Мелвін здійснював крос-культурні дослідження — опитування за однаковою методикою в країнах різної культури — у США, Польщі, Україні, Японії та Китаї. В Україні було проведено дві хвили панельного опитування. Коли обговорювалася публікація результатів українського дослідження, вочевидилося, що український читач не матиме повного уявлення про проблему, якщо не знатиме інших праць Мелвіна. У США його праці були добре відомі й навіть називалися кла-

Цитування: Паніотто, В. (2021). Наш друг Мелвін Кон. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 197–208.

сичними (зокрема «Клас і конформність: дослідження цінностей»)¹. Там в окремому виданні на кшталт нашого не було необхідності. Інша річ — Україна. Тож у нас з Валерієм Хмельком виникла ідея видати зібрання його основних праць, включивши туди й дослідження в Україні.

1 Kohn, M.L. (1977). *Class and Conformity: A Study in Values*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Мелвін дуже зрадив нашій пропозиції й серйозно поставився до добору праць для книги. У підсумку вийшов вагомий том на 560 сторінок, що дає добре уявлення про дослідження Мелвіна Кона¹. Понад те, в наступні роки, мірою завершення подальших досліджень ця книга двічі доповнювалася, але 2-ге і 3-тє видання існують лише в електронному вигляді. Третє видання (633 стор.) є на сайті Київського міжнародного інституту соціології². Мелвін шкодував, що такої книги немає англійською. Він також жартував, мовляв, унікальність цієї книги ще й у тому, що це єдина його книга у супер-обкладинці. Коли Мелвін прочитав вступ до книги, написаний В. Хмельком і С. Оксамитною, то сказав: «О, тепер я знаю, кому замовляти свій некролог!». Прочитую лишень один абзац із передмови В. Хмелька і С. Оксамитної (загалом там близько 30 сторінок з оглядом праць М. Кона):

«В теоретико-методологічному сенсі роботи М. Кона — це найбільш суттєвий у другій половині ХХ століття, теоретично й емпірично переконливо обґрунтований, внесок у дослідження зв'язків мікро- і макрорівнів пізнання соціальної реальності і, тим самим, важливий крок у розбудові цілісного соціологічного знання через надійне емпіричне прокладення теоретично очікуваних зв'язків між макросоціологією і мікросоціологією. І завдяки цьому внеску яснішими постають ті дослідницькі проблеми, котрі, як показали результати досліджень, проведених і організованих М. Коном, соціологія в принципі вже здатна досліджувати, але поки що вони залишаються або зовсім не дослідженими, або дослідженими лише побічно. Одним з особливо важливих напрямків таких досліджень, методологічні основи яких закладені працями М. Кона, є, на наше переконання, пошук тих характеристик соціальних макроструктур, котрі тим чи тим чином впливають на відтворення серед людей гуманістичних цінностей, на поширеність засад людяності у людських стосунках».

Дивовижний збіг — сьогодні, коли я пишу цю статтю, листоноша приніс мені посилку від дружини Мелвіна Кона Едни (його перша дружина — Жанет — була відомим юристом, померла 2004-го). У посилці остання книга Мелвіна «Розвиток теорії соціальної структури та особистості» зі зворушливою запискою³. У цій книзі він осмислює результати проведених досліджень та їх висновки (сподіваюся, що її можна буде видати українською). Зокрема, він дійшов висновку, що в різних країнах — з різною культурою, в різних умовах, з різними класами і стратифікаціями — ті можливості, що вони надають для розвитку самостійності в роботі, домінують над іншими аспектами соціальної структури в їхньому впливі на особистість. Проте політичні впливи можуть модифікувати ефекти впливу в кращий чи в гірший бік (с. 114). «Щойно ми виявляємо, що політичні втручання перевищують звичайні впливи статусу для одного, двох

1 Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Кона та його співпрацівників» (2007). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

2 Див.: http://kiis.com.ua/materials/books/MKohn_III_edition.pdf

3 Kohn, M. L. (2019). *The Development of a Theory of Social Structure and Personality*. Anthem Press.

чи кількох соціальних класів, ці класи виявляють себе як відмінні між собою. Міжнародні відмінності були ключем до виявлення політичного втручання в ефекти впливу соціального статусу на особистість. Тому я додаю цей важливий виняток з нашого висновку про те, що соціальний клас, соціальна стратифікація і змістова складність праці зазвичай впливають на особистість в усіх країнах однаково» (с. 118).

Ми дуже старалися зробити так, щоб і оформлення книги сподобалося Мелвінові, Валерій Хмелько довго добирив кольори обкладинки, а зроблене мною для книги фото Мелвін любив більше за всі інші свої фотографії й використав його ще в одній книзі та в інформації про себе на сайтах. От це фото.

Улюблене фото Мелвіна Кона

Наведу зі скороченнями лист, якого Мелвін написав після повернення з Києва, де Києво-Могилянська академія нагородила його званням почесного доктора.

«Коли я повернувся до Балтимора, у мене відбулася зустріч з деканом факультету і деканом коледжу наук і мистецтв Університету Джонса Хопкінса. (У нас більше деканів, ніж співробітників факультету, що типово для університетів США.) Ці двоє хлопців, котрих я ледве знав, завжди видавалися мені приятелями, проте у мене ніколи не було жодних серйозних розмов із ними. Тепер вони зажадали мене побачити. Виявляється, у процесі звичайного щорічного огляду подій на факультеті декани дізналися, що один з їхніх (дуже) старших викладачів був визнаний гідним звання почесного доктора провідного ВНЗ України; й не тільки це, на його честь було проведено конференцію у Варшаві; і їх це вра-

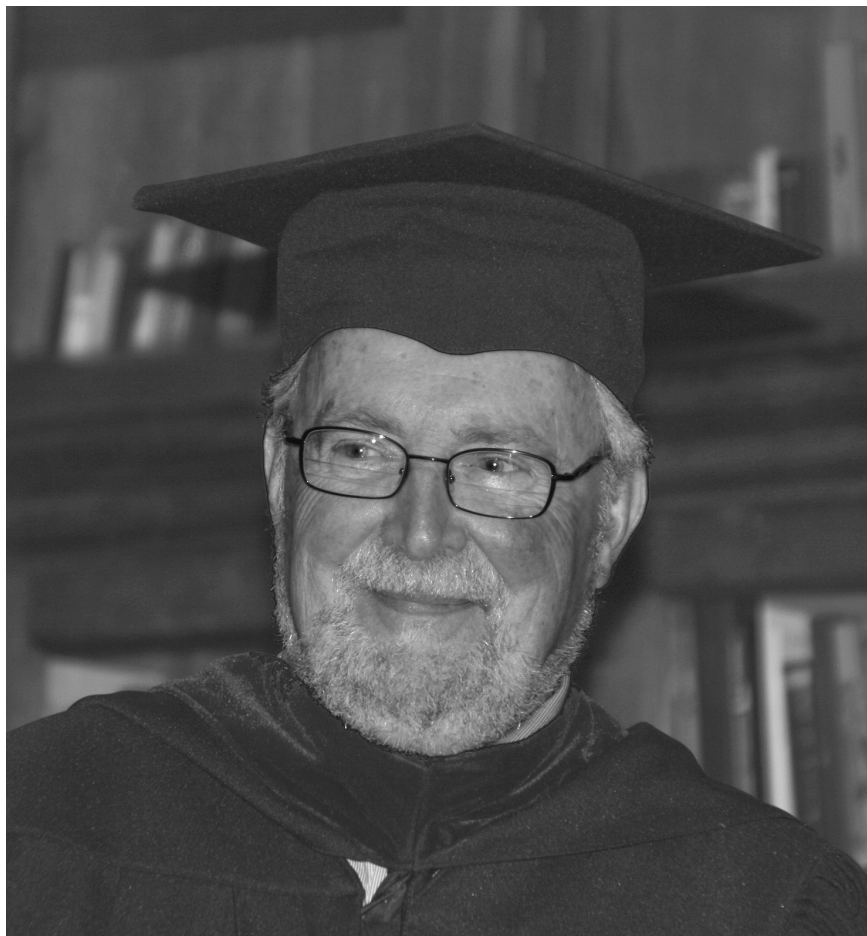
зило. Отож, вони пропонували мені «професорство» (professorship — не знаю, як ліпше перекласти, далі це пояснюється. — *В.П.*). Я не думаю, що такі речі існують в Європі, і їх не надто багато в державних університетах у Сполучених Штатах. Але у приватних університетах багата людина може заснувати професорську посаду, названу її ім'ям або ім'ям її улюбленого колишнього професора, або його подруги, або кого-небудь ще, даруючи університетові величезну грошову суму (у Норкінс'а зараз ціна 2,5 мільйона доларів). Деякі з цих іменних професур включають гроші на дослідження чи поїздки (це корисно для читання лекцій почесним доктором), деякі — ні, але їх вважають почесними. А для 80-літнього професора вони справді забезпечують певний ступінь стабільності його роботи. Хоч там як, декани умовили президента університету номінувати мене на посаду професора, і вони впевнені, що Попечителі це схвалять, бо їх теж вражають почесні докторські ступені, видані провідними закордонними університетами. (Зазначу, що попри легку іронію, Мелвін дуже зрадив присвоєнню йому ступеня почесного доктора з боку Могилянки, він із задоволенням приїхав, прочитав лекцію, зустрівся з багатьма професорами університету і студентами. — *В.П.*)

Це підводить до мого прохання. В університеті є сайт зі стислими біографіями їхніх видатних викладачів. Але моя фотографія на сайті кафедри соціології жахлива: яскраве світло перебільшує червону пляму на моїй щоці, маленька вада від старості, котра на цій фотографії робить мене схожим на труп. Адміністраторка сайта запитала мене, чи немає в мене кращої фотографії, котра більше підходить для людини, удостоєної такої честі. Я сказав їй, що є чудова фотографія, розміщена на суперобкладинці української книги. Я також сказав їй, що у мене немає електронної версії цієї фотографії, але фотограф — дуже близький друг і співредактор книги, так само як і талановитий фотограф, і я гадаю, що вельми ймовірно, що у нього є електронна копія фотографії, або він може зробити таку копію, щоб використати її для такої гідної мети. Я маю рацію?»

Ця історія мала певне продовження, Мелвін одержав від мене фото й написав таке:

«Жінці, яка управляє сайтом, сподобалося твоє фото зі мною (я маю сказати тобі, втім, що вона ніколи не зустрічала мене, тому вона може судити про фото суто за абсолютними мірками фотографії; вона не знає, чи справді це я). У нас також відбувся кумедний обмін думками, в якому я дізнався, наскільки мало я знаю (я напишу у своїх спогадах, що я дуже вправний у навчанні на власних помилках; і я таки припустився їх чимало). Вона обрізала фотографію і відправила мені на схвалення, фотографія відмінно виглядала на екрані мого комп'ютера, та коли я її роздрукував, вона виявилася розпливчастою. Жінка сказала мені, що вона створила фото для використання в Інтернеті: що нечіткість зникає, коли вона розміщує фото на сайті, а якщо ви роздрукуєте з інтернету, то фото виглядає нормально. Щоб підкреслити свою точку зору, вона надіслала фото зі значно більшою кількістю пікселів, і це відмінно виглядало і

на моєму екрані, і коли я його роздрукував. Мабуть, фотографія не така проста річ, як соціологія»¹.

Мелвін Кон під час вручення йому звання почесного доктора Національного університету «Киево-Могилянська академія»

У Мелвіна було надзвичайне почуття гумору, легка іронія, і навіть коли це стосувалося нас із Валерієм Хмельком, вона була зовсім необразливою. Валерія він піддражнював за те, що Валерій намагався себе обмежувати у м'ясі і їв салати, Мелвін називав це «кролячою їжею». Зі мною ситуація, пов'язана з їжею, була куди гіршою. Річ у тім, що сам Мелвін дуже цікавився різними кухнями, вони з дружиною закінчили курси китайської і шведської кухні. Під час засі-

¹ В англійській мові немає відмінностей між ти і ви, тому виникають труднощі з перекладом. Я гадаю, що якби Мелвін розмовляв українською, то перші 10–15 років нашого знайомства ми були б на ви, а останні 20 років, коли різниця у віці почала стиратися й ми провели разом понад рік в університеті Джонса Гопкінса, а потім часто зустрічалися, то вже перейшли би на ти.

дань робочої групи проєкту (це ми із Хмельком і кілька колег із Польщі) Мелвін починав засідання з того, що говорив: «Зараз ми маємо обговорити найголовніше питання нашої зустрічі — де ми будемо сьогодні обідати». Звісно, це був жарт, але, як я згодом зрозумів, не зовсім жарт. А треба сказати, що моя перша поїздка за кордон відбулася лише 1988-го, мені виповнився 41 рік, і до цього я не бував навіть у Болгарії (як казали в Союзі, «куриця не птиця, София не загорода»). У 1990-му я стажувався місяць у Колумбійському університеті, а потім ще місяць жив вдома у Мелвіна Кона, у Вашингтоні, це були останні роки Радянського Союзу з його постійним дефіцитом (а потім перші роки економічної кризи, пов'язаної з розпадом СРСР і розривом економічних зв'язків). Тому питання про те, якій кухні я віддаю перевагу, було за межею мого розуміння, я мислив стравами, а не кухнями, крім сосисок і пельменів мені нічого на думку не спадало. А коли на запитання про те, який із ресторанів я хотів би відвідати, я сказав «МакДональдз», то Мелвін був у шоці (на своє виправдання скажу, що перший «МакДональдз» був відкритий у Москві 1990-го, і по телевізору показували, в якій дикій черзі стоять люди, щоб до нього потрапити, тож було цікаво, що ж це таке). Отже, у питаннях їжі виник культурний шок. Багато років по тому Мелвін зізнавався, що вони з дружиною ледь переносили запах сосисок, які я варив на сніданок (але мені ніхто жодного разу навіть не натякнув). А я не міг зрозуміти, як можна купувати в магазині дві (щоправда, великі) картоплини, а не хоча б кілограм. Якось Жанет, дружина Мелвіна, приготувала на обід спаржу — ну трава травою. Мелвін із Жанет їли й говорили, що вийшло невдало, що мене заспокоїло — значить, я не зовсім тупий у цьому питанні. Потім вона вирішила повторити, виправити помилку, приготувала спаржу ще раз. І цього разу, як мені пояснили, вона вийшла чудово. Я їв — ну трава травою, точно така сама, як і минулого разу. Щоразу, коли заходила мова про їжу, я говорив, що це абсолютно неважливо, давайте швидко щось з'їмо, щоб їсти не хотілося, та хоч би й бутерброди, бо шкода час марнувати. І Мелвін у перші кілька років нашого знайомства дуже делікатно пояснював мені, що от існує культура, людство тисячоліттями через творчість, спроби та помилки накопичує знання, досвід, традиції, культура існує в різних царинах, у тому числі й культура їжі. І відкидати культуру, бути некультурною людиною — це не те, чим можна пишатися. І він-таки якось непомітно, поступово мене переконав. Я переконався, що, скажімо, похід у ресторан «Кам'яні ступки» у Варшаві, де проходила одна із зустрічей нашої групи, я пам'ятаю значно краще, ніж численні спектаклі в театрі, це була подія, котра запам'яталася. Те саме з англійською. Мелвін ніколи не говорив мені, що я щось неправильно сказав, не там поставив наголос. Зрештою, я запитав його прямо, чому він не виправляє мою англійську. І він пояснив, що коли я щось кажу неправильно, він мене перепитує не тому, що не почув, а тому, що у своєму запитанні правильно вимовляє ці слова. «І ти розмовляєш зараз набагато краще, ніж у перші місяці». Ці виправлення мого мовлення відбувалися настільки делікатно, що я навіть не помічав.

Іронія не полишала його навіть у драматичних обставинах, наприклад, під час походу до лікаря з підозрами на пухлину.

— Володя, ти знаєш, що головне, чого слід не забути взяти із собою при візиті до лікаря?

— Аналізи, — припустив я.

— Ні, чекова книжка.

Після терористичних актів 11 вересня 2001 року він якось сказав мені: «У мене таке враження, що Усама бен Ладен ненавидить Буша навіть більше, ніж я».

Влітку 2006 року Мелвін з Едною прилетіли до Києва, і ми всі (ще Валерій Хмелько з дружиною і я з дружиною) поїхали на двох машинах у Крим на кілька днів, зупиняючись і ночуючи по дорозі в цікавих місцях (наприклад, парк «Софіївка» в Умані або Одеса на зворотному шляху). Із дорогами вже було все більш-менш нормально, з їжею чудово, гостям було дуже цікаво куштувати українські страви, натомість із туалетами... Я вже неодноразово читав про те, яке незабутнє враження справляють ці дощаті будівлі й дірки у підлозі на іноземців, на багатьох — найсильніше враження від поїздки в Україну поміж усього, що вони бачать. На щастя, Мелвін або не був шокований або вдало це приховував, він сприймав це з гумором і присвоював туалетам класифікацію як готелям — тільки не одна, дві чи три зірочки, а одна, дві чи три дірки.

Багато років Мелвін робив щоденні записи (результат вивчення антропології в університеті, яку в США розуміють ширше, ніж у нас, і не надто відрізняють від соціології), тому міг нагадувати мені мої власні слова, сказані двадцять років тому. Наприклад: «Середній клас — це ж не клас у соціологічному сенсі слова, це більшою мірою політико-журналістське поняття, ніж соціологічне. Я, до речі, з цим згоден. Пам'ятаєш, хто так сказав? Ні? Ти ж і сказав». Або от з його листа. «Якщо мене не зраджує пам'ять (а якщо я щось пам'ятаю, то це не означає, що це справді було, але це, принаймні, краще, ніж те, що залишається у пам'яті моїх студентів), багато років тому я депонував копію даних опитування 1964 року на стародавніх магнітних стрічках в архів університету Мічигана».

У вступі до вже згаданої книги з оглядом праць Мелвіна я писав про те, як багато нового дізнався про принципи роботи, методологію, математичний апарат, котрий використовував Мелвін. Тут же додам лише один штрих. Мелвін написав замітку з приводу 70-ліття Валерія Хмелька і назвав його *great scientist*. Оскільки *great* — багатозначне слово від «хороший» до «великий», я вирішив уточнити це й запитав — він такий же великий учений, як Мертон, Лазарсфельд і Парсонс? На що Мелвін відповів, що так — як Мертон і Парсонс, але не Лазарсфельд, якого він не вважає великим. Річ у тім, що всі ми «риємо землю» і перевіряємо, чи немає методологічних помилок лише в тому випадку, якщо наша гіпотеза не підтвердилася, а якщо підтвердилася, то одразу заспокоюємося. Мелвін згадує, як Валерій Хмелько 6 місяців (!) перевіряв результат, який не суперечив, а саме відповідав гіпотезі, поки цілком не пересвідчився, що немає методологічних помилок. І сам Мелвін саме так і працював, що мене часом драгувало, тим паче, що комп'ютери працювали повільно, і я залишав завдання на обчислення ввечері, а приходив вранці, і завдання все ще обчислювалося. Зрештою, все обчислили, ми зустрічаємося з Мелвіном, обговорюємо результат — і він просить перевірити ще щось, коли, як на мене, все ясно. Я розумію, що я точно не *great scientist*.

Якщо говорити про почуття гумору, то деякі нариси та есеї написані майже як гумористичні оповідання. Наприклад, історія проекту (промова при врученні нагороди Міда-Кулі, після якої Мертон написав, що, мовляв, завжди вважав Мелвіна «одним із нас»).

Або соціологічний нарис у виданій нами книзі — «Два візити до села моєї матері: погляд на соціальні зміни в сільській Україні».

Мати Мелвіна Кона народилася в українському селі під Кагарликом і емігрувала з батьками до США, коли була ще дитиною. Мелвін був для мене просто уособленням американського професора, вченого й інтелектуала, і коли я дізнався про його українське коріння, то був просто вражений.

Коли ми були в музеї Голокосту у Вашингтоні, я побачив на стіні серед спонсорів музею ім'я Мелвіна Кона. Мелвін також подарував свою дачу округу Кларк. Але спершу кілька слів про цю дачу. Якось (років 30 тому) Мелвін і Жанет повезли мене на дачу. Ми поснідали, потім збиралися, їхали від Вашингтона години півтори, і коли приїхали, то вже зголодніли. Дача виглядала дуже скромно, невеликий будиночок. Мелвін запропонував спочатку пообідати, а потім показати мені ділянку. Але мені було цікаво і я запитав, чи можна хоча б одним оком поглянути на ділянку, а вже потім обідати. Мелвін знизав плечима і повів дивитися ділянку. А де Ваші сусіди, де межі дачі, запитав я. І тут виявилось, що сусідів не видно й усе, що видно до самого обрію, — це дача Мелвіна. З обідом я дуже помилився, оглядове знайомство з ділянкою тривало хвилин сорок, якщо не годину. У молодості Мелвін і Жанет купили задешево якусь занедбану ферму. «Зараз би ми, ясна річ, не змогли б її купити», — пояснив Мелвін. Так от, років 5–7 тому Мелвін подарував цю дачу на Ебенецер-роуд округові Кларк штату Вірджинія. Це понад 50 акрів землі, 2000 соток, це у 333 рази більше, ніж моя дача, за розмірами приблизно як університетський Ботанічний сад. Дарчий акт мав низку умов, зокрема захист природних цінностей землі, заборону на розбивку і продаж частинами тощо. Крім того, Мелвін мав право користуватися дачею, поки живий. Округ створив комітет, до якого входив і Мелвін, комітет вирішив, що там буде парк, його назвали на честь дружини Мелвіна — Меморіальний парк Жанет Кон. Були передбачені всілякі перетворення, прокладання стежок тощо, що їх мали розпочати після смерті Мелвіна. Мелвін писав мені і Валеріїв Хмельку: «І тепер усі, крім мене, з нетерпінням чекають, коли ж можна буде розпочати будівництво парку».

Напевно, я тут написав забагато про себе, але останні 35 років мого життя виявилися тісно пов'язаними з Мелвіном — і подіями, і роботою, і емоціями. Я подивився якісь листи, фотографії (їх тисячі, я ледве зміг відібрати лишень 200 для Фейсбуку), прочитав зараз розділи з останньої книги, яку сьогодні вранці отримав... Пригадав і останню зустріч «віч-на-віч».

Це було п'ять років тому, ми з дружиною змогли заїхати у Вашингтон з Нью-Йорка тільки на один день спеціально, щоб зустрітися і провести час із Мелвіном та Едною. Вони нас зустріли на вокзалі. Една, якій було, здається, 85, так хвацько вела машину, що ставало не по собі. При цьому вона дуже емоційно висловлювалася з приводу водіїв інших машин, котрі їй заважали. «Дякувати Богу, що в тебе немає при собі пістолета», — зауважив Мелвін.

В останній книзі Мелвін Кон описує конференцію, присвячену його дослідженню в Китаї, її зорганізував його колишній аспірант Вейдонг (Weidong), співавтор Мелвіна по китайській частині проекту. Конференція відбулася в Пекіні у 2013-му. Мелвін пише:

«В одному сенсі це була досить дивна конференція. Вона була точно інтернаціональною з точки зору доповідачів, але у нас не могло бути міжнародної конференції з точки зору аудиторії в середині семестру.

Утім, все вийшло добре, позаяк оратори добре виступили, запитання були чудовими, а Вейдонг — геній в організації бенкетів, які нам дуже сподобалися. Це було чудове завершення важливого дослідження, останнього в моєму житті.

Після конференції майже всім учасникам довелося швидко поїхати, повернутися до своїх академічних обов'язків. Але, на щастя для мене, мої добрі друзі Володя і Лена Паніотто були вільні й могли поїхати зі мною на поїзді-пулі в моє улюблене китайське місто Шанхай (поїзд може їхати зі швидкістю 400 км на годину. — *В.П.*). Там ми насолоджувалися святковими розвагами уздовж набережної, і я знову подумав про історичну важливість Шанхая, він один із двох міст у всьому світі, котрі дозволили єврейським біженцям від Гітлера залишатися там (США не розмістили їх). Найкраще те, що Інью почастував нас грандіозним застіллям у відомому шанхайському ресторані, що готує страви стародавньої шанхайської кухні, ніде більше не доступні. Було також чудово побачити знову Інью (теж колишній аспірант Мелвіна. — *В.П.*), уже самостійного вченого»¹.

От кілька фотографій.

Володимир Паніотто і Мелвін Кон у Китаї, 2013

¹ Див.: [Kohn, 2019: p. 108].

Мелвін Кон і Валерій Хмелько, Чернівці, 2010

Мелвін Кон, 2013

Додам лише, що Мелвін Кон любив Україну, любив приїжджати сюди («країна моєї матері»), їздити Україною. Можна сказати, що Мелвін — це не тільки наш із Валерієм друг, не тільки друг Києво-Могилянської академії, але й друг України. І його праці мають важливе значення не тільки для розвитку соціології у світі, а й для розуміння соціальної структури українського суспільства.

Отримано 20.05.2021